

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI
KONFEDERASIYASI

AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL
MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI

ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

ELMİ-PRAKTİKİ
JURNAL

№ 1 (24) 2025

ISSN 2410-4108

e-ISSN 2411-4109

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI KONFEDERASIYASI
AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI
KONFEDERASIYASI

AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL
MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI

ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

Elmi-praktik jurnal

№ 1 (24)

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Azadlıq pr. 181

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Tel.: (050) 631-57-90; e-mail: jurnal@aesma.edu.az

Jurnal Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının

Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (protokol №5, 29.12.2012)

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 3883. 07.05.2014

*Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
fəlsəfə, sosiologiya və iqtisadiyyat elmləri üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.*

BAKİ 2025

ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR JURNALI (JLSR)

**Elmi rəyə göndərilən, ildə iki (Elmi Şuranın qərarı ilə 2024-cü ildən 3 dəfə) dəfə
nəşr edilən jurnal**

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası (AALSR)

Baş redaktor

Yusif M.Ağayev

AƏSMA, Azərbaycan

İqtisadiyyat və idarəetmə hissəsinin məsul redaktoru

Vilayət İ.İsmayılov

AƏSMA, Azərbaycan

Humanitar və Sosial elmlər hissəsinin məsul redaktoru

Zeynəddin M.Şabanov

AƏSMA, Azərbaycan

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Nurəngiz Y.Mikayılova

AƏSMA, Azərbaycan

Lalə F.Mahmudova

AƏSMA, Azərbaycan

Hicran A.Mirzəyeva

AƏSMA, Azərbaycan

Aygün N.Məmmədova

AƏSMA, Azərbaycan

Niyar Ə.Umarova

AƏSMA, Azərbaycan

Nailə R.Qəhrəmanova

AƏSMA, Azərbaycan

Azərbaycandan (15 mart 2023-25 oktyabr 2023) və xarici ölkələrdən dəvət olunmuş alimlər:

Prof. Dr. Ikrom I.Abdullayev, Xorazm Mamuna Akademiyası, vitse-prezident, **Urgenç Dövlət Universiteti**, Özbəkistan; **Prof. Dr. Həsən Hüseyn Akkaş**, ABŞ-ın siyasi elmlər bölümü, rəhbər, **Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti**, Türkiyə; **Prof. Dr. Rudenko Marina N.**, Perm Dövlət Milli Tədqiqat Universiteti, kafedra müdiri, Rusiya; **Prof. Dr. Alla N.Tkaçenko**, Zaporizhzhya Politeknik Milli İnstitutu, kafedra müdiri, Ukrayna; **Prof. Dr. Bazar A.Babajanov**, Urgenç Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Özbəkistan; **Prof. Dr. Taner Güney**, Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti, kafedra müdiri, Türkiyə; **Prof. Dr. Andrey V.Karpenko**, Zaporizhzhya Politeknik Milli İnstitutu, kafedra müdiri, Ukrayna; **Prof. Dr. Hacıyev P.İ.**, Vernadski adına Rusiya Dövlət Xalq Təsərrüfatı Universiteti, dekan, Rusiya; **Prof. Dr. Karpenko E. Mixaylovna**, Belarus Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Belarus; **Prof. Dr. Arif H.İbrahimov**, K.A.Timiryazev adına KTA, Rusiya; **Prof. Dr. İlham R.Məmmədzaadə**, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, direktor, Azərbaycan; **Prof. Dr. Rafael M.Həsənov**, Bakı Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Vəkil Həsənov**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Ramiz K.İsgəndərov**, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan; **Prof. Dr. Qənimət Ə.Səfərov**, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, "Sənayenin iqtisadiyyatı" kafedrasının professoru; **Prof. Dr. Tərbiz Əliyev**, Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu, bölmə müdiri, Azərbaycan.

JOURNAL OF LABOR AND SOCIAL RELATIONS (JLSR)
Scientific, peer-reviewed journal, published twice a year
(from 2024 by decision of the Academic Council 3 times)
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations (AALSR)

Editor-in-Chief

Yusif M.Agayev
AALSR, Azerbaijan

Responsible editor for the economic and management part

Vilayat I.Ismailov
AALSR, Azerbaijan

Responsible editor for the humanitarian and social sciences part

Zeynaddin M.Shabanov
AALSR, Azerbaijan

Members of the Editorial Board:

Nurangiz Y.Mikayilova
AALSR, Azerbaijan

Lala F.Mahmudova
AESMA, Azerbaijan

Hijran Ə.Mirzayeva
AALSR, Azerbaijan

Aygun N.Mammadova
AALSR, Azerbaijan

Niyar A.Umarova
AALSR, Azerbaijan

Naila R.Gahramanova
AALSR, Azerbaijan

Invited scientists from Azerbaijan (from March 15, 2023 to October 25, 2023) and foreign countries:

Prof. Dr. Ikram I.Abdullayev, Vice president of Khorezm academy of Mamun, Urgench State University, Uzbekistan; **Prof. Dr. Hasan Hüseyin Akkaş**, U.S. Department of political science, President, Karamanoglu Mehmetbey University, Turkey; **Prof. Dr. Rudenko Marina N.** Head of the Department of Entrepreneurship and Economic Security, Perm State National Research University, Russia; **Prof. Dr. Alla M.Tkachenko**, Head of the Department of Business and Economics, National University Zaporizhzhia Polytechnic, Ukraina; **Prof. Dr. Bazar A.Babajanov**, Urgench State University, Head of Department, Uzbekistan; **Prof. Dr. Taner Güney**, Karamanoglu Mehmetbey University, Head of the Department of Economics, Turkey; **Prof. Dr. Andrii V.Karpenko**, Head of the Department of Economics and Customs,, National University Zaporizhzhia Polytechnic, Ukraina; **Prof. Dr. Parviz İ.Hajiyev**, Dean of the Faculty of Economics, Vernadsky Russian State University of National Economy, Russia; **Prof. Dr. Karpenko E.Mikhailovna**, Head of the Department of International Management, Belarusian State University, Belarus; **Prof. Dr. Arif H.Ibragimov**, Department of Management, Institute of Economics and Management of the Agro-Industrial Complex of the Russian State Agrarian University - K.A.Timiryazev Agricultural Academy, Russia; **Prof. Dr. İlham Mammadzade**, Director of the Institute of Philosophy and Sociology ANAS, Azerbaijan ; **Prof. Dr. Rafael M.Hasanov**, Head of the Department of Sociology, Baku State University, Azerbaijan; **Prof. Dr. Vakil Hasanov**, Head of the Department, General Humanities, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan; **Prof. Dr. Ramiz K.Isgandarov**, Azerbaijan Technical University, Azerbaijan; **Prof. Dr. G.A.Safarov**, Department of Industrial Economics, Azerbaijan State University of Petroleum and Industry; **Prof. Dr. Tarbiz Aliyev**, Ministry of Science and Education of Azerbaijan, Institute of Economics, Azerbaijan.

MÜNDƏRİCAT

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

Faiq Ələkbərov	
Cavad Heyətin sosial-siyasi və fəlsəfi görüşləri.....	5
Elizə İsmayılova	
Azərbaycanda sosial xidmət tarixinə qısa baxış: sosial müstəvidə müqayisəli təhlil.....	18
Mədinə Bayramlı	
Sosial işdə yeni texnologiyaların və metodların istifadəsi.....	26
Ulviyyə Elyazova	
Understanding eating disorders is a complex mental health challenge.....	33
Rəvan Əliyev	
Texnogen sivilizasiyada dövlət hüquq sisteminin sosial-fəlsəfi təhlili.....	39
Zöhrə Yusifzadə	
Qədim uyğurların mifoloji dünyagörüşü.....	45

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Vilayət İsmayılov, Alla Tkachenko	
The dynamics of the demographic and migration process in the country.....	52
Firanə Məmmədova	
Müəssisənin inkişafını təyin edəcək məsələnin qoyulduğu və bu inkişafda rol alan güclü və zəif tərəflər.....	60
Yasəmən Abasova, Ləman Qəribova	
Orta və iri sahibkarlıq strukturlarının ixracda qarşılaşdığı maneələr və onların aradan qaldırılması yolları.....	69
Amal Mütəllibzadə, Elmi rəhbər: Nəhid Almasov	
Müəssisələrin idarəetmə mexanizminin dünya təcrübəsi: müxtəlif yanaşmalar.....	76
Ərxan Cəbrayilov, Elmi rəhbər: Aygün Səmədova	
Rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında qiymətləndirmənin rolu.....	84
Emin Əsədli, Elmi rəhbər: Aygün Səmədzadə	
Azərbaycanda sahibkarlara dəstək mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi.....	93
Rüstəm Rəsulov, Elmi rəhbər: Hicran Mirzəyeva	
Aqrar islahatlar və kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti.....	100
Ümid Soltanlı, Elmi rəhbər: Lalə Mahmudova	
Azərbaycanda iqtisadi inkişafın nəzəri-metodoloji aspektlərinin sistemləşdirilməsi.....	107
Aygün Muradova, Elmi rəhbər: Vilayət İsmayılov	
Əhalinin həyat səviyyəsinin tənzimlənməsində dövlət təcrübəsi.....	117
Mətin Mirzəyev, Elmi rəhbər: A.V.İsgəndərova	
Dağlıq şirvan iqtisadi rayonunda məşğulluğun göstəriciləri.....	129
Qəzənfər Axundlu, Elmi rəhbər: Arzu Hüseyn	
Qarabağın dirçəlişi: turizm potensialı və regional inkişaf.....	138
Kamran Şıxılı	
Azərbaycanın demoqrafik inkişaf dinamikası: işğal faktorunun demoqrafik və sosial-iqtisadi təsirləri.....	144
Asəf Zeynalov	
Əmək bazarının struktur dəyişikliklərində müasir texnologiyaların rolu.....	159

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

UOT 1 (091)

Faiq Ələkbərli

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, fə.l.f.d., dosent

faikalekperov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

CAVAD HEYƏTİN SOSIAL-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Məqalədə böyük Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, türkoloq-alim Cavad Heyətin ictimai-siyasi görüşlərində milli dil, milli kimlik, marksizm, islamlıq, insanlıq, əxlaqi və digər məsələlər araşdırılmışdır. Müəllif burada göstərir ki, Heyət fars şovinistləri tərəfindən İran Pəhləvilər dövründə olduğu kimi, İran İslam hakimiyyətində də Türk kimliyinin, Türk mədəniyyətinin aşağılanmasına ciddi şəkildə etiraz etmişdir. Cavad Heyət hesab edirdi ki, Azərbaycan türklərinin milli məsələylə bağlı haqlı tələblərini müdafiə edən ziyalılar “etnik ziyahılar” adlandırılıb bunu başqa yerə yozanlar fars şovinizminin davamçılarıdır. Son bir əsrdə, xüsusilə də İran Pəhləvilər dövründə Azərbaycan Türk ziyalıları arasında marksizm-leninizm təliminə marağın olmasını C. Heyət, Türk milliyyətçiliyi ilə bağlamağı doğru hesab etməmişdir. Qeyd edək ki, Cavad Heyətin dünyagörüşündə əvvəllər türklük və iranlılıq bir-birinin ziddi kimi deyil, tam əksinə tamamlayıcısı olaraq öz əksini tapmışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ilk dövrlərdə İran adlanan ölkədə yaşadığı dövrdə Heyət daha çox Azərbaycan türklərinin milli-mədəni muxtariyyəti tərəfdarı olub, “İslam inqilabı”nın vədlərinin tamamının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Ancaq ömrünün son dövründə o, türklük və azərbaycançılıq ideyalarının bütünlüyünə üz tutaraq, yalnız Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən çıxış etmişdir.

Məqsəd – Cavad Heyətin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin bütöv Azərbaycan xalqına milli fəlsəfi aspektdə çatdırmaq.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Elmi yenilik – Güney Azərbaycanda milli fəlsəfi fikri tariximizlə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və fəlsəfi ideyaları arasında uzlaşdırmaların axtarılması.

Açar sözlər: *Azərbaycan xalqının fəlsəfi fikrinin inkişafı, Cavad Heyət, fəlsəfə, ictimai-siyasi görüşlər, İslam dini, əxlaq, vəhdəti-vücud*

Giriş

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, türkoloq Cavad Heyət (1925-2014) 1925-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, ilk və orta təhsilini Təbriz, Həmədan və Tehrandə almışdır. Tehrandə orta məktəbi bitirdikdən sonra, Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Ancaq çox keçmədən tibbi təhsilini İstanbulda (1943-1946) davam etdirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1946-cı ildə İstanbul Universitetində başlayan Cavad Heyət 1949-cu ilədək burada cərrahlıq klinikasında çalışmış, daha sonra ixtisasını təkmilləşdirmək üçün Parisə getmiş, Paris Universitetinin cərrahlıq kafedrasında işləmişdir. O, 1952-ci ildə yüksək dərəcəli cərrah ixtisasına yiyələnərək İran adlanan ölkəyə qayıtmış, 1953-cü ildən

Tehranda “Hidayət” və “Ədliyyə” xəstəxanalarında cərrahlıq klinikaları quraraq onlara rəhbərlik etmişdir. Doktor Cavad Heyət İran adlanan ölkədə eksperimental cərrahiyyənin təməlini qoymuşdur. 1954-cü ildən etibarən ürək üzərində apardığı əməliyyatlar onu istedadlı cərrah kimi tanıtmışdır. Doktor Cavad Heyət 1954-cü ildə qapalı ürək əməliyyatı, 1962-ci ildə isə “İran”da ilk dəfə açıq ürək cərrahiyyəsini uğurla həyata keçirib. Bundan sonra o, “İran”da ilk dəfə ürək qapaqlarını dəyişdirmə, heyvanlarda ürək dəyişdirmə, Tehranda ilk dəfə insanda böyrək dəyişdirmə əməliyyatını uğurla həyata keçirdiyinə görə “Birinci Dərəcəli Əmək Ordeni” ilə təltif olunub. Tibb sahəsində qazandığı nailiyyətlər Cavad Heyətə geniş şöhrət gətirmişdir. C. Heyət təbabətə dair qiymətli araşdırmaların müəllifi kimi də tanınırdı. Onun kitabları tibb sahəsində yazılmış dəyərli vəsait kimi mütəxəssislər tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilmişdir. Bir sıra beynəlxalq elmi forumlar və toplantılarda öz təcrübəsinə əsaslanaraq dərin məzmunlu məruzələrlə çıxış etmiş alimin 100-dən artıq məqaləsi müxtəlif tibb jurnallarında işıq üzü görmüşdür. Heyət uzun müddət cərrahlığın tədrisi və cərrahların yeni nəslinin formalaşdırılması ilə məşğul olmuşdur (1, s.540).

Tarix elmləri doktoru Eynulla Mədətli Cavad Heyət və onun qurucusu olduğu “Varlıq” dərgisi ilə bağlı “525-ci qəzet”də yazdığı silsilə məqalələrinin birində yazır: “Doktor Cavad Heyətin fədakar zəhmətləri, dəyərli məsləkdaşlarının, dərğinin uzun illər ərzində ətrafına cəmlədiyi və formalaşdırdığı geniş ziyalı-tədqiqatçı təbəqəsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasındakı və dünyadakı azərbaycanlı tədqiqatçıların elmi əməkdaşlığı nəticəsində “Varlıq” dərgisi xalqımızın, eləcə də bütün digər türk xalqlarının milli-mədəni kimliyinin dərk edilməsi, azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarının üzvi vəhdətdə mənimsənilməsi və inkişaf etdirilməsində, ədəbiyyatımızın, tariximizin, həmçinin ictimai-siyasi həyatımızın tarixi-mədəni ənənələri və keyfiyyətləri ilə zənginləşməsində misilsiz rol oynayıb. Artıq 10 ildən çoxdur ki, “Varlıq” dərgisi 35 il onun imtiyaz sahibi və baş redaktoru olmuş Cavad Heyətsiz fəaliyyət göstərir. Cavad Heyətin və “Varlıq”ın yaratdığı mənəvi məktəbin vətənpərvər və zəhmətkeş davamçıları dərğinin nəşrini davam etdirirlər, lakin bu dərğini illərlə övladı kimi bəsləyən və qoruyan Cavad Heyətin yeri görünür” (9). Cavad Heyət 2014-cü ildə Bakıda dünyaya göz yummuşdur.

Cavad Heyətin əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış”, “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “Türk dili və ləhcələrin tarixinə bir baxış”, “İki dilin müqayisəsi”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” və b.

Əsas hissə

Sosial-siyasi görüşləri. Cavad Heyətin sosial-siyasi görüşlərində ilk növbədə, milli dil və milli kimlik məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Ona görə dil mədəniyyətin aynası və onun təməli, cəmiyyəti millət halına gətirən ən güclüsüdür (2, s.34). Dilin inkişafına daxili və xarici amillərin təsir göstərdiyini deyən Heyətin fikrincə, bir xalqın yazı dili qadağan olarsa və uşaqları başqa bir dildə yazıb oxumağa məcbur qalarsa, o xalqın dili assimilyasiyaya uğrar, necə ki Pəhləvilər dövründə Azərbaycan türkcəsinin yazı dilinin yasaqlanması nəticəsində belə bir təhlükə yaranmışdır (2, s.35). O, yazırdı: “Pəhləvilərin hakimiyyəti dövründə fars dilindən başqa bir dildə, xüsusən də Türk dilində danışmaq qadağan idi. Aryamehr (Məhəmmədrza Pəhləvi) hakimiyyətinin son illərində türk dilinə, yəni 35 milyonluq əhalinin ana dilinə qarşı nifrət o qədər gücləndi ki, əgər bir kitabda türkcə bir söz, ya bir cümlə görsəydilər, onu çıxarmadan kitabın çapına icazə verilməzdi” (2, s.158).

C. Heyətə görə, panfarsistlərin iddia etməsi ki, Türk dili Azərbaycan xalqının doğma dili deyil moğollar zamanı zorla qəbul etdirilib və guya, bu xalqın dili İran-Ariya dillərindən azəri dili olub, özü də azərbaycanlılar iranlıdır, bütün bunlar hamısı kökündən yanlışdır. O, yazırdı: “Hökumətin bu qeyri-insani və qeyri-islami, faşist siyasəti sayəsində milyonlarca xalqımız öz

dilindən məhrum qaldı. Bu qeyri-elmi nəzəriyyəni müdafiə edənlərin başında Təbrizli Əhməd Kəsrəvi və onu izləyənlər gedirdi. Əlbəttə, hökumət, fars şovinizmi və onun təbliğatçıları da işlərinə yaradıqları üçün bu fikri yaymağa çalışırdılar” (2, s.172).

C.Heyət açıq şəkildə yazırdı ki, məşrutə inqilabından sonra və Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan xalqının qismətinə düşənlər ifrat millətçilik və şovinist hislərdən qaynaqlanan zülm, siyasi təzyiq və milli sitəm oldu: “Pəhləvilər sülaləsinin əsas fikri İran əhalisinin hamısını bütöv bir farsdilli xalqa çevirmək və onlardan hər kəsdən yüksəkdə olan bir ərəza milləti yaratmaq idi... Xalq öz mühüm insanlıq hüquqlarından, yəni öz ana dilində yazıb-oxuma, təhsil alma hüququndan məhrum qaldı. Qeyri-fars əhalinin dili və mədəniyyəti inkar olunurdu. İran əhalisinin 30-35 milyonluq hissəsinin ana dili olan türkcəyə sonradan “məcburi öyrədilmiş dil” damğası vurur, faşist diktatorluğu və monopoliyadan doğan bu batil, insaniyyətə zidd əqidələrini milli mədəniyyət (!) adı altında Azərbaycan övladlarına zorla qəbul etdirirdilər. Yəni, qeyri-fars iranlılara mədəni müstəmləkəçilik və milli zülmün ən pis şəklini rəva görürdülər” (2, s.217).

C.Heyət yazırdı ki, Furuğunun nəzərdə tutduğu anlamda əgər dil və irq iranlı olmanın əlaməti olsaydı, farsdilli tacik və əfqanların da iranlı olması lazım olardı, üstəlik türkmənlər, Azərbaycan türkləri, ərəblər isə iranlı hesab olunmayaydı. O, yazırdı ki, o zaman bu, İslam “İran”ının konstitusiyasının və “İran” xalqının ümumi fikri və əqidələrinin ziddinə olardı: “Bizim ölkədə hətta İslam İnqilabından əvvəlki dövrdə də iranlı milliyyətinin əsasını İslam təşkil edirdi. Bu səbəbdən, farsdilli zərdüştilər erməni və yəhudilər kimi azlıqların bir hissəsi hesab olunurdular. Baxmayaraq ki, İranın bütün müsəlman qövmləri, hətta türkmənlər dil və qövmiyyətə fikir verilmədən iranlı hesab olunurdular” (2, s.527).

Gördüyümüz kimi, Heyət burada bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin iran-aryan mənşəli, irandilli olmamasını irəli sürdüyü halda, digər tərəfdən orta q dövlət kimliyi, ərəzi kimliyi də olaraq “iranlı” vurğusunu ortaya qoymağı da unutmur. Üstəlik, Furuqi kimlərə xatırladır ki, vaxtilə Şah İsmayıl da türk olmasına baxmayaraq, “vahid İran” üçün Osmanlı türkləri, Şeybani-özbək türkləri ilə savaşmış və şiə məzhəbini dövlətin rəsmi dini elan etmişdir: “Siz ki müəllimsiniz və bilirsiniz ki, Ağqoyunlu Uzun Həsənin nəvəsi və şeyx Səfiyyədinin kətübəsi olan Şah İsmayıl İran ölkəsinin qorunması üçün öz həmdilliləri, yəni osmanlılar və özbəklərlə döyüşdü. Türk dilində lirik şeirlər yazmasına, saray və orduda bu dilə rəsmiyyət verməsinə rəğmən, parçalanmış İranın ittihadı, vahid İranın təşkili və onun hifzi, istiqlalı, yüksəlməsi və şiə məzhəbinə İranın rəsmi məzhəbi kimi rəsmiyyət verilməsi üçün heç bir şey və fədakarlığını əsirgəmədi” (2, s.528).

Bizcə, doktor burada bir az ifrata varır, çünki Şah İsmayıl və Türk müdrikləri “vahid İran”, “parçalanmış İranın ittihadı” üçün deyil, türklük və qızılbaşlıq uğrunda mübarizə aparmışdır. O ki qaldı, Şah İsmayıl və digər Türk sultanlarının Türk dili və ədəbiyyatı ilə yanaşı, fars dilinə və ədəbiyyatına hörmətlə yanaşmaları insanlıq fəlsəfəsi ilə bağlı olmuşdur. Eyni fəlsəfəyə aşağı yuxarı bütün Türk dövlətləri və onların hökmdarları əməl ediblər. Onlar üçün heç bir zaman Türk kimliyi üstünlüyü, Türk dili üstünlüyü, Türk mədəniyyəti üstünlüyü deyər bir problemləri olmamışdır və olmadığı üçün də Türk dövlətlərində Türk ya da qeyri-Türk hər bir kəs azad və ədalətli şəkildə yaşamışlar (1, s.546).

Cavad Heyət az da olsa ümid edirdi ki, hər bir kəs böyük Allahın xətrinə və incik həmvətənlərin birliyi naminə xəyalpərəst, mürəcə düşüncələrindən əl çəkə bilirlər: “Farspərəst, türkpərəst və ərəbpərəst düşüncələrin yerinə məhəbbət, qardaşlıq və bərabərliyi təbliğ edək ki, bundan artıq Allahın bizə bəxş etdiyi bu behişte bənzər ölkəni təkəbbür və nifaq cəhənnəminə çevirməyək. Mən və türkdilli həmsəhərlilərimin çoxu fars dilini də ana dilimiz qədər sevirik və əgər mübaliğ olmasa, onun ədəbiyyatına – yüksək insani və irfani fikirləri şirin və gözəl dillə təbliğ edən ədəbiyyata aşıqıq. Dr. Nitqinin sözü ilə desək, Türk dili bizim ana dilimizdirsə, fars dili də bizim sevgili dilimizdir. Lakin icazə verin sizdən soruşum, siz də

belə radikal millətçi və irqçi (iranlı irqi) fikirlərlə özünüzü fars ədəbiyyatının yüksək irfanının varisi hesab edirsiniz?” (2, s.531).

Əslində Heyət çox incə bir məqama toxunurdu ki, özünü humanist, ədalətli, ari irq hesab edən fars şovinistləri nəyin müqabilində buna iddialıdılar. Yəni onların tarixi ənənələri ilə bugünkü iddiaları heç də üst-üstə düşmür. Halbuki Türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri heç bir vaxt belə bir iddia da olmamışlar, üstəlik öz ədalətsevərlik, insanlıqsevərlik əməlləri ilə bütün zamanlarda dünyaya səs salmışlar. Heç bir zaman qurduqları dövlətlərdə başqa xalqların dillərini, milli adət-ənənələrini (insanlıqdan kənar olan adətlər istisna) qadağan etməmiş, haqq və ədalətdən kənara çıxmamışlar. Ancaq Pəhləvilər hakimiyyətə qeyri-qanuni olaraq gələr gəlməz Türk kimliyini, Türk dilini, Türk törələrini qadağan etmiş, İran İslam rejimi isə əvvəlcə bu haqları tanıyacağını bildirib, hətta konstitusiyanın 15-ci maddəsində hər bir xalqın ana dilində tədrisinə icazə verilməsini qəbul etdiyi halda, bu günə qədər müxtəlif bəhanələrlə buna izin verməmişdir.

Ümumiyyətlə, Heyət fars dilinin “İran” xalqlarının ortaq dili olmasına etiraz etmədiyini, bununla yanaşı hər xalqın öz milli dillində təhsil almasının, bilməsinin vacibliyini də vurğulayırdı: “Bizim fikrimizcə, çoxdilli əhalisi olan bir ölkədə bir ümumi ortaq dil olmalıdır, lakin bu məqsədə çatmaq üçün gərək insani və məqsədüyük yol seçilsin. Elə bir yol ki, başqları da o yolu getmiş və məqsədlərinə yetmiş olsunlar. Bugünkü dünyada çoxdilli əhalisi olan ölkələr çoxdur və İsveçrə, Belçika, Kanada, SSRİ və s. bu kimi ölkələrdəndir. Bütün bu ölkələrdə ümumi ortaq bir dil mövcuddur, lakin hər bölgə və qövmin dili həmin bölgədə rəsmidir və o məntəqənin insanları əvvəl öz dillərini, savadlandıqdan sonra isə ölkələrinin müştərək dillini öyrənirlər. Bizim fikrimizcə, İranda bu günədək bu məsələdə bir irəliləyişin olmamasının səbəbi mədəni geridəqalmadan başqa, “ifrat millətçi” dövlətlərin yanlış siyasət və üsulları olmuşdur. İnsanlar öz ana dillərində təhsil aldıqda daha tez savadlanırlar və insan da ölkəsinin dilini daha tez öyrənər” (2, s.536).

O, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış əsərində doğru yazırdı ki, “Türk” kəlməsi irqi deyil, “dil və mədəni məhfumdan türk ənənələri ilə tanınan xalqlara” aiddir (5, s.9). Bu o deməkdir ki, “Türk” kəlməsi yalnız milliyyəti ifadə edəcək qədər məhdud xarakter daşımır, onun mahiyyətində mədəniyyət, örf və adət-ənənə, fəlsəfə də vardır. Bu baxımdan Türk dili, Türk milliyyəti, Türk kimliyi bütövlükdə Türk fəlsəfəsi, Türk dünyagörüşü ilə bağlıdır.

C.Heyət fars şovinistləri tərəfindən Pəhləvilər dövründə olduğu kimi, “İslam inqilabı”ndan sonra da Türk kimliyinin aşağılanması ciddi şəkildə etiraz etmişdir. O, yazırdı ki, Pəhləvilərin və onun başında duran Rza Pəhləvinin Azərbaycanda apardığı sitəmlər başqa vilayətlərdə olduğu kimi ayrı-ayrı adamlara qarşı aparılmırdı: “Burada milli sitəm siyasəti aparılırdı, edilən təhqir və söyüşlər hamıya qarşı yönəldilmişdi. Bu təhqir Azərbaycan dilinə edilən təhqirlər idi, Azərbaycan dili isə bütün azərbaycanlıların dilidir. Türkləri “xər” (eşşək) adlandırır, Təbrizdə aparılan əhalinin siyahıyaalınmasına isə “xərşomari”, yəni eşşəklərin siyahıya alınması deyirdilər. Bütün bu deyilənlər özü xalqın milli qururunu yaralamaq, milli oyanışa səbəb olmaq və etnik meyillərin güclənməsi üçün kifayət idi” (2, s.593).

Azərbaycan Türk mütəfəkkirinə görə, Türk kimliyini təhqir edənlər bilməlidirlər ki, bu məsələ əslrəcə məğlub bir millətin hakim olduqdan sonra etdikləri böhtanlardan başqa bir şey deyil. O, yazırdı: ““Türk sözünün təhqiredici mənada işlədilməsinin tarixi mənşəyi” barədə müəllifin diqqətinə çatdırmaq istərdim ki, müasir dövrdə və tarixdə bu cür iftira və istinadların oxşarı çoxdur. Məğlub millətlərin çoxu qalib millətlər üçün belə ləqəblər, hətta daha pisini də uydurmuşlar” (2, s.536). Bununla da Heyət çox incəliklə fars millətçilərinə çatdırırdı ki, daim Türkün idarəçiliyi altında yaşadığınız üçün türklər haqqında bu iftiraları uydurmusunuz. Halbuki fars millətçilərinin “vəhşi”, “barbar” deyər təhqir etdiyi Türk xalqları, onların hökmdarları hakim olduqları zaman öz millətindən daha çox başqa millətlər, o cümlədən farslar üçün və bütövlükdə insanlıq naminə çalışıblar.

Heyətə görə, Mürşüdizad bilərəkdən “etnikçilik” (etnos) və “millətçilik” anlayışlarını qarışdırıb, “etnos” və “milliyyət anlayışlarına tərifi vermədən Azərbaycan türklərini haqsız durma salmağa çalışmışdır. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri yazırdı: “Halbuki, bildiyimiz kimi, etnikçilik müştərək dilə, mədəniyyətə, soy-kökə, milliyyət isə torpağa (vətənə), dinə, hökumətə, tarixə və ölkədə yaşayan bütün etnosların mədəniyyətlərinin məcmusu olan milli mədəniyyətə söykənir. Milliyyət həm də birgəlik hissləri və müştərək gələcəklə şərtlənən anlayışdır” (2, s.579).

Bizcə, Heyət özü də etnos, milliyyət və millət anlayışlarında bir az qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. O, əvvəlcə etnikçiliklə millətçiliyin fərqiindən yazdığı halda, daha sonra etnikçilik, ya da etnosla milliyyətin müqayisəsini verir. Bizcə, burada etnosla, ya da milliyyətlə millətin müqayisəsini vermək lazım idi. Çünki etnos və milliyyət bir-birinə daha yaxın anlayışlar olduğu halda, milliyyət millət məfhumlarında fərqli tərəflər çoxdur. Başqa sözlə, milliyyət daha çox özünəməxsusluğu-monoetnikliyi (dil, soykök, törələr-kültür və s.) ifadə etdiyi halda, millət isə (ortaq din, vətən, mədəniyyət, vətəndaşlıq və s.) çoxetnikliyi, çoxmədəniyyətliliyi, çoxdirliliyi özündə əks etdirə bilər. Bu baxımdan Heyətin etnosla milliyyət anlayışları arasında apardığı müqayisə doğru olmamışdır. Çox güman ki, o, burada milliyyətlə millət anlayışları arasında müqayisə aparmaq istəmişdir. Çünki yalnız belə olduğu təqdirdə, məlum olur ki, Türk milliyyəti ilə Fars milliyyəti birlikdə siyasi-ideoloji anlamda “İran milləti”, “iranlı”-nı ifadə edə bilər.

Heyət onu da yazırdı ki, “İslam inqilabı”na qədər yalnız fars etnosundan olanlar iranlı sayıldığı üçün, ölkədə zorla farslaşdırma siyasəti aparılmışdır və artıq bunu həyata keçirmək mümkün deyil. Ona görə, ölkədə İslam, vətən və vətəndaş birliyi (vətəndaşlıq) ortaq milli anlayışlar olduğu üçün burada yalnız Fars etnosunun deyil, Türk etnosunun və digər etnosların da dili, kulturu, soykökü və başqa amillər nəzərə alınmalıdır (2, s.579).

Fəlsəfi görüşləri. Fəlsəfi dünyagörüş baxından birmənalı şəkildə İslam dininə bağlılığı mühüm hesab edən Heyətin fikrincə, vaxtilə farsların zərdüşti, türklərin Gök Tanrıçı olması bir fakt olsa da (4, s.55-56), artıq 1400 ildir ki onların hər ikisi İslam dininə tapınıblar. Ona görə də, artıq farsların zərdüştlüyə, türklərin Gök Tanrı dininə qayıtması doğru olmazdı. Bu anlamda o, xüsusilə də Pəhləvilərin zərdüştizmi təbliğ edən ideyalarını, Kəsrəvinin yeni din yaratmaq fikrini tənqid edirdi. O, yazırdı: “Kəsrəvinin uydurduğu dinə (pakdini) gəlincə, görəsən, hansı bir ağıllı insan yaşadığımız 20-21-ci əsrlərdə öz dədə-baba dinini buraxıb özünü yeni bir dinə, illah da Kəsrəvinin uydurduğu dinə giriftar edər? İran xalqı 1400 ilə yaxındır ki, İslam dinini qəbul edib, bu dinə söykənərək böyük, bənzəri az olan mədəniyyət və ədəbiyyat yaradıb (Və Kəsrəvi ədəbiyyat və mədəniyyətə aid kitabları yandırmaqla onu yox etmək istəyirdi). Beləliklə, yalnız dinimiz deyil, mədəniyyətimiz də İslamla bağlıdır. Bu din xalqımızın ən gözəl müştərək nailiyyəti olaraq uzun əsrlər boyu bizi vahid bir millət şəklində formalaşdırıb, milli birlik və istiqlalımıza səbəb olub” (2, s.584).

O, “Quran və İslam” məqaləsində İslamın və sünnənin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. O, yazırdı: ““Quran” və İslam” başlığı ilə İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Quran”ın necə və nə zaman nazil olması, kitab şəklində toplanması, surə və ayələrin tərtibi, yazısı və onun inkişaf mövzusu, elmlə, əql və məntiqlə münasibəti, Tanrı, məxluq, kainat, insan və cəmiyyət haqqındakı düşüncələri, tövsiyə etdiyi əxlaq qaydaları barədə qısa və yığcam izahat verdikdən sonra, Quran və İslam haqqında bəzi qərblilərin görüş və düşüncələrini nəql edəcəyik” (2, s.621). Heyət daha sonra yazır: “Quran, insanları tək bir Tanrını tanımağa, ancaq ona pərəstiş və ibadət etməyə, ona təslim olmağa (tövhid) və ondan başqa kimsəyə əylməməyə çağırır. “Qurani-Kərim” sayəsində peyğəmbər Ərəbistanda hakim olan şirk, büt-pərəstlik, zülm və cəhalət aradan qaldırdı və onun yerinə tövhid, ədalət və qardaşlıq gətirdi. O, cəhalət dövründə bir-birləri ilə döyüşən cahil qəbilələrdən bir vahid islam ümməti və cəmiyyəti yaratdı və onları “Allahu Əkbər” şüarı altında birləşdirərək, böyük bir millət – ümmət və dövlət qurdu. Həzrəti

Məhəmməd (s) tarixdə yeganə rəhbərdir ki, gətirdiyi ideologiyayı özü həyata keçirmişdir və onun gətirdiyi din 15 əsrdə yaşamaqda və bu gün bir milyard iki yüz milyon müsəlman ona inanmaqdadır. Əlbəttə, onun “Qurani-Kərim” vasitəsilə təbliğ etdiyi üsul və qaydalar zamanla dəyişikliklərə məruz qalmış və bəzən də əslindən çox-çox uzaqlaşmışdır. Lakin onun qoyduğu əsaslar hələ də orijinallığını qorumaqdadır” (2, s.622).

C. Heyətə görə, Qurani-Kərim insanlara ədalət, azadlıq, bərabərlik, barış və qardaşlıq tövsiyə edir, insanlardan bir-birlərinə şəfqətli və mehriban olmalarını, aralarında rəng, irq, dil ayrılığına görə fərq qoymamalarını istəyir: “Fəzilətli və üstünlüyü müttəqlikdə (şərdən özünü qorumaqda) görür və müsəlmanları hər hansı bir millət və təbəqədən olursa-olsun, bir-birinə qardaş bilir. Quran ən mükəmməl bir insan yetişdirməyə qərar vermişdir. Ləzzətə və rifahə qarşı olmadığı halda, insanlıq zirvəsinə çatmağı kamali-məqsəd olaraq göstərmişdir” (2, s.622). O, daha sonra yazırdı ki, Qurani-Kərim başdan başa bir hikmət xəzinəsidir; onun qissələri də ibrətlə dolu olub insanları fəzilətə təşviq edir: “Haqqın batılə, ədalətin zülmə qələbə çalacağını müjdə verir. “Qurani-Kərim” iman və əməlisaleh, yəni inam və yaxşı işlər yolu ilə insanların xoşbəxt olacağını bildirir” (2, s.623).

Heyət vəhyin nə olmasını anlatmaq üçün yazırdı ki, vəhy – “İşarət etmək”, “xəbər”, “səs” mənasındadır. Həzrəti Məhəmməd (s) peyğəmbərliyə Allahın vəhyi ilə məbus olmaqdan qabaq, əmanət və sədaqəti ilə məşhur olduğu üçün “Məhəmməd Əmin” (əmin, etibarlı Məhəmməd) adlanırdı. Heyətə görə, surələr Məkkə və Mədinə olmaqla iki qrupa ayrılır ki, buna diqqət etmək vacibdir: “Məkkə ayələri dinin əsaslarına və tövhidə dəvət edir. İnsanda gözəl əxlaq yaratmağa, qəlbindən şirk və şər köklərini çıxartmağa çalışır. Bunun üçün ona Tanrını xatırladır, ədalət, ehsan (bağışlamaq), vəfa kimi əxlaqi fəzilətləri tövsiyə edir, yalan, zina, adam öldürmək, qızlarını diri-diri torpağa basdırmaq, alış-verişdə hiylə işlətmək, küfr və şirkdən çəkinməyi əmr edir” (2, s.627). Eyni zamanda, Məkkə surələri nəsihət və vəzlə doludur. Heyətə görə, fərzlərə və ehkama aid ayələrin çoxu isə Mədinə surələri ilə bağlıdır. Bu ayələrdə adam öldürmə, zina, iftira, böhtan və oğruluq cəzaları, evlənmə və boşanma üsul-qaydaları bildirilmişdir. Bu surələrdə cihad ayələri və savaqlar var (2, s.628).

C. Heyətə görə, Quranın məqsədi xalqı Tanrıya dəvət edərək, camaat arasında ədaləti bərqərar edib, onu kamala çatdırmaqdır. O, yazırdı: “Quran insanı yer üzündə Tanrının canişini bilir. İnsanlara əql və seçmək qabiliyyəti, qüdrəti verilmişdir, ona görə də öz işlərindən məsuldurlar. İnsanlar arasındakı şərin əsasını onların özündə görür, cəmiyyətdə hər cür dəyişikliyi onun ruh-fikir və mədəniyyətindəki dəyişiklikdən asılı olduğunu bildirir. “Tanrı bir elin durumunu onların nəfs və ruqları dəyişməsə, dəyişdirməz”. Quran insanı fikirləşməyə, mühakiməyə və aqlını işlətməyə dəvət edir” (2, s.629). C. Heyətə görə, Quran təqlidi haram, kor-koruna itaəti zəlalət bilir, elmə itaət etməyə çağırır. Eyni zamanda, həqiqətləri anlamaq, kəşf etməyin yolu və metodunu dəlildə, mühakimədə görür və kainat, yaradılış haqqında düşüncə tədbir eləməyən və həqiqətləri görməyənləri “kor” adlandırır. C. Heyət yazırdı ki, Quran və İslam elm və təqvvəyə bu qədər dəyər verdiyi halda nəşəb, ata-baba, qövmlər-qəbilə üstünlüyünü qəbul etmir. Tanrı deyir ki, insanları millətlər və qəbilələr şəklində yaratdıq ki, bir-birini tanısinlar (2, s.631).

C. Heyət yazırdı ki, sünni qayanaqlarda İslam dini və şəri ehkamı dörd dəlilə: Quran, Sünnə, İcma və Qiyasi-füqəhaya dayanır. Şiələrdə isə Quran, Sünnə, İcma və əqlədir. Eyni zamanda, Quran dini və dünyəvi yaşayışın əsaslarını etidal (orta yol) üzərinə qurmuşdur.

Fəlsəfədə insan probleminə gəlincə, Cavad Heyət əvvəlcə filosof, fizioloq Aleksis Karelın insanla bağlı fikirlərini təhlil edir. Bu təhlilə görə dünyada elm və texnologiya inkişaf etsə də, ancaq insan xoşbəxtliyi təmin edilə bilməmiş, keçmiş nəzərdə insanın mənəvi-ruhi durumu daha da ağırlaşmışdır. O, yazırdı: “Bizə görə bu faciənin başlıca səbəbi insanın özünü yaxşı tanımaması və onun hətərəfli tərif edə bilməməsidir. Bu acı həqiqət bizi hər şeydən əvvəl özümüzü tanımağa və ondan sonra xoşbəxtlik yollarını axtarmağa məcbur edir” (2, s.645).

C.Heyət yazırdı ki, A.Karelin təsbitlərincə tarixdə müxtəlif din, məzhəb, təriqət və ideologiyalar insan haqqında müxtəlif fikirlər bəyan etmiş və ona cürbəcür təriflər vermişlər. Burada əsas məqsəd insanın qurtuluşu və kamala çatması, yəni humanizm olduğu halda, insan haqqındakı görüşlər və onun xoşbəxtliyi üçün təklif edilən yollar fərqli olmuşdur: “Humanist kimi düşünürkən insanda aşağıdakı xasiyyətləri təsbit və tərif edə bilərik: İnsan əsl və müstəqil bir vüduddur, müstəqil iradəyə sahibdir, yəni dünyanı idarə edən illət və məlul silsiləsində özünəməxsus iradə və istiqlalı vardır, istədiyini (iradə etdiyini) illət və məlul, məlul qaydalarından asılı olmayaraq edə bilər və nisbi də olsa, azadlıq və ixtiyarı vardır. İnsanda olan azadlıq və seçmək qabiliyyəti (ixtiyar) onu digər yaradılanlardan ayıraraq ona ilahi bir xasiyyət vermişdir. Bu azadlıq və seçmək qabiliyyəti, yəni ixtiyardandır ki, insanda əxlaqi dediyimiz fəzilətlər və onun başında fədakarlıq və özgəni özünə tərcih vermək fəziləti doğmuşdur” (2, s.645).

C.Heyət də hesab edirdi ki, insan azad və muxtar olduğu üçün də məsuldur, yoxsa başqa təbiət hadisələri, illət məlullara, heyvanlar kimi təbii qərizəyə tabe olsaydı, sözləri, işləri və ya davranışından özü məsul olmazdı. O, yazırdı: “İnsan düşünən və müdrik bir vüduddur. İnsan düşünmək sayəsində hissləri ilə kəşf edə bilmədiklərini idrak edə bilər, məluldan illətə yol tapır. Hadisələrin illətini kəşf edir və bu yoldan yalnız öz çağında olanları yox, keçmiş də tanıya bilər, hətta gələcəyə də işıq salır, onu aydınlaşdırır. İnsan öz nəfsinə də müdrikdir, yəni onu əhatə edən aləmi dərk elədiyi kimi özünü də tədqiq edib tanıya bilər və hətta dəyişdirə bilər” (2, s.646). Bir sözlə insan, yaradıcı vüduddur, idealist bir məxluqdur, əxlaq sahibi bir varlıqdır.

C.Heyətə görə, İslamda isə insan məsələsinə baxış özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, Tanrı insanı su və torpağın qarşığından yaradıb ona öz ruhundan qatıb və elmlər öyrədib. İslamda insan Tanrının yer üzündəki nümayəndəsi və onun canişinidir. O, yazırdı: “Yer-göy onun iradə və biliyinə tabedir, Tanrıya bənzər bir vüduddur. Yəni, biliyi, iradəsi, yaradıcılığı və ideali vardır. Burada iradədən məqsəd azadlıq, ixtiyar və seçmək qüdrətidir. Bütün bu qabiliyyətlər Tanrıda mütləq şəkildə var, insanda nisbi və məhduddur” (2, s.647).

Daha sonra M.Haydeger və J.P.Sartın insan haqqındakı fikirlərini dəyərləndirən Heyət yazırdı ki, insanda iki vücutun, yəni maddi və məcazi (Haydeger) vücutun olması fikri, eyni zamanda insanda əvvəl vücutun doğulması, sonradan mahiyyətin ortaya çıxması (Sart) düşüncələri ibrətamizdir. O, yazırdı: “Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, belə azad və müdrik insan Tanrıya inanmadığı zaman cansız və maddi təbiətdə yalnız, qərirdir və istər-istəməz nihilizmə (puçluq) yanaşır. Elə buna görə, çağımızın bəzi böyük alimləri, o cümlədən, Aleksis Karel və Maks Plank bu nəticəyə gəlmişlər ki, imansız elm insanın bütün ehtiyaclarını qarşılaya bilməz. Həmçinin, məşhur Eynşteyn, dinsiz elmi çolaq (topal) və elmsiz dini kor adlandırmışdır. Bu alimlərin fikrinə görə, elm ideal insanı yetişdirməmişdir. Bu gün elmin, texnologiyanın hakim olduğu cəmiyyətlərdə istər kapitalist, istərsə kommunist olsun, insan xoşbəxt olmayıb, məsx edilmişdir (mənəvi-ruhi durumu ağırlaşmışdır). Elm qüdrət yerinə həqiqət ardında olmalı, insanları hidayət etmək üçün işlənməlidir. İnsanın həyatı üç təməl və əsas üzərində qurulmalıdır: reallıq ya gerçəklik (faktlar), xeyir və yaxşılıq, bir də gözəllik. Faktlar elm ilə tanınar, yaxşılıq və ya mənəvi-məzhəbi dəyərlər əxlaqın təməli, gözəllik də incəsənətdə təcəlli etməlidir” (2, s.648).

C.Heyət, yekunda insan məsələsi ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlirdi: “Beləliklə, insanlıq elm qüdrəti ilə yerə-göyə hakim olub, başqa planetlərin də əsrarını ələ gətirəndən sonra, özünü tanımaq ümitsizliyindən qurtulub xoşbəxtliyə çatmaq üçün yenə də mənəviyyata və məzhəbə sarı yönəlmişdir. Amma bu alimlərin axtardığı mənəviyyat və məzhəb elmə qarşı olan xurafatla qarışmış sünnəti-məzhəb yox, bəlkə elmin fəvqündə humanistik, dinamik və insanın həyatına mənə, yön verən, insanı inkişafa, kamala aparan məzhəbdir” (2, s.648). Başqa sözlə, ona görə elm və iman kamal zirvəsinə uçmaq istəyən insanın iki qanadı kimidir: “Necə ki,

uçmaq üçün iki qanad lazımsa, insanın yüksəlməsinə və kamala çatmasına da həm bilik, həm də inam lazımdır” (2, s.649).

Əxlaq məsələsinə gəlincə, Heyətə görə insanın ən bariz sifəti əxlaq olmalıdır. Ona görə, insan əxlaqi dəyər və fəzilətləri ilə başqa məxluqlardan fərqlənir ki, bu yüksək dəyər və fəzilətlərin təməli də əxlaqdır. O, yazırdı: “Əxlaq yaxşılığı (xeyir) pisləkdən (şər) ayıran elmdir. Yaxşı işləri pis işlərdən ayırmaq üçün bir çox qaydalarımız vardır ki, onların toplusuna əxlaq və ya əxlaq qaydaları deyirik. Əxlaq qaydalarının mənşəyi haqqında alimlərin fikirləri fərqlidir. Bəziləri onu cəmiyyətdə, örf və adətdə və ya dində, bəziləri əqlə bilirlər. İslamda Tanrını tanımaq cəmiyyətdə əqillə olduğu üçün əxlaq qaydaları həm din, həm də əqlə dayanır” (2, s.649).

O, yazırdı ki, bu günə qədər əxlaq məsələsi iki: dini və fəlsəfi cəhətdən tədqiq edilmişdir: “Dini görüşdən əxlaqi ayin və dəyərlərin təməli də Tanrı və dini inama dayanır. Yaxşılıq (xeyir) və pisləlik (şər) əhkamları bir-birindən ayrılmışdır. Yaxşı iş savab, pis iş günah sayılır. Fəlsəfi və ya dini olmayan əxlaqın təməli insani dəyərlərə dayanır və işlərimiz vicdan məhkəməsində mühakimə edilir” (2, s.649).

Daha sonra filosofların (Sokrat, Platon, Aristotel, Aristofan, Epikür, Kant və b.) əxlaqla bağlı fikirlərinə müraciət edən Heyət belə bir qənaətdə gəlirdi ki, onların bu məsələylə bağlı düşüncələrində müəyyən həqiqətlər olsa da, İslamda əxlaq anlayışına daha bitkin yanaşma var. Çünki İslamda əxlaq həm şəriət, həm də mədəniyyət baxımından tədqiq olunmuşdur. Şəriət baxımından əxlaqa yanaşanda görürük ki, İslam dinində əxlaqın təməli Tanrıya inamdır, insan yaxşılıqla Tanrını məmnun etmiş olur. O, yazırdı: “Ancaq Quranda əxlaq məsələlərində Tanrı (Xəliq) və xəlv birləşir, belə ki, Tanrını məmnun edən işlər xəlv də razı edir. Yaxşı iş görərkən Tanrının rızasından başqa bir şeyi düşünməyəcəksən. İşlərdə etidala riyəət etmək tövsiyə edilmişdir” (2, s.652).

Beləliklə, İslamda əxlaqi vəzifələr beş bölmə ayrılmışdır: 1) insanın Tanrı və peyğəmbərə qarşı vəzifələri; 2) insanın özünə qarşı vəzifələri; 3) insanın ailəsinə qarşı vəzifələri; 4) insanın vətənə qarşı vəzifələri; 5) insanın başqalarına qarşı vəzifələri.

İslam mədəniyyətində əxlaq məsələsinə gəlincə, Heyətə görə burada əxlaqi hiss və əqli nəzəriyyələr, yaxud da hər ikisini birləşdirən izah etmək istəmişlər. O, yazırdı: “Əqli məzhəb – Mötədillik nəzəriyyəsi İslam tənəkküründə əqli hərəkətin nümayəndəsidir. Mötədillik nəzəriyyəsi ardıcılıqları ağıl dini mərifətin mənşəyi qəbul etmişlər və mərifətə yetişməyin yolunu nəzər və dəlilə bağlı bilmişlər. Əməl və məsuliyyətin elm, ayıqlıq və iradədən yarandığını, elmin fikir və nəzərdən, fikir və nəzərin də ağıldan qaynaqlandığını düşünsək, demək ağıl əxlaq normalarına uyğun həyatın əsas göstəricisidir. Mötədillik nəzəriyyəsinə görə, əməllər öz zətinə görə yaxşı və ya pis olurlar və ağıl əməllərin yaxşı və ya pis olmasını dərk etməyə qadirdir” (2, s.662).

Əxlaq məsələsini hissi idrak baxımından izah edən sufilərə görə, əxlaq zövq, müşahidə, tədqiq və intuisiya vasitəsilə həqiqətə çatmaq üçün bir üsuldur. Heyət yazırdı: “Sufi xoşbəxtlik və kamalı fənafilehda görür və ona çatma yolunu nəfsin təmizlənməsində, həvəslərdən və cismani həvəslərdən və cismani ləzzətlərdən üz döndərməkdə, tənkidünyalıq və tənqidət şeyxinin fərmanlarına itətdə görür. Elmi-kəlamın böyüklərindən, ən məşhur təsəvvüf əhlindən olan və əxlaq elmi haqqında çox sayda əsərlər müəllifi Qəzalinin fikrincə, yaxşı əxlaq hər hansı bir işdə həddini aşmamaq və ya lazımı hədd və qızıl orta prinsipinə riayətdir və mötədillik ağıl və dinin harmoniyası, qarışığıdır. O, mötədil qrupunun yaxşı və pisin zəti olması fikri ilə razılaşmışdır. Ona görə, xeyir Xudanın buyurduqları və şər də qadağan etdikləridir” (2, s. 663).

İslam mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyəti arasındakı oxşarlıqları və fərqlilikləri təhlil edən Heyətə görə, əslində bugünkü Qərb mədəniyyətinin inkişafında İslam mədəniyyəti mühüm rol oynamışdır. Onun fikrincə, İslam dinində elmə böyük önəm verilmişdir ki, bunu Quranın ayələrində və peyğəmbərin hədislərindən də görmək mümkündür. Ona görə, Qərb alimlərinin

“ərəb mədəniyyəti” adlandırdığı bu mədəniyyət əslində İslam mədəniyyətidir (2, 664-665). Əsas odur ki, Qərb alimləri “ərəb mədəniyyəti” adı altında da olsa, etiraf edirlər ki, ilk kağız istehsalı, kitabın və mətbuatın kökü, tibbin inkişafı, riyaziyyatın inkişafı, qanunların təkmilləşməsi, musiqinin inkişafı, hətta bugünkü sivilizasiyanın kökü Yunan və Roma mədəniyyətindən çox İslam mədəniyyətinə bağlıdır. O, yazırdı: “Bütün bunları nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlirik ki, bugünkü Qərb mədəniyyəti əski Yunan və Roma mədəniyyətinin ihyası və ya tamamilə şəxsi təşəbbüsləri olmayıb, bəlkə daha çox İslam mədəniyyətinin davamı olmuşdur. Bizim ulu babalarımızın Quran və İslamdan ilham alaraq qurduğu mədəniyyət Avropaya getmiş, orada işləmiş, inkişaf etmiş, bugünkü mərtəbəyə yüksəlmişdir” (2, s.674).

İslam dinində Həzrət Əlinin (ə) mühüm rol oynamasını ayrıca bir məqalədə (“Həzrət Əli (ə) Əhli-sünnət qaynaqlarında”) qələmə alan Heyətə görə, o, yüksək əxlaqi və insani keyfiyyətlərə malik bir igid deyil, həm də dövrünün müdriklərindən olub. O, yazırdı: “Həzrət Əlinin İslamın yayılmasında və müsəlmanlar arasında elm, təqva, ixtlas, səmimiyyət, fədakarlıq, şəfqət, qəhrəmanlıq və şücaət kimi yüksək əxlaqi və insani sifətlər baxımından müstəsna bir mövqeyi vardır. Qurani-Kərim və sünnəti ən yaxşı bilənlərdən biri olduğunu bütün qaynaqlar zikr edir” (2, s.614).

C.Heyətə görə, Həzrət Əli təsəvvüf dünyası üçün də mürşid mövqeyindədir. Onun fikrincə, “İran” təsəvvüf ədəbiyyatının zirvəsində duran, Türk dünyasında böyük şöhrəti olan və Türkiyədə mövləviyə təriqətinin piri sayılan Cəlaləddin Ruminin sünni olduğu halda Həzrət Əli haqında “Məsnəvi” də dəyərli fikirlər deməsi təsadüfi deyil: “Mövləvi Həzrət Əlidən (ə) peyğəmbərlər və vəlilərin fəxri kimi bəhs edir və onu həva və həvəsdən uzaq, ancaq Haqq yolunda vuruşan bir qəhrəman kimi təsvir edir” (2, s.616). Heyət yazırdı: “Həzrət Əli peyğəmbər zamanında “Qurani-Kərimi” əzbərləmiş və onun misallarına dərinliklərlə bələd olmuşdur. Əlinin (ə) hüquq bilgisi və hökm verməkdəki bacarığı Ömər tərəfindən “ən isabətli qərar verənimiz Əlidir” şəklində qiymətləndirilmişdir. Bu səbəblə ilk üç xəlifə mühüm məsələlərdə onun fikrini alardılar” (2, s.617).

Heyət “Molla Sədranın kainatın dəyişkən mahiyyəti və ya hərəkət cövhəri nəzəriyyəsi və müasir görüşlər” məqaləsində isə Molla Sədranın fəlsəfi baxışları əsasında kainatdakı hərəkət və dəyişkənlik məsələlərini izah etməyə çalışmışdır. Azərbaycan Türk mütəfəkkirinə görə, bir cisim (məsələn, hündürlükdən bir daşın düşməsi kimi) getdikcə və ardıcıl öz ilkin durumunu itirib yeni bir vəziyyətə düşərsə, onun hərəkət etdiyini demək olar. O, yazırdı: “Belə bir hərəkət birləşik ayrı-ayrı hissələrdən təşkil olunmuş deyil, əksinə tədrici və ardıcıl bir haldır. Başqa sözlə, hərəkətin mahiyyətini, təbiətini təşkil edən yalnız onun davamedici zəvalı və yenidən var oluşudur. Hündürlükdən düşən bir daş yerə nisbətən hündürlüyünü ardıcıl dəyişir; bir hündürlüyü itirir, başqa bir hündürlüyə yetişir. Belə ki, bir hərəkətin ən azı iki ayrıca və yanaşı hərəkətdən təşkil olunmasını fərz etsək, belə bir sual ortaya çıxacaq: hərəkətin birinci hissəsindən digər hissəsinə keçməsi necə baş verir? Bəllidir ki, hərəkətsizlik keçməyə səbəb deyil və hərəkətsizliyi nəzərə almasaq, hərəkətdən savayı bir şey qalmayacaq. Deməli, iki hərəkət üçüncü bir hərəkətlə bir-birinə birləşir və cəm şəkildə bütöv bir hərəkət təşkil edir” (2, s.676).

O, yazırdı ki, Molla Sədra hərəkəti, potensial durumdan tədricilə aktiv duruma keçmək kimi bəyan edir: “Potensial və ya qüvvə baş verə biləcək, lakin hələ mövcud olmayan zəmin, istedad və durum anlamındadır. Bu potensial (qüvvə) tədricilə və ardıcıl şəkildə aktivliyə (fəala) yetişir. Mümkünlükdən çıxıb gerçəkliyə qovuşur. Potensial tədricilə itir (zəval) və aktivlik (fəaliyyət) tədricən onun yerinə keçir. Deməli, hərəkət potensial (bilqüvvə) durumun tədricilə itməsi və aktivliyin (fəaliyyət) tədricən baş verməsidir. Məsələn, kal bir alma tədricən yetişə bilər. Kal durumunu tədricilə itirərsə və aktiv şəkildə (gerçəkdən və görünüşdən) yetişərsə, yetişkinliyə doğru bir hərəkət qət etmiş olur.

Heyət bir şeyin (əşyanın) başqa bir şeyə (əşyaya) hərəkəti və dəyişməsinə izah edərkən

yazırdı: “Görəsən, ilk şey tam məhv olub onunla tamamilə fərqli olan başqa bir şeyə çevrilir, yoxsa belə bir çevrilmədə təməl bir özək qorunur və yalnız üz qalar və zahiri görünüşlər (ərəzlər; sifətlər) dəyişir, yoxsa əşyanın zati-cövhəri də dəyişə bilərmi? Klassiklərin, hətta materialistlərin düşüncələrinə görə, hərəkət və dəyişkənlikdə cismin zati-cövhəri qalır, yalnız dörd sifət, yaxud ərəzlər dəyişir və hərəkətdə mövzunun (subyekt) qalması vacibdir, yoxsa hərəkət edən cisim itə bilər və bəlli olmaz ki, nə, haradan haraya hərəkət edib. Məşhur Bəhmənyarın, müəllimi İbn Sina ilə danışmalarının rəvayəti bu məsələyə aydınlıq gətirir. İbn Sinanın fərqlənən tələbəsi Bəhmənyar bir gün cismin zatında hərəkətin baş verməsi üzərində onunla mübahisə edir və sübut etməyə çalışır. İbn Sina tələbələrinə üz tutub deyir: “Ondan soruşun, görün, məndən niyə cavab gözləyir? Mən onun sual etdiyi vaxtdakı İbn Sina deyiləm və o da məndən sual edən vaxtdakı Bəhmənyar deyil, belə ki, bizim ikimiz də cövhəri-hərəkət nəticəsində yeni iki şəxsiyyətə, mahiyyətə çevrilmişik” (2, s.677).

C.Heyət görə, Molla Sədra müxaliflərinin öz dilləri ilə onlara qarşı çıxıb, hərəkətin yalnız cismin dörd ərəzində (sifətlərində) baş verməsini qəbul edib: “Cismin zati dəyişmir və saxlanılır və hər bir tipik hərəkət də vacib məslə ilə hərəkət edən cismin öz keçmişi ilə əlaqəli telləri kəsilməsin deyə, cismin qalmalı olduğunu qəbul edir. Lakin soruşur ki, cövhərin sabitliyi üçün dediyimiz maddənin ərəzlərinə də dair edə bilərikmi? Cismin indiki ərəzləri (sifətləri) ilə qədim ərəzləri arasında əlaqə teli saxlanılsın deyə, hansısa bir sabitliyi də cismin ərəzlərində fərz edə bilərikmi? Belə edərsək, onda hərəkət hansı mənə daşıyacaqdır? Hansısa bir hərəkətdə cismin ərəzləri və zati dəyişməz qalarsa, onda nə hərəkət edib?” (2, s.677). Halbuki bu şəraitdə almanın xamlığı sifətləri də yetişəndə qorunmalıdır ki, bu da bir paradoks və mümkün olmayan bir şeydir. Heyət yazırdı: “Sonra (Molla Sədra) deyir ki, cismin ərəzləri, cövhərin müxtəlif halət və cəvəllərini qəbul edirik və ərəzlər cövhərdən aslıdırlar, onda nədən ərəzlərin hərəkəti cövhərin hərəkətinin cəvəsi və nişanəsi olmasın? Bu şəkildə dünyagörüşü dəyişir, yeni cövhərin sabitliyi ərəzlərin hərəkətinə lazımlı olmaq yerinə, ərəzlərin hərəkəti cövhərin hərəkətinin nişanəsi və ondan asılı sayılmalıdır” (2, s.678).

C.Heyət yazırdı ki, Molla Sədra realist bir filosof olub, onun fəlsəfi fikirləri bu gün mikro və makroaləmdə əldə edilən kəşflərin nəticələrinə uyğun gəlir: “Bu gün atomda hər şeyi təkmilləşdirənin hərəkət olduğu qəbul edilir. Atomda elementar zərrəciklər, yəni bütün mikro obyektlər həm cismik və həm də dalğa xasiyyətinə malikdir və hərəkətdədirlər. Orqanizmi təşkil edən hüceyrələrdə də daim hərəkət və dəyişmək vardır” (2, s.680).

C.Heyət, “Vəhdəti-vücut, panteizm və fəlsəfəylə əlaqəsi” məqaləsində öncə fəlsəfənin mənasına açıqlayıb, daha sonra təəvvüf və vəhdəti-vücut məsələsinə öz münasibətini bildirib. O, yazırdı: “Fəlsəfə aqlın və təfəkkürün məhsuludur və xaliq, məxluq, xilqət və kainat və idrakdan danışar. Metodu məntiq və istidlaldır, qayəsi həqiqəti axtarmaq və ona yetişməkdir. Filosof həqiqəti sevən deməkdir. Fəlsəfə də ədəbiyyat kimi ruhun və beyinin qidasıdır və insan zəhnini inkişaf etdirir və istidlal və mühakimə gücünü artırır. Fəlsəfə və fəlsəfi fikirlər elm ilə dinin arasında olan fikir və əqidələrdir. Təəvvüf və vəhdəti-vücut da bir növ fəlsəfə sayıla bilər” (3, s.141).

Azərbaycan aliminə görə, təəvvüfün qayəsi Tanrını tanımaq (mərifət) və ona qovuşmaqdır (fəna fillah: Tanrıda fəna olmaq) və sufi Tanrıya eşq və riyazətlə qovuşur. Heyət yazırdı ki, iki cür vəhdəti-vücut əqidəsi vardır: 1) bütün kainat, o cümlədən insan Tanrının xarici təəllisi və məzhəridir, 2) yalnız insan Tanrının məzhəridir, çünki Tanrı insanı yaradandan sonra öz ruhundan ona üfürdü. O, yazırdı: “Təəvvüfün müxtəlif təriqətləri vardır, lakin hamısı vəhdəti-vücut əqidəsində birləşirlər. Vəhdəti-vücut təəvvüf və irfanın son mərhələsidir (mistisizm). Vəhdəti-vücut əqidəsinə görə, aləmdə bir vücut vardır, o da zati-mütləq, Yəni Tanrıdır. Bütün kainat və məxluqlar (yaradılmışlar) onun təəllisi və görünüşüdür. İnsan da Haqqın məzhəri və sirridir. Bu əqidənin kökü olaraq Qurani-Kərimdə bu ayəyə arxalanırlar: biz Tanrıdanıq və yenidən Ona qayıdacağıq” (3, 142).

Heyətə görə, təsəvvüf və ya sufilik zülmə, fəsadlara, dünyaya bağlılığa qarşı yaranıb, ilahi həqiqətlərin tərcümanıdır. O, təsəvvüfün mərhələləri ilə bağlı yazırdı: ““Mərifət” “tanımaq və bilmək deməkdir”. Sufi mərifəti işraq və ilham (intuizm) və cəzbə-xəlsə ilə qazanır. Həqiqət mərhələsində Allaha qovuşmağa və onda fəna olmağa çalışır. Sufi cəzbə və xəlsə yolu ilə özündən keçər və Tanrıda fəna olandan sonra əbədiyyətə qovuşar. Sufi bu yolu Tanrı eşqi ilə qət edər və keçər. Eşq təsəvvüf məktəbinin əsas təməlidir.

C.Heyət görə, vəhdəti-vücut bir dünyagörüşüdür və onda idealizmlə materializm birləşir: “Vəhdəti-vücut məfkurəsi özlüyündə bir növ fəlsəfədir, çünki Tanrı, aləm və xilqətdən bəhs edir və varlığın əsasını məqul görür və kainatı o məqul mütləq varlığın (Tanrı) təcəllisi kimi qəbul edir. Təsəvvüf və vəhdəti-vücutun fəlsəfədən fərqi yol fərqiylədir. Fəlsəfə əql, təfəkkür və istidlal yolu ilə həqiqəti axtarır. Təsəvvüf və vəhdəti-vücutda eşq yolu ilə həqiqətə - Haqqa (Allaha) qovuşmaq istəyir” (3, s.144). C.Heyət qeyd edirdi ki, varlığın idrakında din və fəlsəfənin sintezi kimi vəhdət-vücut təzahür edir və bu da təsəvvüf fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Cavad Heyətin sosial-siyasi və fəlsəfi görüşləri xeyli dərəcədə zəngindir. Onun ictimai-siyasi görüşlərinin əsasında Türk dünyagörüşü, türklük fəlsəfəsi, marksizm təlimi əsas yer tutmuşdur. Heyətin əsas məqsədi Türk varlığının qorunub saxlanması, Türklük fəlsəfəsinin inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Bu anlamda o, müəyyən qədər “iranlılıq” məsələsinə zidd getməsə də, ancaq mahiyyət etibarilə türklük və turançılıq qəbul etdiyi bəllidir. Hər halda onun Türk varlığının dirçəldilməsi üçün ortaya qoyduğu “Varlıq” dərgisi türklük davası anlamında çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heyət bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək Türk mədəniyyətinin, xüsusilə də Türk dilinin qorunub və inkişaf etməsi üçün çox səy göstərmişdir. Heyətin fəlsəfi görüşlərində isə diqqəti cəlb edən öncə, insanlıq və əxlaq məsələsidir. Onun bu məsələlərə baxışı əsasən İslam dini kontekstində öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, o, maddi və mənəvi olanın bütünlüyündən çıxış etməklə yanaşı, ancaq sonda hər şeyi Yaradanın varlığına aparıb çıxarmışdır. Başqa sözlə, İslam dininə inanən bir müdrik kimi, o, bir tərəfdən Yaradanın mükəmməl bir varlıq olduğunu qəbul etmiş, digər tərəfdən isə həmin varlığın daxilində maddi və mənəvi olanın vəhdətindən bəhs etmişdir. Heyətin düşüncəsində Varlıq mənəvi və cismani anlamda bir vəhdət təşkil edir ki, onun mahiyyəti Yaradanla bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Ələkbərli F.Q. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). III hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2021
2. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı, Elm və təhsil, 2011
3. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı, Elm və təhsil, 2014
4. Heyət Cavad. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərənşr, 1993
5. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, Yazıçı, 1993
6. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış. Bakı, Azərənşr, 1998
7. Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayımları, 2012
8. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan:ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. Bakı, Sabah, 2015
9. Mədətli Eynulla. Cavad Heyət və 45 yaşlı “Varlıq” dərgisinin birinci sayı. 03.02.25. 525-ci qəzet. <https://525.az/news/286695-cavad-heyet-ve-45-yasli-varliq-dergisinin-birinci-sayi>
10. Xudiyev Nizami. Cavad Heyət möcüzəsi. Bakı, Azərənşr, 2005

Фаиг Алекперли

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ДЖАВАД ХЕЙАТА

Резюме

В статье рассматриваются общественно-политические взгляды великого азербайджано-туркского мыслителя, ученого-тюрколога Джавада Хейата на национальный язык, национальную идентичность, марксизм, исланизм, гуманизм, мораль и другие вопросы. Автор показывает здесь, что Делегация серьезно протестовала против унижения турецкой идентичности и турецкой культуры персидскими шовинистами, как это было в эпоху Пехлеви в Иране, а также во время исламского правления Ирана. Джавад Хейат считал, что те, кто неверно истолковывал интеллигенцию, отстаивавшую законные требования азербайджанских турков по национальному вопросу, как «этническую интеллигенцию», были последователями персидского шовинизма. Дж. Хейат не считал правильным связывать интерес к марксизму-ленинизму среди азербайджано-турецкой интеллигенции в прошлом веке, особенно в эпоху иранского Пехлеви, с турецким национализмом. Следует отметить, что в мировоззрении Джавада Хейата турецкость и иранскость ранее не рассматривались как противоположности, а скорее как взаимодополняющие понятия. Из этого можно сделать вывод, что в первые годы жизни в стране под названием Иран Хейят был скорее сторонником национально-культурной автономии азербайджанских турков и боролся за полную реализацию обещаний «Исламской революции». Однако в последний период своей жизни он обратился к единству идей турецкости и азербайджанства, говорил только об азербайджано-турецкой философии.

Цель – Донести общественно-политические и философские взгляды Джавада Хейата до всего азербайджанского народа в национально-философском аспекте.

Методология – сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования – Поиск примирения между историей нашей национальной философской мысли в Южном Азербайджане и общественно-политическими и философскими идеями современной эпохи.

Ключевые слова: Развитие философской мысли азербайджанского народа, Джавад Хейат, философия, общественно-политические взгляды, исламская религия, мораль, единство-бытие

Faig Alakbarli

JAVAD HEYAT'S SOCIO-POLITICAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS

Abstract

The article examines the socio-political views of the great Azerbaijani Turkish thinker, Turkologist-scientist Javad Heyat on national language, national identity, Marxism, Islamism, humanity, morality and other issues. The author shows here that Heyat seriously protested the degradation of Turkish identity and Turkish culture by Persian chauvinists during the Iranian Pahlavi era, as well as during the Islamic rule of Iran. Javad Heyat believed that those who call intellectuals who defend the legitimate demands of Azerbaijani Turks on the national issue “ethnic intellectuals” and interpret this in a different way are the followers of Persian chauvinism. J. Heyat did not consider it right to link the interest in Marxism-Leninism among Azerbaijani Turkish intellectuals in the last century, especially during the Iranian Pahlavi era, with Turkish nationalism. It should be noted that in Javad Heyat’s worldview, Turkishness and Iranianhood were not previously reflected as opposites, but rather as complementary. From this it can be concluded that in the early days, when he lived in the

country called Iran, Heyat was more a supporter of the national-cultural autonomy of the Azerbaijani Turks and fought for the full implementation of the promises of the “Islamic Revolution”. However, in the last period of his life, he turned to the integrity of the ideas of Turkism and Azerbaijaniism and spoke only from Azerbaijani Turkish philosophy.

Purpose - To convey Javad Heyat's socio-political and philosophical views to the entire Azerbaijani people in a national philosophical aspect

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

The results of the study - Searching for reconciliations between our national philosophical thought history in South Azerbaijan and the socio-political and philosophical ideas of the contemporary era

Keywords: Development of the philosophical thought of the Azerbaijani people, Javad Heyat, philosophy, socio-political views, Islamic religion, morality, unity-being

UOT 316

Elizə İsmayilova

Bakı Dövlət Universiteti, f.f.d

eliza_ismayilova@yahoo.com

elizaismayilova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-9542-446X>

AZƏRBAYCANDA SOSIAL XİDMƏT TARİXİNƏ QISA BAXIŞ: SOSIAL MÜSTƏVİDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Xülasə

Azərbaycan xalqınının da tarxi soy-kökünə dayanan türk dövlətçilik ənənələri, hümanist bəşəri düşüncələri, milli-mənəvi dəyərləri, xeyriyyəçilik xüsusiyyətləri və bu günümüzdə qədər davam edən xeyrxahlıq, qonaqpərvərlik, yaşlılara hörmət, kiçiklərə qayğı kimi saysız-hesabsız nümunələrimiz vardır. Bu sadalananlar ta qədimdən bu günə kimi hər dövrün öz ictimai-mədəni həyat tərzindən asılı olaraq müxtəlif formada özünü göstərmiş və hər bir xalqın ideoloji görüşlərinə uyğun şəkildə özünü ifadə etmişdir. Müasir sosial xidmət sahəsinə daxil olan müxtəlif sayda sosial xidmət modellərinin yaranması tarixi nə Avropadan, nə də Amerikadan formalaşmış Azərbaycanla gəlməmişdir. Bu xidmət sahəsi hər bir cəmiyyətin tarixi kökünə bağlı olub şəhərləşmə (urbanizasiya), sənayeləşmə, intellektual cəmiyyət, mödərin, post-mödərin cəmiyyət və global gerçəkliyin doğurduğu və digər inkişaflara paralel olaraq ehtiyacların artması ilə, hər bir dövrün tələb və təklif müxtəlifliyindən doğan və sosial xidmətlərin önəminin artmasını qarşıya qoyan faktorlarla bağlıdır. Azərbaycan cəmiyyətində sosial xidmətin əsasında duran ədalət, əmək, əxlaq və rəhimli olmaq kimi məsələlər bizim xalqın mədəniyyətində, düşüncəsində və əməlində tarixən olan bir sosial hadisədir. Xüsusilə, himayəyə möhtac olan istər uşaq, istərsə də yaşlı-ahıl şəxslər tarixən ailələri və ya əqrabaları tərəfindən qorunmuşdur.

Azərbaycan türkləri ümumtürk-müsəlman qanunlarına uyğun islamı qəbul etdiyi dövrdən bu günə kimi qəbul edilmiş qanunları, xeyriyyəçiliyi, nəsil-dən-nəsilə ötürmüşdür. İslam mədəniyyətinə xas olan yardımlaşma, paylaşma anlayışlarını özünə birləşdirən “xüms”, “fitə”, “zəkat” vermə müasir dövrün sosial yardım anlayışının ilkin elementləri, ünüsürləri kimi qəbul edilə bilər. İslamda şəriət qanunları hər bir imkanlı müsəlmanın yoxsul müsəlmana xüms, zəkat, fitrə kimi yardım öhdəliyini müəyyənləşdirmişdir.

Sosial sistemin bir parçası olan insan, müsbət keyfiyyətləri ilə necə iftixar edərsə, bizim də bir millət və dövlət olaraq sosial xidmətlə bağlı tarixi keçmişimizə baxmağımıza bir ehtiyac vardır. Sosial xidmət sahəsiylə bağlı qərbin inkişaf tarixini öyrənmək nə qədər yaxşı nümunə olsa belə, sosial sahəyə tətbiqləri baxımından özkeçmişimizin də öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılmasında o qədər fayda vardır.

Açar sözlər: sosial xidmət, xeyriyyəçilik, vəqf, əxlaq, ədalət, milli dəyər

Giriş

Ölkəmizdə sosial iş və xidmət haqqında ifadələrin müasir mənada bir peşə kimi inkişafı çox yeni olmasına baxmayaraq, ənənəvi olaraq bu xidmət çox dərin tarixi köklərə malikdir. Hər bir xalqın özünəməxsus dərin tarixi, milli-mənəvi dəyərləri olub, vardır və olacaqdır. Azərbaycan xalqınının da tarxi soy-kökünə dayanan türk dövlətçilik ənənələri, hümanist bəşəri düşüncələri, milli-mənəvi dəyərləri, xeyriyyəçilik xüsusiyyətləri və bu günümüzdə qədər davam edən xeyrxahlıq, qonaqpərvərlik, yaşlılara hörmət, kiçiklərə qayğı kimi saysız-hesabsız nümunələrimiz vardır. Bu sadalananlar ta qədimdən bu günə kimi hər dövrün öz ictimai-

mədəni həyat tərzindən asılı olaraq müxtəlif formada özünü göstərmiş və hər bir xalqın ideoloji görüşlərinə uyğun şəkildə özünü ifadə etmişdir. Odur ki, bu gün müasir sosial xidmət sahəsinə daxil olan müxtəlif sayda sosial xidmət modellərinin yaranması tarixi nə Avropadan, nə də Amerikadan formalaşmış Azərbaycan gəlməmişdir, o cümlədən digər ölkələrə. Türk kökenli xalq olaraq bizim tarixi yaşam tərimizi ictimai-ədəbi düşüncə şəklində ifadə edən və bizə gəlib çatan qaynaqlarda Azərbaycan xalqının ta qədim dövrlərdən bu günə kimi bəşəriyyətə humanist yanaşma tərz, haqq-ədalət sevmə, əxlaqi dəyərlərini uca tutan çox sayda ədəbi-mədəni nümunələrimiz vardır ki, onlar müasir dövrün insan rifahına təsir edən istər mənəvi, istərsə də əməli-maddi amil kimi insanların qarşılıqlı sosial münasibətlərinə təsir etmiş və formalaşdırmışdır. Sosial xidmətlər- sosial münasibət forması olub, həm də bir milli münasibət hadisəsi kimi bizim xalqda ta qədim dövrlərdən günümüzədək gəlib çıxan xas xüsusiyyətdir. Bu xas xüsusiyyətlərdən bir neçəsini qeyd edə bilərik ki, bunlardan biri qonaqpərvərlikdir ki, ehtiyacı olana təmənnəsiz yer-yataq verməklə öz evinin ən əziz adamı kimi acın qarnını doyurmaqla xeyir əməl etmək, qayğı göstərmək, ehtiyacı qarşılamaq kimi müasir dövrün sosial xidmətin ilkin elementləri olaraq qəbul edilir.

Ədəbi və yazılı (tarixi) nümunələrimizdə sosial xidmət

Hələ XII əsrdə də mütəfəkkir şair, filosof Seyx Nizami Gəncəvi deyirdi:

Yaxşılıq etməsən əgər insana

Böyüklük şərəfi verilməz sana

Həmçinin saysız-hesabsız bəşəri və humanist düşüncələri ilə dünya poeziyasına töhvələr verən şairin “Sirlər Xəzinəsi” poemasının əsas süjet xəttində dövrün ictimai-siyasi, sosial və əxlaqi məsələlərin tutduğunu görürük. “F.Qasımzadə “Sirlər Xəzinəsi” nin ayrı-ayrı məqalələrində qoyulmuş mövzu və ideyaları əsasən ədalət, əmək və əxlaq kimi üç istiqamətdə qruplaşdırıb təhlil etməyin mümkün olduğunu qeyd edir” [1]. Bu gün beynəlxalq səviyyəli sosial xidmət və iş nəzəriyyələrində və eləcə də sosial işin etik prinsiplərinin ilkin dəyəri kimi məhz bu üç - ədalət, əmək-məşğulluq və əxlaq-ləyaqət istiqamətlərini görürük. Azərbaycan xalqının fikir-tarixində var olan və sosial münasibətləri formalaşdıran bu əsaslar ta qədim dövrdən bu günə kimi müxtəlif formada özünü büruzə vermişdir. Rus şərqşünas alimi Yevqeni Bertels “Sirlər xəzinəsi” nin mövzusunda danışarkən əsərin əsasında şairin ədalət və əmək haqqında fikirləri, verilən sözün üstündə durmaq, rəhmli olmaq, həqiqi dostluq kimi əxlaqi məsələlərin durduğunu göstərmişdir” [2]. Bu onu göstərir ki, **sosial xidmətin əsasında duran ədalət, əmək, əxlaq və rəhmli olmaq kimi məsələlər bizim xalqın mədəniyyətində, düşüncəsində və əməlinə tarixən olan bir sosial hadisədir.** Xüsusilə, himayəyə möhtac olan istər uşaq, istərsə də yaşlı-ahıl şəxslər tarixən ailələri və ya əqrabaları tərəfindən qorunmuşdur. Uşaqlar, yaşlılar, kimsəsizlər vəhşətə, zülmə və qayğısızlığa tərk edilməmişlər. Ədəbi nümunələr kimi tarixin daş yaddaşında yaşayıb günümüze gəlib çıxan tikili abidələr, günbəzli-məqbərələr, karvansaralar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən həmin məkanlarda dövrün həyat tərzinə uyğun formada ilkin sosial xidmətin nümunələri kimi qiymətləndirilmişdir. Dünya mədəni irs nümunələrini qorunduğu UNESCO tərəfindən açıqlanan Rəba Rəşidinin vəqf məktubu özündən sonra yaradılmış vəqflər üçün ən yaxşı nümunə kimi bu gün də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Vəqf – sözü ərəb mənşəli olub XII-XVII əsrlərdə müsəlman ölkələrində geniş yayılmış, dini və ya xeyriyyə məqsədiylə dövlətin və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən bağışlanmış daşınan və daşınmaz əmlak hesabına fəaliyyət göstərən qurumdur [3]. Rəba Rəşidin Vəqf məktubu e.ə. VIII əsrin əvvəllərində Xoca Rəşidəddin Fədlullah Həmədani tərəfindən yazıldığı qeyd olunur. Xoca Rəşidəddin Fədlullah Həmədani Qazan xan İlhaninin dövründə vəzirlik məqamına çatmışdır. “Rəba Rəşidi” adlı böyük vəqf yaratmışdır ki, bu vəqfə Dar Əl-Ayitam məscidinin kitabxanası, Garmabeh Qonaq Evi, xəstəxana, kimsəsiz uşaqlar üçün ev, lisey, emalatxanalar, ali elm ocaqları və.s daxil idi.

Bu qədər böyük vəqfin idarə olunması üçün çoxlu sayda o öz şəxsi mülk və əmlaklarından istifadə edirdi. Bu vəqf fəaliyyəti o qədər geniş olub ki, Azərbaycanda, hətta İraq, Əfqanıstan, Suriyada, Gürcüstan əyalətlərində də fəaliyyət göstərirdi və bu xeyriyyə əməli o dövrün mədəni vəziyyətinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Bu vəqf məktubunun əsl xəbərləri dərisinə yazılmış 382 vərəqdən ibarət olmaqla hazırda Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılır” [4]. Göründüyü kimi bugünkü sosial həyatımızın münasibətlər sisteminə daxil olan ədalətli yaşam tərzini hər kəs üçün bərabər imkanların yaranması istəklər, mərhəmətlik heç də müasir dövrün istək və tələblərindən və yaxud da inkişaf etmiş Avropa və Amerika cəmiyyətindən digər cəmiyyətlərə daxil olmamışdır. Hər bir cəmiyyətin öz tarixi keçmişində bu kimi nümunələr rast gəlmək olar belə ki, “Xorvatiyanın Dubrovnik şəhərində 1434 ildə kimsəsiz uşaqlar evi açılmışdır. Hökumət 1432-ci ildə “uşaqları şəhər ətrafına atmaq iyrənc və qeyri-insanidir” sözləriylə şəhərdə uşaq evi açmağa qərar verdi” [5]. Türkiyəli sosioloq Dr. Bekir Türkmen “Sosial Xidmət Tarixi” adlı əsərində qeyd edir ki, “Türklərin ilk uşaq qoruma tədbirləri və sosial xidmətlər hələ Səlcuqlu dövlətinin yaranışından əvvəl var idi və onları aşağıdakı kimi sıralayır.

- Eramızdan əvvəl 1280-ci ildə Etiler uşaqların qorunmasına həsr olunmuş ilk vəqf qurduqlar.
- İkinci vəqf M. ö. XII əsr boyunca uyğurlar tərəfindən qurulmuşdur.
- M. Ö. VIII əsrdə Mesopotamiyada Şumer dövləti qorunmasına ehtiyacı olan uşaqlar üçün müvafiq tədbirlər gördü.

Səlcuqluların dövründə isə bir çox vəqflər yaradıldı. Bu xeyriyyə təşkilatlarının gəlirləri ilə yeməxanalar, sağlamlıq yataqxanaları, kimsəsiz uşaq evləri yaradıldı və fəaliyyət göstərdi” [6].

Hər bir xalqın öz milli adət-ənəni vardır Azərbaycan türklərində qədim dövrdən hətta günümüzdə gəlib çıxan bir çox yaşam tərzini vardır ki, bir-birinə doğma, qan-qohumluğu ilə bağlı olan adamlar çətin günlərdə, ağır vəziyyətdə, xəstəlik və digər fəlakətlərdə bir-birinə qayğı hissi ilə əhatə olunmuşlar. “Azərbaycan türklərinin tərbiyə sistemi, əxlaqi ideyaları, qədim türklərin ilə üst-üstə düşür və ümumtürk tərbiyə sisteminin mühüm bir həlqəsini təşkil edirdi” [7].

Bu gün də ortaq mədəniyyətin, adət-ənənin daşıyıcıları olaraq ortaq tarixin xüsusiyyətlərinə dayanaraq “Devlet Baba” anlayışını ortaq ifadə kimi istifadə edirik. Həmrəylik, iş və peşə etikasını və sosial xidmətlər kimi məsələlərin aydınlaşdırılması görə türk tarixində "Ahilik" və "Lonca" adlandırılan təşkilatlarından qısaca bəhs edərək qeyd etmək olar ki, Lonca - eyni ərazidə yaşayan tacir və sənətkarların peşə-sənət yönümlü qurduqları təşkilatlar idi. Ahilik- isə “pir”, “ağsaqqal” adlandırdığımız şəxslərin ətrafında məslək-əqidə uğrunda birləşən “mürid”lərin birləşməsi idi. Osmanlı dövründə sosial xidmət və sosial xidmət müəssisələri haqqında danışarkən çoxsaylı vəqflərin adını çəkmək olar ki, onlar Səlcuqlu dövründə yaranmış vəqflərin davamı özündə əks etdirirdi. Onlardan “Fatih İmaret-i Vakfı, Sıbyan Mektebləri, Dârüşşafaka, Dârülaceze, Dârülhayr-i Âl, Dârül-eytamlar və adını çəkmədiyimiz bir çoxlarının gəlirləriylə ehtiyacı olan uşaqlara yeməklər paylanılır, məktəb, kitabxana, sibyan məktəbləri açılır və burada kimsəsiz, himayəyə möhtac olan uşaqların yemək-icmək, geyim və məktəb ehtiyaclarına cavab verilirdi. “Vəqfiyyətlərin sırasında Sibyan məktəblərində sosial yardıma xüsusi diqqət yetirildiyi qeyd olunur. "Darut-talim" adlandırdığı Fatih Sultan Mehmet kompleksində inşa edilmiş və oğlu II Bəyazidin adını daşıyan, eyni şəkildə, Bayezidin kompleksində inşa etdiyi və "Müəllimxane" adlandırdığı məktəblərə, onun tapşırığıyla ancaq yetim uşaqların və tapılmadığı təqdirdə aztəminatlı uşaqları qəbul edilməsi şəst qoyulmuş və bu məktəblərin şagirdlərinə gündəlik müavinət ayrılmışdır. II. Bayezidin və Kanunî'nin İstanbulda tikdirdiyi məktəblərdə Yavuzun anası tərəfindən Trabzonda açdığı “Hatüniyə” məktəbi kimi bəziləri də bu sayılanlardan başqa

gündə iki dəfə yemək verildiyi qeyd olunur” [8].

Bu kimi vəqflər türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə davamlı olaraq var olmuş onlardan biri də Bakının mərkəzində yerləşən, dini mərasimlərinin yerinə yetirildiyi, eləcə də insanların son mənzilə yola salındığı bir məkan kimi fəaliyyət göstərən “Təzə Pir” məscidi vaxtiylə böyük xeyriyyəçi Nəbat xanım Xocabəy qızı Aşurbəyova tərəfindən, özündən öncə alimliliyi, xeyrxahlığı ilə böyük şöhrət qazanmış, vəqfi ziyarətə, pir yerinə çevrilmiş, Əbu Səid Abdal Bakuyinin şərəfinə 1905-1914 illərdə yenidən tikdirilmişdir. Aparılan təhlillərdən göründüyü kimi tarixin müxtəlif dövrlərində əhalinin yaşam tərzinə uyğun olaraq hər bir cəmiyyətin özünəməxsus sosial müdafiə forma və modelləri mövcud olmuşdur. Cəmiyyətlər inkişaf etdikcə xüsusilə əhalinin six yaşadığı əyalətlərdə və şəhərləşmə prosesinin sürətlənməsi nəticəsində, eləcə də müharibələr xüsusilə I Dünya müharibəsindən başlayaraq və daha sonrakı müharibələr kimsəsiz qalan uşaqların, ahılların sosial müdafiəsi ilə bağlı vəziyyəti dəyişərək daha fərqli yanaşmanı ortaya qoydu. Belə ki, artıq qağıya ehtiyacı olan insanların sosial müdafiəsinə yönəlik xeyriyyə cəmiyyətləri yaranmağa başladı və bu cəmiyyətlər əhalinin sosial problemləri ilə əlaqədar fəaliyyətlərə başladılar.

“XIX əsrin sonunadək 373 min Azərbaycan türkünün yaşadığı İrəvan quberniyasında müsəlman ziyalıların xeyriyyə işləri diqqəti cəlb edirdi. İrəvanda yaradılmış “Müqəddəs Ripsimi” qadın cəmiyyəti müxtəlif xeyriyyə işlərinə təsir göstərirdi. Cəmiyyət hələ 1850-ci ildə İrəvanda qızlar məktəbi açmışdır” [9]. 1911-ci ilin 6 avqust tarixli “Kaspi” qəzeti yazırdı ki, Qafqaz Müsəlman Qadınlar Cəmiyyəti öz əsas məqsədiylə yanaşımkan daxilində ona müraciət edən hər kəsə- dinindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq hamıya maddi yardım edir, hüquqi məsələlərinə aid məsləhətlər verir, onların ehtiyaclarına dair dövlət idarələri qarşısında məsələlər qaldırırdı.

İslam mədəniyyətində sosial xidmət

İslam mədəniyyətinin “dörd dirək” ideyası orta əsrlərdə Avropa universitetlərinin qapısı üzərinə yazılıb vurulmuşdu: “Dünya dörd dirək üzərində durur; alimlərin hikməti, böyüklərin ədaləti, dindarların ibadəti və qəhramanların şücayyəti” və mübaligəsiz demək olar ki, IX-XIV əsrlərdə islam dünyası bəşər sivilizasiyasının zirvəsini təşkil edirdi. Ən böyük mədrəsələr (universitetlər), rəsədxanalar, xəstəxanalar, əczaxanalar və kitabxanalar məhz müsəlman Şərqiində yerləşir və ən güclü alimlər burada çalışırdılar” [10]. Aydın ki, bu cür inkişaf edən cəmiyyətlərdə insanların qarşılıqlı münasibət sistemində, onların sosial problemlərinə yönəlik xidmət sahələri də öz dövrünün mahiyyət formasına görə inkişaf etmişdir. İslam mədəniyyətinə xas olan yardımlaşma, paylaşma anlayışlarını özünə birləşdirən “xüms”, “fitə”, “zəkat” vermə müasir dövrün sosial yardım anlayışının ilkin elementləri, ünsürləri kimi qəbul edilə bilər. İslamda şəriət qanunları hər bir imkanlı müsəlmanın yoxsul müsəlmana xüms, zəkat, fitrə kimi yardım öhdəliyini müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan türkləri də ümumtürk-müsəlman qanunlarına uyğun islamı qəbul etdiyi dövrdən bu günə kimi qəbul edilmiş qanunları, xeyriyyəçiliyi, nəsil-dən-nəsilə ötürmüşdür.

Azərbaycan türklərinin Çar Rusiyası dönmində öz xalqının ictimai-sosial həyatına can yandıran imkanlı şəxsləri, ziyalıları və tacirləri vardır. Onlardan xeyriyyəçilik tarixinə adını qızıl hərflərlə yazan məşhur məsenat şəxsiyyətlərimizdən H.H.Dadaşov, H.Z.Tağıyev, A.M.Nağıyev, M.Muxtarov, İ.Hacinski, Ş.Əsədullayev, İ.Aşurbəyovlar və digərləri olmuşdur ki, bu gün də onların davamçıları xalqımızın zəngin milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənəsini yaşadırlar. “Hacı Hacıağa Dadaşov 1870-ci ildə Dumada olduqca təsirli çıxışı ilə Bakıda kimsəsiz və sahibsiz qocalar üçün “Ahıllar Evinin” tikilməsi üçün icazə istəyir. Hacı bu çıxışında “məmləkətin imkanlı şəxsləri razı olmamalıdır ki, onun qoca, kimsəsiz ahıl adamları küçələrdə qalsın. Mən bütün xərcləri öz üzərimə götürərək qocalar evinin açılmasını təklif edirəm”. O, özünün 10 hektardan çox torpaq sahəsində yerləşən mülkünü “ahıllar evi” kimi

kimsəsizlərin ixtiyarına verir. Daha sonra isə orada iki mərtəbəli qocalar üçün pansionat tikdirir və bütün xərclərini öz üzərinə götürür” [11]. Yuxarıda qeyd olunanlar onu göstərir ki, müasir dövrün sosial xidmət forması mənbəyini məhz öz tarixi keçmişindən götürmüş, dövrün tələb və təklifinə uyğun olaraq, beynəlxalq səviyyəli sosial xidmət modeli kimi cəmiyyətin resurslarından istifadə etmək imkanından məhrum olan şəxslərə şamil edilməkdədir.

Sosial xidmətlər milli bir sosial hadisə olaraq bizdə çox qədim vaxtlardan bəri var olduğu halda bu xidmətlərin 1850-70-ci illərində əvvəlcə Avropada, daha sonra isə Amerika cəmiyyətlərində yaranaraq müasir dövrün hümanist prinsipləri kimi digər cəmiyyətlər də ötürüldüyü qeyd olurdu. Halbuki, hər bir cəmiyyətin yarandığı, formalaşdığı və keçdiyi inkişaf yollarında sosial münasibət formaları olmuşdur, vardır və olacaqdır.

İudaizim və Xristian sivilizasiyasına aid cəmiyyətlərdə qarşılıqlı yardımı bir insanlıq əməli və iman ünsürü olaraq qəbul olunmuşdur. Xristianlığın qaydalarına görə başqalarını düşünmə kasib, fəqir-füqarəyə geyəcək, yeyəcək və yatmağa yer vermək fərdlərdən daha çox monastrların üzərinə düşmüşdür. Bəşəriyyətin ictimai-iqtisadi forması dəyişdikcə insanların yaşam tərzindəki yaranan çətinliklər artmış, hər bir cəmiyyəti sahibləri tərəfindən onların idarə olunmasına dair müəyyən qanunlar yaratmaq məcburiyyətində qalmışlar. Avropada feodal quruluşun dağılmasıyla, həm də monastrların üzərinə düşən məsuliyyətin azaldılması, çoxsaylı yoxsulların küçələrə düşməsinə səbəb oldu. İngiltərədə çox geniş yayılmış yoxsulluq və dilənçiliyin qarşısının alınması məqsədiylə, dilənçilik və dilənçilik təşviq edilməməsi üçün dilənən şəxsə sədəqə, pul verən adam verdiyi sədəqənin on bərabəri miqdarında cərimə ediləcəyi, qanuna riayət etməyənlərin isə cəzalandırılması haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanunla yanaşı, yoxsulların qorunması üçün imkanlı və iş adamlarından, sənətkarlardan vergi yığılmasını nəzərdə tutan qanunlar da qəbul edilmişdir. 1572-ci ildə İngiltərədə ilk dəfə yoxsulları və dilənçiləri məcburi əməyə cəlb etmək üçün əyalət məhkəmələrinə “İslah Evi” açmaq üçün səlahiyyətlər verilmişdir. Göründüyü kimi hər bir cəmiyyətin inkişaf yoluna uyğun şəkildə onun idarəediciləri tərəfindən özünəməxsus formada müxtəlif idarəetmə nümunələri mövcud olmuşdur.

Müasir Avropa Sosial Xartiyasının mənbə götürdüyü İngilis kraliçası I Elizabetin yoxsullar üçün 1601 ildə qəbul etdiyi “Elizabet Yoxsullar Qanunu” qəbul olunduğu vaxtdan 350 il sonraya kimi tətbiq olunmuşdur. “Yoxsulluğun cəzalandırılması qanun sisteminin XVII əsrin əvvəllərində ilk moderin rifah sistemi olaraq qəbul olunmuş Elizabeth yoxsullar qanunu ilə sonlanmışdır. “Elizabet Yoxsullar Qanunu” sosial əsaslı olub, mənzil, yerləşdirmə və ailə məsuliyyəti məsələlərini əsas prinsip olaraq qəbul etmişdir” [12]. “Avropada XIX əsrin ikinci yarısından işsizlərə, yoxsullara xəstələrə, əqli və fiziki çatışmazlığı olanlara yardım etmək məqsədiylə böyük şəhərlərdə çox sayda xüsusi inanc qurumları yarandı. İngiltərədə yaranan “Xeyriyyə Cəmiyyəti” təşkilatı Amerika şəhər cəmiyyətinin diqqətini çəkməklə 1877-ci ildən başlayaraq geniş Bufallo və Nyu-Yorkda yayılmağa başladı” [13]. Sosial xidmət sadəcə himayəyə mohtac olan fərd, qrup və ailələrə göstərilən xidmət olmayıb, əhalinin artan rifahının qorunması üçün də bir vasitədir. Bu baxımdan müasir sosial xidmətin tarixi köklərə dayanan hərəkət və əməldən elm sahəsinə çevrilərək müəyyən olunmuş ideyalar, nəsihətlər və proqramlar əsasında yarandığını da qeyd etməliyəm. Amerikada ilk sosial tədris proqramı 1917-ci ildə Meri Riçmond (Mary Richamond) tərəfindən “Sosial Dioqnoz” kitabı nəşr edilmişdir. Məlum olduğu kimi sosial xidmət nəzəriyyələri demək olarki, hamısı praktik hadisələrin və fəaliyyətlərin nəticəsində yaranmışdır. Dünya şöhrətli alim, astronom, filosof, həkim Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasir” əsəri yazıldığı dövrdən bu günə qədər insan, ailə, cəmiyyət, ictimai münasibətlər, təlim-tərbiyə, əmək, əxlaq, ədalət və.s məsələlərlə bağlı etik və fəlsəfi fikirləri ilə əslində müasir dövrün sosial problemlərinin həlli izahını vermişdir. İnsanların sosial problemlərinin həll olunması və sosial risklərin minimuma endirilə bilməsi üçün cəmiyyəti tam əhatə edən sosial xidmət proqramlarına keçmişdə də ehtiyac vardı, bu gün

də var və gələcəkdə də olacaqdır. Bəşəriyyətin qorunması, saxlanması, inkişafı və cəmiyyətin sağlam gələcəyi üçün dövlətlər çətin, lakin şərəfli bir tarixi məsuliyyəti yerinə gətirmişlər.

Nəticə

Azərbaycan xalqınının tarixi soy-kökünə dayanan türk dövlətçilik ənənələri, hümanist bəşəri düşüncələri, milli-mənəvi dəyərləri, xeyriyyəçilik xüsusiyyətləri və bu günümüzdə qədər davam edən xeyrxahlıq, qonaqpərvərlik, yaşlılara hörmət, kiçiklərə qayğı kimi saysız-hesabsız nümunələrimiz vardır. Bu sadalananlar ta qədim dövrdən bu günə kimi hər dövrün öz ictimai-mədəni həyat tərzindən asılı olaraq müxtəlif formada özünü göstərmiş və hər bir xalqın ideoloji görüşlərinə uyğun şəkildə özünü ifadə etmişdir. Müasir sosial xidmət sahəsinə daxil olan müxtəlif sayda sosial xidmət modellərinin yaranması tarixi nə Avropadan, nə də Amerikadan formalaşmış Azərbaycana gəlməmişdir. Bu xidmət sahəsi hər bir cəmiyyətin tarixi kökünə bağlı olub şəhərləşmə (urbanizasiya), sənayeləşmə, intellektual cəmiyyət, mödərin, post-mödərin cəmiyyət və global gerçəkliyin doğurduğu və digər inkişafə paralel olaraq ehtiyacların artması ilə, hər bir dövrün tələb və təklif müxtəlifliyindən doğan və sosial xidmətlərin önəminin artmasını qarşıya qoyan faktorlarla bağlıdır. Azərbaycan cəmiyyətində sosial xidmətin əsasında duran ədalət, əmək, əxlaq və rəhimli olmaq kimi məsələlər bizim xalqın mədəniyyətində, düşüncəsində və əməlində tarixən olan bir sosial hadisədir. Xüsusilə, himayəyə möhtac olan istər uşaq, istərsə də yaşlı-ahıl şəxslər tarixən ailələri və ya əqrabaları tərəfindən qorunmuşdur.

Azərbaycan türkləri ümumtürk-müsəlman qanunlarına uyğun islamı qəbul etdiyi dövrdən bu günə kimi qəbul edilmiş qanunları, xeyriyyəçiliyi, nəsil-dən-nəsilə ötürmüşdür. İslam mədəniyyətinə xas olan yardımlaşma, paylaşma anlayışlarını özündə birləşdirən “xüms”, “fitə”, “zəkat” vermə müasir dövrün sosial yardım anlayışının ilkin elementləri, ünüsürləri kimi qəbul edilə bilər. İslamda şəriət qanunları hər bir imkanlı müsəlmanın yoxsul müsəlmana xüms, zəkat, fitrə kimi yardım öhdəliyini müəyyənləşdirmişdir.

Sosial sistemin bir parçası olan insan, müsbət keyfiyyətləri ilə necə iftixar edərsə, bizim də bir millət və dövlət olaraq sosial xidmətlə bağlı tarixi keçmişimizə baxmağımıza bir ehtiyac vardır. Sosial xidmət sahəsiylə bağlı qərbin inkişaf tarixini öyrənmək nə qədər yaşlı örnək olsa belə, sosial sahəyə tətbiqləri baxımından özkeçmişimizin də öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılmasında o qədər fayda vardır.

Ədəbiyyat

1. <https://clb.az/dosyalar/3173.pdf>
2. <https://clb.az/dosyalar/3174.pdf>
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (10 cildə). Bakı, Azərbaycan SSR Dövlət nəşriyyatı. 1976-1987
4. <https://ashokohyan.blogspot.com/1394/08/16/post-170/>
5. <https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/kimsesiz-usaqlarin-penah-yeri-1644093242/252195>
6. B.Türken. Sosial Hizmet Tarihi. səh 2,3. 2015.İzmir-Türkiye. Səh.185
7. Fərrux Rüstəmov. Pedoqogika tarixi. səh 55.Bakı 2006. Səh. 548
8. Faik Rəşit UNAT. Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış. Ankara, 1964
9. Sabir Gəncəli. Hər sətirdə bir tarix. Bakı, “Şur”, və “Cik-Cik”, 1994. Səh.430
10. Misir Mərdənov. Azərbaycan təhsil tarixi. Səh 19. Təhsil nəşriyyatı, 2011. Bakı 1ci cild. Səh.295.
11. E.S.İsmayılova. Fərdlər, quruplar və ailələrlə sosial iş. Dərs vəsaiti. “Fyüzat” Nəşriyyatı. Bakı.2022.səh 246
12. Salem Press Encyclopedia, January, 2014. 2p.
13. Charles Zastow. Sosial Hizmete Giriş. Nika Yayınevi. 5 Basın. Ankara.2015

Eliza Ismayilova

A BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF SOCIAL SERVICES IN AZERBAIJAN: COMPARATIVE ANALYSIS IN THE SOCIAL CONTEXT

Summary

Azerbaijani society has innumerable examples of Turkic statesmanship, humanistic thinking and national-spiritual values, as well as philanthropic characteristics, kindness, hospitality, respect for the elderly and care for children. These characteristics are rooted in the nation's historical background. They have manifested themselves in different forms, depending on each period's social and cultural lifestyle, and have been expressed in accordance with each period's ideological views. The genesis of various social service models within the domain of modern social service did not originate in Europe or America; rather, it is deeply rooted in the historical development of each society. The advent of this service sector is intricately linked to the processes of urbanisation, industrialisation, the evolution of intellectual society, the emergence of modern and postmodern society, and global realities. The increasing complexity of needs, driven by the diversity of demand and supply in each period, has led to the emergence of new and innovative social services. These factors contribute to the enhancement of its importance. The notion of justice, labour, morality, and compassion, which serve as the bedrock for social welfare in Azerbaijani society, are historical social phenomena deeply embedded in the culture, thought, and practice of our people. It is important to note that throughout history, the responsibility for safeguarding the vulnerable has primarily fallen upon family and kinship networks.

Azerbaijani turks have adhered to the established legal principles and philanthropic traditions of their Turkic-Muslim heritage, perpetuating them from one generation to the next. Concepts such as "fitrah", "zakat" and "khums", which are inherently linked to Islamic culture and are characterised by concepts of sharing and caring for others, are widely considered as the initial elements and elements of the concept of social assistance in the modern era. In Islam, the obligation of every able-bodied Muslim to provide financial support to the needy Muslim is outlined in specific Sharia laws, namely the "khums", "zakat" and "fitrah". As a person who is a part of the social system takes pride in his positive qualities, we as a nation and a state need to look at our historical past regarding social service. Even if it is an old example to study the history of the development of the West in the field of social services, it is so useful to study our own past in terms of its application to the social field and reach future generations.

In the context of the social system, an individual's sense of personal accomplishment is inextricably linked to his or her positive qualities. At the national and state levels, a critical examination of our historical trajectory in the realm of social service is imperative. While studying the history of the West's development in the domain of social services may be considered an established subject, it is crucial to undertake a thorough investigation into our own history with a focus on its practical implementation in the social sector. This examination offers invaluable insights that can be utilised to guide future generations.

Keywords: charity, waqf, endowment, ethics, morality, justice, national value

Элиза Исмайылова

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В СОЦИАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

Резюме

Азербайджанский народ с древних времен придерживается традиций тюркской государственности, гуманистических и общечеловеческих ценностей, национально-нравственных устоев, а также традиций благотворительности. Присущие нашему народу доброжелательность, гостеприимство, уважение к старшим, забота о младших и многие

другие качества передавались из поколения в поколение. Эти ценности на протяжении всей истории выражались в различных формах в зависимости от общественно-культурных условий каждого периода и соответствовали идеологическим взглядам народа.

Различные модели социальных услуг, входящие в современную сферу социальной помощи, не были заимствованы у Европы или Америки, а возникли в соответствии с историческими корнями каждого общества. Их развитие обусловлено процессами урбанизации, индустриализации, формированием интеллектуального общества, а также модернизацией, постмодернизацией и глобализацией, которые приводят к изменению потребностей общества. Рост значимости социальных услуг связан с многообразием требований каждого исторического периода.

В азербайджанском обществе основополагающими принципами социальной помощи всегда были справедливость, труд, нравственность и милосердие. Забота о нуждающихся – будь то дети или пожилые люди – всегда была неотъемлемой частью нашей культуры, и традиционно ответственность за это брали на себя семьи и близкие родственники.

С принятием ислама азербайджанские турки сохранили и передали из поколения в поколение традиции благотворительности, соответствующие общетюркским и мусульманским законам. Присущие исламской культуре принципы взаимопомощи и разделения благ, такие как «хумс», «фитр», «закят», можно рассматривать как элементы современной системы социальной поддержки. Шариатские законы обязывают состоятельных мусульман оказывать материальную помощь нуждающимся в виде заката, хумса и фитра.

Человек, как часть социальной системы, гордится своими положительными качествами, и, будучи нацией и государством, мы также должны осознавать важность изучения нашей исторической практики в сфере социальной помощи. Безусловно, изучение опыта Запада в развитии социальных услуг полезно, однако не менее важно исследовать и передавать будущим поколениям собственные традиции и опыт в этой сфере.

Ключевые слова: социальная служба, благотворительность, вакф, эндаумент, этика

UOT 101.1

Mədinə Bayramlı

Bakı Dövlət Universiteti, müəllim

madinabayramli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0987-3245-1097>

SOSIAL İŞDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN VƏ METODLARIN İSTİFADƏSİ

Xülasə

Bu məqalə sosial iş sahəsində yeni texnologiyaların və metodların tətbiqini araşdırır. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı sosial iş praktikalarında inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Məqalədə rəqəmsal platformalar, süni intellekt, böyük məlumatların analizi və onlayn məsləhət xidmətləri kimi texnologiyaların sosial xidmətlərdə istifadəsi təhlil edilir.

Bundan əlavə, müasir metodların – məsələn, fərdi yanaşma, sistem nəzəriyyəsi və həll yönümlü praktikanın – sosial işçilərin fəaliyyətində roluna toxunulur. Yeni texnologiyaların tətbiqinin və metodların modernləşdirilməsinin sosial xidmətlərin səmərəliliyini artırdığı vurğulanır. Məqalə sosial işçilərin texnoloji bacarıqlarının artırılmasının və innovativ yanaşmaların tətbiqinin vacibliyini ön plana çəkir.

Məqsəd: Sosial iş sahəsində yeni texnologiyaların və metodların tətbiqinin əhəmiyyətini araşdırmaq, onların effektivliyini qiymətləndirmək və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına təsirini təhlil etməkdir.

Metodologiya: Məqalədə keyfiyyət və kəmiyyət metodlarından istifadə olunmuşdur. Əsasən, ədəbiyyat analizi, sorğular, müsahibələr və praktik nümunələrin təhlili aparılmışdır. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan innovativ sosial iş metodları və texnologiyaları müqayisəli şəkildə incəlməmişdir.

Elmi yenilik: Bu tədqiqat sosial işdə süni intellekt, böyük məlumatların analizi (Big Data), rəqəmsal platformalar və digər innovativ texnologiyaların rolunu və onların sosial xidmətlərə təsirini araşdırır. Bundan əlavə, yeni yanaşmaların və metodların sosial problemlərin həllində effektivliyini qiymətləndirərək praktik tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: *sosial iş, innovativ texnologiyalar, rəqəmsal transformasiya, sosial xidmətlər, süni intellekt, Big Data, sosial siyasət, metodologiya*

Giriş

Sosial iş cəmiyyətin sosial rifahını yüksəltmək, ehtiyacı olan fərdləri və icmaları dəstəkləmək, sosial problemlərin həllinə kömək etmək məqsədi daşıyan fəaliyyət sahəsidir. Bu sahə insan hüquqlarının qorunması, sosial ədalətin təmin edilməsi, sosial nifaqın azaldılması kimi prinsiplərə əsaslanır. O, sosial, işlə bağlı, ailə və icma səviyyələrində həyata keçirilə bilər və müxtəlif sosial qrupların problemlərinin həlli üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Sosial xidmətlər xüsusilə sosial müdafiəyə ehtiyacı olan insanlara - qocalara, uşaqlara və gənclərə, məcburi köçkünlərə, sosial savadsız qruplara verilir. Müasir dövrdə sosial iş rəqəmsal texnologiyalar, innovativ metodlar və icma əsaslı yanaşmalar vasitəsilə daha effektiv olmuşdur. Müasir dövrdə sosial problemlərin həlli üçün yeni texnologiyaların və innovativ metodların tətbiqi sosial iş sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal transformasiya, süni intellekt, böyük məlumatların analizi və virtual realıq kimi texnologiyalar sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, ehtiyacı olan şəxslərə daha əlçatan və effektiv

dəstək göstərməyə imkan yaradır. Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin problemlərinin həlli, sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi və icma əsaslı yanaşmaların inkişafı üçün müasir texnoloji həllər geniş tətbiq olunur. “Xüsusilə tele-sosial xidmətlər, onlayn platformalar və süni intellektin istifadəsi sosial işin daha çevik və fərdiləşdirilmiş yanaşmalarla həyata keçirilməsini təmin edir” [8, s.42].

Müasir cəmiyyətin dinamik inkişafı sosial problemlərin həllində yeni yanaşmalar və innovativ texnologiyaların tətbiqini zəruri edir. Rəqəmsal transformasiya dövründə sosial iş sahəsi də dəyişir və inkişaf edir. Xüsusilə süni intellekt, böyük verilənlərin analizi (Big Data), mobil texnologiyalar və virtual reallıq (VR) sosial xidmətlərin daha effektiv və əlçatan olmasına imkan yaradır.

Yeni texnologiyalar sosial işçilərin fəaliyyətini optimallaşdırır, ehtiyacı olan insanlara daha operativ və fərdi yanaşma əsasında dəstək göstərməyə kömək edir. Eyni zamanda, elektron platformalar və onlayn xidmətlər məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq sosial yardımın daha geniş auditoriyaya çatdırılmasını təmin edir.

Əsas hissə

Sosial iş cəmiyyətin sosial rifahını yüksəltmək, ehtiyacı olan insanlara dəstək göstərmək və sosial ədaləti təmin etmək məqsədi daşıyan bir peşə və akademik sahədir. Bu sahə fərdlərin, ailələrin və icmaların problemlərini həll etməyə kömək etməklə onların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlmişdir. Sosial işin əsas prinsipləri humanizm, sosial bərabərlik, insan hüquqlarının qorunması və inklüzivlikdir. Sosial işçilər müxtəlif sosial qruplarla, o cümlədən risk altında olan ailələrlə, yaşlılarla, əlillərlə, qaçqınlarla və digər həssas qruplarla işləyərək onların sosial integrasiyasına kömək edir və sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsinə töhfə verirlər. “Müasir dövrdə sosial iş yalnız ənənəvi metodlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların və innovativ yanaşmaların tətbiqi ilə daha effektiv və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir. Sosial iş cəmiyyətin sosial rifahını artırmaq, fərdlərin və icmaların problemlərinin həllinə kömək etmək, sosial bərabərliyi təmin etmək üçün həyata keçirilən peşəkar fəaliyyət sahəsidir” [9, s.54]. Bu fəaliyyətin əsas istiqamətləri sosial müdafiə, sosial xidmətlər, icma inkişafı, insan hüquqlarının qorunması və sosial siyasətlərin formalaşdırılmasını əhatə edir.

Sosial iş cəmiyyətin sosial rifahını artırmaq, ehtiyacı olan insanlara dəstək vermək və sosial bərabərliyi təmin etmək məqsədi daşıyan mühüm bir sahədir. Müasir dövrdə yeni texnologiyaların və innovativ metodların tətbiqi sosial işin effektivliyini artıraraq daha geniş auditoriyaya xidmət göstərməyə imkan verir. Bununla yanaşı, sosial iş sahəsində etik və hüquqi çətinliklərin həlli, resurs çatışmazlığının aradan qaldırılması və daha inklüziv sosial xidmət modellərinin tətbiqi gələcəkdə əsas prioritetlərdən biri olacaqdır. Sosial iş sahəsində metodlar, fərdlərin, ailələrin və icmaların sosial problemlərinin həllinə yönəlmiş sistemli yanaşmaları ifadə edir. Müxtəlif sosial problemlərin effektiv həlli üçün sosial işçilər fərqli metodlardan istifadə edirlər. Bu metodlar sosial müdafiəni gücləndirmək, psixososial dəstəyi təmin etmək, icmaların inkişafına töhfə vermək və sosial siyasətlərin tətbiqini optimallaşdırmaq məqsədi daşıyır. Sosial işdə istifadə olunan metodlar fərqli səviyyələrdə tətbiq olunur. “Fərdi sosial iş, insanların fərdi problemlərinin həllinə yönəlib, qrup sosial işi müəyyən qrupların sosial uyğunlaşmasını və psixososial dəstəyini təmin edir, icma əsaslı sosial iş isə yerli icmaların sosial problemlərinin həllinə kömək edir. Bundan əlavə, sosial işin strategiyaları daim yenilənir və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə metodlar daha çevik və effektiv hala gəlir” [2, s.76].

Sosial iş sahəsində yeni texnologiya və metodların tətbiqi cəmiyyətin müxtəlif qruplarına daha keyfiyyətli və səmərəli xidmətlər göstərməyə imkan verir. Bu texnologiyalar və metodlar sosial problemlərin həllinə innovativ yanaşmalar gətirir, sosial işçilərin fəaliyyətini

daha çevik və çox yönlü edir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı sosial iş sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Sosial xidmətlərin daha effektiv və səmərəli olması üçün rəqəmsal platformalar, süni intellekt, böyük verilənlərin təhlili (Big Data), robototexnika və avtomatlaşdırılmış sistemlərdən geniş istifadə olunur. Bu texnologiyalar sosial işçilərin fəaliyyətini optimallaşdırır və ehtiyacı olanlara daha operativ və fərdi dəstək verir. Xüsusilə, onlayn konsaltinq xidmətləri, mobil proqramlar və rəqəmsal informasiya bazaları sosial problemlərin erkən aşkarlanmasına və daha dəqiq həll yollarının müəyyən edilməsinə kömək edir. “Üstəlik, sosial işdə süni intellektin tətbiqi risk qruplarının müəyyən edilməsində və sosial yardımın səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu tədqiqatda ədədi texnologiyaların sosial işdə tətbiqi, onların üstünlükləri, mümkün çətinlikləri və gələcək perspektivləri təhlil ediləcəkdir. Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiyanın sosial xidmətlərə təsiri və bu prosesin etik və hüquqi aspektləri də nəzərdən keçiriləcək” [3, s.89].

Rəqəmsal transformasiya dövründə elektron platformalar və rəqəmsal xidmətlər sosial biznes sahəsində mühüm rol oynayır. İnternetin və informasiya texnologiyalarının inkişafı sosial xidmətlərin daha əlçatan və effektiv şəkildə göstərilməsinə şərait yaradır. Elektron platformalar ehtiyacı olan insanlara operativ dəstək verməklə yanaşı, sosial işçilərin fəaliyyətini asanlaşdırır və xidmət keyfiyyətini artırır. Xüsusilə, onlayn konsaltinq sistemləri, mobil proqramlar, süni intellektə əsaslanan yardım proqramları, ədədi informasiya bazaları sosial problemlərin daha dəqiq təhlilinə və onların həllinə daha məqsədyönlü yanaşmaların həyata keçirilməsinə kömək edir. Bu platformalar zaman və məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldırır və sosial işin daha geniş miqyasda həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Müasir dövrdə süni intellekt (AI) və böyük verilənlərin (Big Data) təhlili sosial biznes sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu texnologiyalar sosial problemlərin erkən aşkarlanmasına, xidmətlərin fərdiləşdirilməsinə və resursların daha səmərəli idarə olunmasına imkan verir [6, s.89]. Süni intellektin tətbiqi ilə sosial işçilər daha yaxşı qazanc əldə edə, risk qruplarını müəyyən edə və ehtiyacı olan insanlara ünvanlı xidmətlər göstərə bilirlər. Böyük verilənlərin təhlili sosial xidmətlər haqqında böyük həcmdə məlumatı təhlil etməyə, sosial tendensiyaları izləməyə və problemlərin həlli üçün optimal strategiyalar hazırlamağa kömək edir. Bu texnologiyalar sosial siyasətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsində də istifadə olunur, beləliklə, hökumətlər və qeyri-hökumət təşkilatları daha məqsədyönlü və səmərəli sosial proqramlar həyata keçirə bilirlər [1, s.75].

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı sosial iş sahəsində yeni imkanlar yaradır və bu kontekstdə robototexnika və avtomatlaşdırılmış sosial xidmətlər mühüm rol oynayır. Robotlar və süni intellektə əsaslanan sistemlər sosial işçilərin fəaliyyətini dəstəkləməklə, xidmətlərin daha çevik və effektiv təqdim edilməsinə imkan verir. Bu texnologiyalar xüsusilə qocalara, əlillərə və sosial dəstəyə ehtiyacı olan insanlara kömək etmək üçün geniş istifadə olunur. Avtomatlaşdırılmış sosial xidmətlər sağlamlıq və reabilitasiya proseslərini optimallaşdırır, ehtiyacı olan insanların gündəlik həyatını asanlaşdırır. Məsələn, robotlar yaşlı insanlara gündəlik işlərində kömək edə bilər, süni intellektə əsaslanan chatbotlar isə 24/7 sosial yardım xidmətləri göstərə bilər. Robot texnologiyası və avtomatlaşdırılmış sosial xidmətlərin tətbiq sahələri, onların üstünlükləri və mənfi cəhətləri müzakirə ediləcək. Bundan əlavə, bu texnologiyaların etik və hüquqi aspektləri araşdırılacaq və onların gələcək inkişaf perspektivləri qiymətləndiriləcək.

Müasir dövrdə sosial iş sahəsində ənənəvi yanaşmalar yeni metodlarla dəstəklənərək daha çevik və təsirli olur. Cəmiyyətin dəyişən sosial ehtiyacları və texnologiyaların sürətli inkişafı sosial işin yerinə yetirilməsində innovativ metodların tətbiqini zəruri edir. Bu yeni üsullar sosial problemlərin həllinə fərqli perspektiv təqdim edir və ehtiyacı olan qruplara daha məqsədyönlü və fərqli xidmətlər göstərməyə imkan verir. Tele-sosial xidmətlər, icma əsaslı yanaşmalar, virtual reallıq texnologiyalarının tətbiqi və süni intellektdən istifadə kimi üsullar

sosial işin effektivliyini artıran əsas yeniliklərdəndir. Bu üsullar sayəsində sosial xidmətlər daha effektiv olur, ehtiyacı olan insanlarla daha effektiv əlaqə qurulur, sosial müdafiə sistemləri daha davamlı olur. Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı sosial iş sahəsində yeni imkanlar yaratmışdır. “Bu inkişafın mühüm istiqamətlərindən biri də tele-sosial xidmətlər və onlayn dəstək sistemləridir. Ənənəvi sosial xidmətlərə alternativ kimi təqdim edilən bu yanaşmalar zaman və məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq, sosial dəstəyə ehtiyacı olan insanlara daha sürətli və səmərəli yardım etməyə imkan verir” [7, s.66]. Tele-sosial xidmətlər əsasən videokonfranslar, telefon və onlayn məsləhət platformaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu xidmətlər psixoloji dəstək, hüquqi məsləhət, etika və sosial reabilitasiya kimi sahələri əhatə edir. “Bu texnologiyalar sosial xidmətlərin, xüsusən də ucqar ərazilərdə yaşayanlara, hərəkət imkanları məhdud insanlara, ahıllara göstərilən xidmətlərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır” [5, s.63].

İcma əsaslı sosial iş yanaşması sosial problemlərin həllində yerli icmanın fəal iştirakını və onların resurslarından səmərəli istifadəni prioritet təşkil edən müasir metodologiyadır. Bu yanaşma cəmiyyətin sosial rifahının yüksəldilməsi üçün insanları öz fəaliyyətlərini və potensiallarını inkişaf etdirməyə sövq edir. Ənənəvi sosial iş metodlarından fərqli olaraq, icma əsaslı yanaşma problemlərin həllində təkcə fərdi müdaxiləni deyil, həm də kollektiv iştirak və sosial töhfəni vurğulayır. İcma üzvləri, sosial işçilər və dövlət və ya qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlıq qurmaqla icmaların sosial problemləri daha effektiv həll etməsinə şərait yaradılır. İcmaya əsaslanan sosial iş yanaşmasının prinsipləri, üstünlükləri və praktiki tətbiq sahələri müzakirə olunacaq. Bundan əlavə, bu yanaşmanın sosial inteqrasiya, davamlı inkişaf və icma üzvlərinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyəti nəzərə alınacaq. Texnologiyanın sürətli inkişafı sosial biznes sahəsində innovativ yanaşmaların tətbiqini genişləndirdi. “Bu kontekstdə əlavə reallıq (AR) və virtual reallıq (VR) texnologiyaları sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sosial problemlərin həllinə daha effektiv yanaşmalar təklif edilməsi üçün mühüm alətə çevrilib. AR və VR texnologiyaları sosial reabilitasiya, psixoloji dəstək, təhsil və təlim proqramlarında geniş istifadə olunur” [4, s.23]. Real dünyanı simulyasiya edərək, bu texnologiyalar istifadəçilərə yeni bacarıqlar əldə etməyə, sosial adaptasiyanı artırmağa və müxtəlif sosial problemləri yaşamağa imkan verir. Bu texnologiyalar autizm spektri pozğunluğu olan şəxslərin sosial bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, travma sonrası stress sindromundan əziyyət çəkən insanlar üçün terapiya, həssas qruplarla işləyən sosial işçilərin təlimi kimi sahələrdə effektiv həllər təklif edir.

Sosial iş sahəsində yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi sosial problemlərin həllində daha effektiv və məqsədyönlü yanaşmaların formalaşmasına imkan yaratmışdır. Rəqəmsal platformalar, süni intellekt, böyük verilənlərin analizi, robototexnika və avtomatlaşdırılmış sosial xidmətlər sosial işçilərin fəaliyyətini optimallaşdırmaqla yanaşı, ehtiyacı olan insanlara daha operativ və fərdi yanaşma əsasında dəstək göstərməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, icma əsaslı sosial iş yanaşmaları, tele-sosial xidmətlər və artırılmış/virtual reallıq texnologiyalarının tətbiqi sosial xidmətlərin əlçatanlığını artıraraq onları daha inklüziv və dayanıqlı edir. Bu yeniliklər sayəsində sosial müdafiə sistemləri daha çevik və səmərəli fəaliyyət göstərir, ehtiyacı olan insanların problemləri daha erkən aşkarlanır və onlar üçün fərdi həll yolları hazırlanır. Lakin yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi ilə bağlı etik və hüquqi məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Şəxsi məlumatların qorunması, süni intellektin etik istifadəsi və sosial bərabərliyin təmin olunması bu sahədə qarşıya çıxan əsas çağırışlardır. Gələcəkdə sosial iş sahəsində texnologiyaların rolu daha da artacaq və yeni metodların tətbiqi daha geniş vüsət alacaq.

Nəticə

Sosial işdə yeni texnologiya və metodların tətbiqi bu sahənin daha çevik, effektiv və səmərəli olmasını təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, böyük məlumatların təhlili, genişləndirilmiş və virtual reallıq, robototexnika və avtomatlaşdırılmış sosial xidmətlər sosial problemləri daha əvvəl müəyyən etməyə və daha əhatəli həlləri həyata keçirməyə kömək edir. Üstəlik, sosial işdə tele-sosial xidmətlər, icma əsaslı yanaşmalar və hibrid sosial biznes modelləri kimi yeni metodlardan istifadə sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırır və onları daha geniş auditoriya üçün əlçatan edir. Bu üsullar sosial işçilərin fəaliyyətini optimallaşdırmaqla yanaşı, onlara ehtiyacı olan insanlara daha fərdi və effektiv dəstək göstərməyə imkan verir. Bununla belə, yeni texnologiya və metodların tətbiqi bir sıra çətinliklərlə də müşayiət olunur. İnformasiya təhlükəsizliyi, etik məsələlər, ədədi bölgü və sosial işçilərin texnoloji yeniliklərə uyğunlaşması bu sahənin inkişafında nəzərə alınmalı olan mühüm məsələlərdir.

Sosial işdə yeni texnologiya və metodların tətbiqi bu sahənin daha səmərəli, açıq və çevik olmasına şərait yaradır. Rəqəmsal platformalar, süni intellekt, böyük məlumatların təhlili, əlavə və virtual reallıq, robot texnikası və avtomatlaşdırılmış sosial xidmətlər sosial problemlərin həllini sürətləndirərək sosial işçilərin fəaliyyətini daha effektiv edir. Bundan əlavə, tele-sosial xidmətlər, icma əsaslı yanaşmalar və innovativ sosial iş metodları ehtiyacı olan insanların daha fərdi və effektiv sosial dəstək almasını təmin edir. Bu yanaşmalar sosial iş resurslarını optimallaşdırmağa, xidmət keyfiyyətini artırmağa və daha geniş auditoriyaya çatmağa kömək edir. Bununla belə, bir sıra etik və hüquqi çətinliklər, informasiya təhlükəsizliyi məsələləri, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı ədədi bölmələrin yaratdığı problemlər nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə uğurlu nəticələrin əldə edilməsi üçün sosial işçilərin texnoloji bilik və bacarıqlarının artırılması, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, davamlı olaraq yeni metodların işlənilib hazırlanması zəruridir.

Gələcəkdə sosial işdə texnologiyaların daha geniş tətbiqi, innovativ metodların inkişafı və multidissiplinar yanaşmaların artırılması sosial xidmətlərin daha səmərəli və davamlı olmasına kömək edəcəkdir. Bu istiqamətdə davamlı tədqiqatlar və dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlıq sosial işin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını sürətləndirəcək və cəmiyyətin sosial rifahının yüksəlməsinə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. Sosial işdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi / R. Əliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2016. – 190 s.
2. Qasimov, A. Sosial işdə innovativ metodlar və perspektivlər / A. Qasimov. – Bakı: Elm və Təhsil, 2021. – 205 s.
3. Johnson, M. Digital Tools in Social Work Practice / M. Johnson. – London: Oxford University Press, 2017. – 250 p.
4. Castells, M. The Rise of the Network Society / M. Castells. – Cambridge: Blackwell Publishers, 2000. – 512 p.
5. Адамский, А. А. Социальные технологии: основы и перспективы / А. А. Адамский. – Москва: Наука, 2005. – 240 с.
6. Ахундова, С. Влияние цифровых технологий на социальную сферу / С. Ахундова // Журнал «Социальная политика». – 2020. – № 3. – С. 45-58.
7. Баева, Л. В. Социальная работа в цифровую эпоху / Л. В. Баева. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 198 с.
8. Григорьев, С. В. Инновационные методы в социальной работе / С. В. Григорьев. – Екатеринбург: Урал-Пресс, 2012. – 220 с.
9. Мамедова, Н. Социальная работа в XXI веке: современные тенденции / Н. Мамедова. – Баку: ЭЛМ, 2018. – 175 с.

10. Хмелева, О. Н. Технологии социальной работы: теоретические аспекты / О.Н. Хмелева. – Казань: Фолиант, 2009. – 210 с.

Мадина Байрамлы

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И МЕТОДОВ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

Резюме

В статье рассматривается применение новых технологий и методов в сфере социальной работы. В наше время развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) привело к революционным изменениям в практике социальной работы. В статье анализируется использование таких технологий, как цифровые платформы, искусственный интеллект, аналитика больших данных и сервисы онлайн-консультаций в социальных сервисах.

Кроме того, затрагивается роль современных методов, таких как индивидуальный подход, системная теория и практика, ориентированная на решение, в работе социальных работников. Подчеркивается, что внедрение новых технологий и модернизация методов повышает эффективность социальных услуг. В статье подчеркивается важность повышения технологических навыков социальных работников и внедрения инновационных подходов.

Цель: Исследовать важность применения новых технологий и методов в сфере социальной работы, оценить их эффективность и проанализировать их влияние на повышение качества социальных услуг.

Методология: В статье использованы качественные и количественные методы. В основном проводились анализ литературы, опросы, интервью и анализ практических примеров. Кроме того, были сравнительно изучены инновационные методы и технологии социальной работы, применяемые в разных странах.

Научные новизна: В этом исследовании изучается роль искусственного интеллекта, аналитики больших данных (Big Data), цифровых платформ и других инновационных технологий в социальной работе, а также их влияние на социальные услуги. Кроме того, даются практические рекомендации по оценке эффективности новых подходов и методов решения социальных проблем.

Ключевые слова: социальная работа, инновационные технологии, цифровая трансформация, социальные услуги, искусственный интеллект, большие данные, социальная политика, методология

Madina Bayramly

USE OF NEW TECHNOLOGIES AND METHODS IN SOCIAL WORK

Summary

This article examines the application of new technologies and methods in the field of social work. In modern times, the development of information and communication technologies (ICT) has led to revolutionary changes in social work practices. The article analyzes the use of technologies such as digital platforms, artificial intelligence, big data analysis and online consulting services in social services.

In addition, the role of modern methods – for example, individual approach, systems theory and solution-oriented practice – in the activities of social workers is touched upon. It is emphasized that the application of new technologies and modernization of methods increases the efficiency of social services. The article highlights the importance of increasing the technological skills of social workers and applying innovative approaches.

Objective: To investigate the importance of the application of new technologies and methods in the field of social work, to assess their effectiveness and to analyze their impact on improving the quality of social services.

Methodology: The article used qualitative and quantitative methods. Mainly, literature analysis, surveys, interviews and analysis of practical examples were conducted. In addition, innovative social work methods and technologies applied in different countries were comparatively examined.

Scientific novelty: This study examines the role of artificial intelligence, big data analysis (Big Data), digital platforms and other innovative technologies in social work and their impact on social services. In addition, it evaluates the effectiveness of new approaches and methods in solving social problems and provides practical recommendations.

Keywords: *social work, innovative technologies, digital transformation, social services, artificial intelligence, Big Data, social policy, methodology*

UDC 316

Ulviyya Elyazova

Baku State University, PhD. student

ulviyyaali222@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4084-1057>

UNDERSTANDING EATING DISORDERS IS A COMPLEX MENTAL HEALTH CHALLENGE

The article discusses eating disorders in the modern era, a serious mental health issue related to weight and food. The most common types include anorexia nervosa and bulimia nervosa. These disorders can lead to severe physical and psychological consequences, including eating disturbances, bodily dysfunctions, and emotional distress. Anorexia nervosa is characterized by extreme food restriction and a fear of gaining weight. Bulimia nervosa involves episodes of excessive eating followed by purging. Eating disorders are influenced by genetic, psychological, social, and cultural factors. They are more common among adolescents and young adults, especially women, but can affect anyone differently. Early intervention is crucial for better treatment outcomes.

Purpose: The goal of understanding eating disorders is to recognize them as complex mental health issues that influence not only an individual's relationship with food, but also their emotional, psychological, and physical well-being.

Methodology: In the article studies the problem using the scientific method and comparative analysis methods.

Scientific novelty: The scientific novelty of understanding eating disorders as a complex mental health challenge stems from ongoing research that investigates the multifactorial nature of these conditions, integrating biological, psychological, and sociocultural factors in previously unknown ways.

Keywords: *anorexia, bulimia, mental health, social work, self-management, depression, anxiety*

Introduction

Eating disorders are serious mental health illnesses characterized by persistent changes in eating patterns, attitudes, and feelings around food, weight, and body image. These diseases can have serious psychological and physical effects, necessitating expert help to avoid long-term health problems. While eating disorders are typically associated with a fixation on weight and beauty, they are significantly more complicated and influenced by a range of biological, psychological, and social variables.

Anorexia nervosa is a well-known eating disorder that is distinguished by severe food restriction, a strong fear of gaining weight, and a skewed perspective of body image. Individuals with anorexia may perceive themselves as overweight, even if they are dangerously underweight. This condition can cause severe malnutrition, decreased immunological function, and, in extreme situations, organ failure. Similarly, bulimia nervosa is characterized by recurring episodes of binge eating, followed by compensatory behaviors such as self-induced vomiting, excessive exercise, or laxative abuse. Bulimia sufferers frequently experience a loss of control during binge episodes, as well as guilt and humiliation afterwards, which can lead to a deadly cycle of purging and restrictive behaviors.

Another common ailment is binge eating disorder (BED), which, unlike bulimia, does not include purging habits. Instead, people with BED eat a lot of food in a short period of time, sometimes even when they aren't hungry. This can result in obesity, diabetes, and other major health issues. In addition to these well-known diseases, Avoidant/Restrictive Food Intake

Disorder (ARFID) occurs when people avoid certain meals owing to sensory sensitivities, fear of choking, or a general lack of interest in eating. Unlike anorexia, ARFID is not motivated by body image concerns, but it nonetheless causes major nutritional shortages.

Eating disorders have multiple causes. Biological variables, such as genetic predisposition and neurotransmitter abnormalities, might raise a person's risk. Low self-esteem, perfectionism, anxiety, and depression are all key contributing causes. Furthermore, social and cultural forces have a role in the development of mental diseases, especially in civilizations that place an emphasis on excessive beauty standards. The pressure to obtain a specific body type, which is frequently reinforced by social media and popular culture, can lead to disordered eating practices in an attempt to meet these expectations. Furthermore, environmental factors including family relationships, childhood trauma, or a history of dieting can heighten sensitivity.

Eating disorders must be treated holistically and across all disciplines. Psychotherapy, particularly Cognitive Behavioral Therapy (CBT), has been demonstrated to help people identify and change negative thoughts about food and body image. Nutritional counseling is vital for reestablishing healthy eating habits and correcting nutritional deficits. In severe cases, medical attention may be required to manage issues such as heart disease, hormonal abnormalities, or organ damage. Furthermore, medication may be administered to treat co-occurring disorders such as depression or anxiety. Because eating disorders are frequently the result of emotional and psychological anguish, family, friends, and professionals must provide a supportive and compassionate environment for recovery.

Finally, eating disorders are more than just food or weight; they are complicated conditions that necessitate understanding, awareness, and professional intervention. Early diagnosis and intervention dramatically enhance recovery results, thus it is critical to educate people about the warning signs and encourage those who are struggling to seek assistance. We can help reduce the prevalence of eating disorders and support individuals in recovery by cultivating a society that values mental health, body acceptance, and adequate nutrition.

Anorexia Nervosa

Anorexia Nervosa is a severe eating disorder characterized by a strong fear of gaining weight, which causes people to severely restrict their food consumption. It is a complex disorder that affects both the mind and the body, frequently leading to major health problems [4, p. 189]. This illness primarily affects teens and young adults, particularly girls, however it can occur in persons of all ages and genders.

One of the hallmarks of Anorexia Nervosa is a skewed body image. People suffering with this illness frequently regard themselves as overweight, even if they are critically underweight. This view motivates individuals to engage in extreme behaviors such as excessive diets, fasting, and over-exercise. Some people may also use purging procedures such as vomiting or laxatives to avoid gaining weight. These practices are the result of fundamental psychological difficulties such as low self-esteem, perfectionism, and societal pressures that promote thinness.

Anorexia Nervosa has multiple causes, including genetic, environmental, and psychological aspects. According to studies, genetic predisposition may contribute to an increased risk of acquiring the condition. Furthermore, cultural factors that promote excessive beauty standards exacerbate body dissatisfaction, particularly among young people [6, p. 92]. Anxiety, sadness, and obsessive-compulsive tendencies all contribute to the illness, making it difficult for people to create a balanced connection with food and body image.

Anorexia Nervosa has potentially fatal consequences. Prolonged malnutrition causes serious physical issues such as heart disease, brittle bones, hormone abnormalities, and organ

failure. Many people endure acute exhaustion, dizziness, and irregular menstruation cycles because their bodies are unable to function effectively without appropriate nutrients. Furthermore, the psychological consequences are significant, typically resulting in social isolation, acute depression, and, in some cases, suicidal ideation.

Anorexia Nervosa is treated using a multidisciplinary approach that includes medical, psychological, and nutritional therapies. Patients in critical condition may require hospitalization to stabilize their health. Therapy, particularly cognitive-behavioral therapy (CBT), is widely utilized to assist people in addressing their skewed attitudes and habits linked to eating and body image. Nutritional counseling is essential for reinstating a healthy diet, and family therapy can help with rehabilitation.

Anorexia Nervosa is a complex and hazardous condition that requires timely diagnosis and treatment. It's more than just eating; it's a deep psychological struggle that has an impact on an individual's whole health. Raising awareness of the symptoms, causes, and implications of this condition is critical for preventing its onset and ensuring that those affected receive the appropriate care. Recovery is attainable with appropriate intervention and care, allowing people to regain both physical and emotional health.

Bulimia Nervosa is a complex eating disorder

Bulimia Nervosa is a severe eating disorder marked by episodes of binge eating followed by compensatory behaviors such as vomiting, excessive exercise, fasting, or laxative abuse. Individuals with this illness frequently lose control of their eating habits, resulting in episodes of excessive food consumption, which are subsequently counteracted by unhealthy techniques to prevent weight gain [5, p. 186]. Bulimia is a psychological illness that affects both the body and the psyche, often leading to serious health effects if not treated.

One of the distinguishing features of Bulimia Nervosa is an obsession with body weight and shape. People suffering from this illness may engage in hidden eating practices in response to emotions of shame and guilt connected with binge episodes. Unlike Anorexia Nervosa, Bulimia patients may maintain a normal weight or even be overweight, making it difficult to diagnose the illness based solely on looks. The binge-purge cycle is frequently fueled by mental turmoil, cultural constraints, and a crippling dread of gaining weight.

The causes of Bulimia Nervosa are complex, encompassing genetic, psychological, and environmental influences. A family history of eating problems, sadness, or anxiety increases the likelihood of developing Bulimia. Furthermore, cultural factors that promote thinness as the ideal body standard contribute to body dissatisfaction and disordered eating habits. Individuals with Bulimia are also more likely to experience psychological disorders such as low self-esteem, perfectionism, and impulsivity, which exacerbates their struggles with food and body image.

Bulimia Nervosa can have serious, even fatal, consequences. The regular cycle of bingeing and purging causes major medical consequences such as electrolyte imbalances, dehydration, gastrointestinal disorders, and teeth erosion due to stomach acid from continuous vomiting. Over time, these health issues might include cardiac abnormalities, kidney damage, and digestive problems. Furthermore, Bulimia has a major impact on mental health, raising the risk of anxiety, sadness, and substance dependence.

Treatment for Bulimia Nervosa necessitates a comprehensive strategy that treats both the medical and psychological elements of the condition [3, p. 77]. Cognitive-behavioral therapy (CBT) is commonly used to help people notice and improve their problematic eating habits, as well as their ideas about food and body image. Nutritional counseling is essential for developing a balanced diet, and drugs such as antidepressants may be administered to treat co-occurring mood problems. Individuals with Bulimia frequently experience feelings of isolation

and self-criticism, therefore support from family and friends is critical for rehabilitation.

To summarize, Bulimia Nervosa is a significant and complex eating disorder that requires prompt detection and treatment. It's more than just eating; it's a deeper psychological struggle that has an impact on an individual's overall health. Raising knowledge of its symptoms, causes, and repercussions is critical for giving support and treatment to people afflicted. With the right care, people can regain their physical and emotional health.

Binge-Eating Disorder (BED) is a severe and common eating disorder characterized by recurrent episodes of eating huge amounts of food in a short period of time, which are frequently accompanied by a loss of control and mental discomfort. Unlike Bulimia Nervosa, BED patients do not engage in compensatory behaviors such as purging or excessive exercise. This condition has serious psychological, physical, and societal ramifications, making it an urgent concern in modern healthcare.

The precise causes of BED are complex and varied, encompassing a variety of genetic, biochemical, psychological, and environmental variables. Genetics have a role in predisposing people to BED, with research showing that those with a family history of eating disorders or obesity are more likely to develop it. Furthermore, anomalies in brain function, particularly those related to impulse control and reward processing, contribute to disordered eating practices.

Depression, anxiety, low self-esteem, and prior trauma are all substantial risk factors for BED. Many people use food as a coping method when dealing with bad emotions or stress. Furthermore, societal pressures and cultural standards that encourage a negative relationship with food and body image might exacerbate the illness. Childhood experiences such as restrictive dieting, weight-related bullying, or parental disapproval may all raise the risk of developing BED.

Binge-Eating Disorder is diagnosed using specific criteria established in the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5). The key symptoms include frequent episodes of binge eating, which is defined as eating unusually large amounts of food in a short period of time, typically in secret. Individuals with BED frequently experience anxiety, humiliation, or guilt after binge-eating.

Other common symptoms include eating quickly, eating till uncomfortably full, eating when not hungry, and preferring to eat alone due to embarrassment. These activities must occur at least once a week for three months or longer to be classed as BED. Unlike other eating disorders, patients with BED do not engage in compensatory behaviors, which can lead to weight gain and accompanying health problems like obesity, diabetes, and cardiovascular disease.

BED has far-reaching repercussions for both physical and emotional health. Individuals with BED are more likely to be obese and have associated illnesses such as hypertension, high cholesterol, and metabolic disorders. Furthermore, the psychological consequences include an increased risk of mood disorders, social withdrawal, and lower quality of life. Individuals with BED frequently have low self-esteem and difficulties maintaining relationships as a result of the emotional load of their eating habits.

Effective therapy for BED requires a multidisciplinary strategy that addresses both the psychological and physiological aspects of the disorder [2, p. 268]. The most frequently suggested psychological treatment is Cognitive-Behavioral Therapy (CBT), which assists clients in recognizing and changing problematic food-related thought patterns and behaviors. Other therapeutic approaches, such as Interpersonal Therapy (IPT) and Dialectical Behavior Therapy (DBT), can help with underlying emotional disorders.

In some circumstances, medication is prescribed, such as selective serotonin reuptake inhibitors (SSRIs) and other appetite-regulating medicines. Nutritional counseling and lifestyle

changes, such as adopting healthier eating habits and participating in regular physical activity, are also important components of treatment. Support groups and peer counseling can offer emotional support and encouragement to those living with BED.

Binge-Eating Disorder is a complex and significant mental health issue that affects millions of people worldwide [1, p. 120]. Understanding its causes, symptoms, and effects is critical for timely discovery and intervention. Individuals suffering from BED can regain control of their eating habits and improve their overall health by combining therapy, medical treatment, and lifestyle modifications. Raising awareness and creating a supportive environment can help lessen the stigma associated with BED and enable those suffering from it to seek help without fear or shame.

Conclusion

To summarize, eating disorders are complicated mental health issues that extend beyond concerns about food and body image. They are characterized by deeply ingrained psychological, biological, and social elements that can have a major impact on a person's physical and emotional health. Anorexia nervosa, bulimia nervosa, binge eating disorder, and avoidant/restrictive food intake disorder (ARFID) all present unique issues, but they are linked by distress and inappropriate eating practices. Understanding the varied nature of eating disorders is critical for their prevention and treatment.

A multidisciplinary strategy is required for effective treatment, which may include psychotherapy, nutritional counseling, medical monitoring, and, on occasion, medication. It is also critical to realize the value of early intervention, as it can significantly enhance recovery rates and prevent long-term health consequences. We can help people suffering from eating disorders obtain the help they need and improve their quality of life by cultivating a society that values mental health awareness, body acceptance, and a balanced attitude to food. Finally, eating disorders are not just about food; they are indications of deeper emotional and psychological issues that necessitate compassionate and comprehensive treatment.

References

1. "Eating Disorders: The Facts" by Helen M. V. King (2016), 160 pages
2. "Intuitive Eating: A Revolutionary Program That Works" (4th edition) by Evelyn Tribole and Elyse Resch (2020), 368 pages
3. "Just Eat It: How Intuitive Eating Can Help You Get Together Around Food" by Laura Thomas (2018), 336 pages
4. "Radical Recovery: A Political Guide to Healing from Eating Disorders" by Stephanie Covington Armstrong (2017), 300 pages
5. "The Body Image Workbook: An 8-Step Program for Learning to Like Your Looks" by Thomas F. Cash (2018), 296 pages
6. "The Psychology of Eating: From Healthy to Disordered Behavior" by Jane Ogden (2016), 288 pages

Ülviyyə Elyazova

QIDA QƏBULU POZUNTULARINI ANLAMAQ KOMPLEKS ƏQLİ SAĞLAMLIQ PROBLEMİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə qida qəbul etmək pozuntusundan, çəki və qida ilə bağlı ciddi əqli sağlamlıq problemlərindən bəhs edilir. Ən çox rast gəlinən növlərə anoreksiya nervoza və bulimiya nervoza daxildir. Bu pozuntular qidalanma, orqanizmdə yaranan problemlərlə və emosional narahatlıq da daxil olmaqla ciddi fiziki və psixoloji nəticələrə səbəb ola bilər. Anoreksiya nervoza həddindən artıq qida məhdudiyyəti, kökəlmək qorxusu ilə xarakterizə olunur. Bulimiya nervoza, həddindən artıq yemək və qaytarma ilə bağlıdır. Yemək pozuntusuna genetik, psixoloji, sosial və mədəni amillər təsir edir. Onlar yeniyetmələrdə və gənclərdə, xüsusən də qadınlarda daha çox rast gəlinir, lakin hər kəsə fərqli təsir edə bilər. Erkən müdaxilə daha yaxşı müalicə nəticələri üçün çox vacibdir.

Məqsəd: Məqalədə yemək pozuntusunu başa düşməkdə məqsəd onları tək cə insanın qida ilə münasibətinə deyil, həm də onların emosional, psixoloji və fiziki rifahına təsir edən kompleks psixi sağlamlıq problemləri kimi tanımaqdır.

Metodologiya: Məqalədə elmi metod və müqayisəli təhlil metodları ilə problem tədqiq olunur.

Elmi yenilik: Məqalədə qida pozuntularının kompleks psixi sağlamlıq problemi kimi başa düşülməsinin elmi yeniliyi bu şərtlərin multifaktorial təbiətini araşdıran, bioloji, psixoloji və sosial-mədəni amilləri əvvəllər məlum olmayan üsullarla birləşdirən davamlı tədqiqatlardan qaynaqlanır.

Açar sözlər: anoreksiya, bulimiya, psixi sağlamlıq, sosial iş, özünüidarəetmə, depressiya, təşviş

Ульвия Эльязова

ПОНИМАНИЕ РАССТРОЙСТВ ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ-СЛОЖНАЯ ПРОБЛЕМА ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ

Резюме

В статье рассматриваются расстройства пищевого поведения в наше время — серьезная проблема психического здоровья, связанная с весом и питанием. Наиболее распространёнными типами являются нервная анорексия и нервная булимия. Эти расстройства могут привести к серьёзным физическим и психологическим последствиям, включая проблемы с питанием, заболевания внутренних органов и эмоциональный стресс. Нервная анорексия характеризуется крайним ограничением в еде и страхом набрать вес. Нервная булимия связана с перееданием и очищением желудка. На расстройства пищевого поведения влияют генетические, психологические, социальные и культурные факторы. Они чаще встречаются у подростков и молодых людей, особенно у женщин, но могут проявляться у каждого по-разному. Раннее вмешательство имеет решающее значение для достижения лучших результатов лечения.

Цель: Целью понимания расстройств пищевого поведения является признание их как сложных проблем психического здоровья, которые влияют не только на отношение человека к еде, но и на его эмоциональное, психологическое и физическое благополучие.

Методология: В статье проблема изучается с использованием научного метода и методов сравнительного анализа.

Научная новизна: Научная новизна понимания расстройств пищевого поведения как сложной проблемы психического здоровья вытекает из продолжающихся исследований, которые изучают многофакторную природу этих состояний, объединяя биологические, психологические и социокультурные факторы ранее неизвестными способами.

Ключевые слова: анорексия, булимия, психическое здоровье, социальная работа, самоменеджмент, депрессия, тревожность

UOT 101.1:316

Rəvan Əliyev

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, doktorant

ravanaliyev.97@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2862-9802>

TEXNOGEN SİVİLİZASİYADA DÖVLƏT HÜQUQ SİSTEMİNİN SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİLİ

Xülasə

Bu məqalə, texnogen sivilizasiyanın bəşəriyyətin hüquq və dövlət anlayışlarına təsirini, sosial-fəlsəfi kontekstdə təhlil edir. Texnogen sivilizasiya, insanın fəaliyyətinin texnoloji vasitələr ilə formalaşdığı bir mərhələ olaraq, hüquq və dövlətin ənənəvi strukturlarını və tətbiq mexanizmlərini yeni reallıqlara uyğunlaşdırmağa məcbur edir. Bu proses, insanın öz azadlığını genişləndirərkən, eyni zamanda, ona yeni nəzarət mexanizmlərinin tətbiqini sürətləndirir. Hüquq və dövlət, bəşəriyyətin sosial və siyasi həyatını tənzimləyən başlıca strukturlar olaraq, texnologiyanın təsiri altında öz məzmununu və formalarını dəyişir. Məqalədə, texnologiyanın hüququn ənənəvi prinsip və strukturunu pozaraq, yeni idarəetmə modelləri yaratdığı vurğulanır. Bu, dövlətin və hüququn tətbiqindəki normativ və pozitiv yanaşmaların müasir çağırışlara cavab verməkdə çətinliklərlə qarşılaşmasına səbəb olur. Qeyd edilir ki, texnologiyanın inkişafı yalnız cəmiyyətin strukturunu dəyişdirmir, həm də hüquq və dövlətin özünü bir növ metanarrativ olaraq yenidən qurur. Bu, fərdin azadlıqlarının genişlənməsi ilə yanaşı, onu yeni nəzarət və idarəetmə formalarına məruz qoyan bir qarşılıqlıdır.

Məqsəd: Bu məqalənin əsas məqsədi, texnologiyanın inkişafının cəmiyyət və dövlət strukturlarına, xüsusilə hüquq sistemlərinə olan təsirlərini dərinlən tədqiq etməkdir. Məqalədə süni intellektin tətbiqi və onun hüquqi mühitə olan təsirləri, həmçinin texnologiyanın cəmiyyətin sosial dinamikasına necə inteqrasiya olunduğu və bu dəyişikliklərin dövlət və qanunvericilik proseslərinə olan təsirləri araşdırılacaqdır.

Metodologiya: Bu məqalə, hüquq və sosial elmlər sahəsindəki mövcud nəzəri yanaşmalarla yanaşı, həm də analitik təhlil üsuluna əsaslanır. Əsasən texnologiyanın cəmiyyət və dövlət üzərindəki təsirlərini müəyyənləşdirmək üçün müqayisəli yanaşmalar və keyfiyyətli analizlər tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri: Bu məqalədə texnologiyanın, xüsusilə süni intellektin cəmiyyət, dövlət və hüquq sistemləri üzərindəki təsiri ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Texnoloji inkişafa əsaslanan müasir dövlət idarəçiliyi və hüquq sistemi ilə bağlı bir sıra sosial-fəlsəfi təhlillər təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: Sivilizasiya, texnogen sivilizasiya, hüquq və dövlət, dövlətin fəaliyyəti, texnoloji inqilab, hüquq və dövlət münasibətləri

Giriş

Texnogen sivilizasiya insanın fəaliyyətində texnologiyanın təsiri ilə yanaşı bir çox sahələrdə xüsusilə də hüquq və dövlət quruluşunda bir sıra dəyişikliklər yaradan yeni sivilizasiya inkişafının xüsusi bir mərhələsidir. Bu mərhələdə, dövlət və hüquq sisteminin bəşəriyyətin həyatındakı rolu yeni texnoloji nailiyyətlərin təsiri ilə yenidən mənalandırılır. Bu kontekstdə texnogen sivilizasiya, hüquq sisteminin ənənəvi prinsiplərinin texnologiyaların yaratdığı yeni imkanlara uyğunlaşmaq tələbi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan texnoloji inkişaf, hüququn tətbiqi mexanizmlərinin yenilənməsinə imkan verir.

Cəmiyyətin idarə olunmasında hüquq və dövlətin yeni bir dialektik müstəvidə fəaliyyət göstərməsi bu yenilənmiş mexanizmlər vasitəsilə reallaşır. Sosial-fəlsəfi kontekstdə bu proses

həm hüququn tətbiqi mexanizmlərini, həm də dövlətin idarəetmədə rolunu yenidən aktuallaşdırır. Yeni texnologiyalar, ənənəvi dövlət nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün müasir çağırışlar yaradır.

Texnoloji inkişafın dövlətin hüquq sisteminə təsiri

Texnogen sivilizasiya, insan fəaliyyətinin texnologiya vasitəsilə təşkil olunduğu bir mərhələni ifadə etdiyi üçün, onun iqtisadi-sosial sistemlərlə yanaşı, hüquq sistemi və dövlət quruluşuna təsir göstərən fundamental dəyişikliklər yaratması amili sosial-fəlsəfi kontekstdə tez-tez müzakirə edilir. Hüquq və dövlət, cəmiyyətin əsas tənzimləyici institutları olaraq, texnoloji inkişafın təsiri altında yeni məzmun və struktur qazanır, dövlətin legitimliyinin, hüququn tətbiq mexanizmlərinin yeni konseptual çərçivələri müəyyən olunur. *“..Texnoloji inkişaf nəinki elastik deyil, həm də yenilik gətirir. Bu yenilik bir fürsətdir; o, məsələn, sosial və məənəvi dilemmaları həll etməyə kömək edən yeni variantlara gətirib çıxara bilər [7, s.504].*

Bəşəriyyət öz imkanlarını texnoloji vasitələr sayəsində artırdıqca hüquq, dövlət quruculuğu sahəsində də üstün güc kimi iştirak etmək imkanlarına sahib olmaq istəyir. Çünki texnologiyaların yaratdığı müxtəlif imkanlar insanların bir çox istəklərini reallaşdırmış, ictimai-sosial-siyasi həyatda dəyişikliklər yaratmışdır. Bu transformasiyalar şəraitində hər şeyə nəzarət etmək iddiasında olan insan texnoloji imkanların verdiyi güc sayəsində özünü “dünyanın mərkəzi” hesab etməyə başlayır. Belə olan halda bəşəriyyət inkişafın hərəkətverici qüvvəsi rolunda çıxış edərək hüquq sistemi, dövlət quruculuğu sahəsində də dəyişdirici təsirlər göstərməyə çalışır. *“İnsanın dünyanın mərkəzində olduğu görüşü, insana duyulan nifrətlə qohumdur: meydan oxunmamış heç nə qalmamalıdır [2, s. 32].* Bu kontekstdə texnogen sivilizasiya insanların idarə edilməsi və onlara nəzarət edilməsi sahəsində vahid güc olan dövlət və hüququ yenidən mənalandırır. Buna görə də müasir texnogen sivilizasiya şəraitində hüquq sisteminin ənənəvi prinsipləri yeni reallıqlara uyğunlaşmaq məcburiyyətinə qalır. Hüquq nəzəriyyəsinin normativlik, pozitivlik və universal xarakter kimi klassik anlayışlar texnologiyanın yaratdığı yeni idarəetmə modellərinin təsiri ilə dəyişikliklərə uğrayır. Bəşəriyyət texnologiyayı yüksək qiymətləndirdiyi kimi onun imkanları ilə azadlığını daha da genişləndirir, hüquq sisteminin və dövlətin nəzarətindən kənarda qaldığını düşünərək bəzən imkanlarını müxtəlif qeyri-qanuni fəaliyyətlərdə realizə edirlər. Məsələn, sosial media istifadəsi zamanı insanlar bəzən kibercinayətkarlıq, dezinformasiyanın yayılması, nifrət nitqi və digər neqativ halların artmasına şərait yaradırlar. Bundan əlavə, kriptovalyutalar və blokçeyn texnologiyaları da dövlətin nəzarətindən kənarda iqtisadi əməliyyatların aparılmasına şərait yaradır ki, bu da qeyri-qanuni fəaliyyətlər üçün imkanlar açır. *“.. cəmiyyət çox sürətlə və köklü şəkildə dəyişməyə başlayanda, əvvəlki qaydalar və hüquqi qərarlar keçərsiz olur. Yəni, hüquq sistemi yeni şəraitə uyğunlaşa bilmirsə, onun tətbiqi mümkün olmur [5, s. 103].* Bu kontekstə texnogen sivilizasiya həm də hüquq sisteminin ənənəvi normativlərinin müasir çağırışlara cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini göstərir. Texnogen sivilizasiya hüquq və dövlət anlayışlarını yeni bir dialektik çərçivəyə salır. Texnologiya hüququn tətbiqini daha effektiv etməklə yanaşı, digər tərəfdən, texnoloji imkanların hüquqi idarəetmənin sərhədlərini aşması nəticəsində hüququn legitimlik problemi ortaya çıxır. Buna görə hər bir yeni texnologiyanın inkişafı ilə yenilənən cəmiyyətin tələblərinə hüququn uyğunlaşması tələb edilir. Müqayisə etsək görürük ki, ənənəvi cəmiyyətdə hüquq cəmiyyətin mövcud strukturuna və sosial nizamına uyğun olaraq hər şeyin çərçivəyə salındığı bir mexanizm kimi işləyirdi. Çünki, bu dövrlərdə hüquq, cəmiyyətin adət-ənənələrinə, dini və mədəni prinsiplərinə əsaslanırdı ki, bu da hər bir dəyişikliyin, hüququn çərçivəsində sərt şəkildə nəzarətə alınması ilə nəticələnirdi. Texnologiyaların yaratdığı imkanlar isə hüququn transformasiyasına yol açır. Texnogen sivilizasiyada cəmiyyətin faydalı qəbul etdiyi hər şey hüququn nəzarətedici mexanizmindən kənara çıxmaq meylini sürətləndirir. Bu kontekstdə insanlar texnogen inkişafın zərərlərindən

daha çox nailiyyətlərini görür. *“İnsanlar cəmiyyətin avtomobillərdən fayda görəcəyinə inandıqları müddətcə, Ford-u (avtomobil istehsalçısı- R.Ə) avtomobil istehsal etdiyi üçün qınamayacaqlar [5, s 41].* Bu kontekstdə texnologiyanın təsiri ilə dövlət cəmiyyətin idarə olunmasında yeni hüquq normaları yaratmaq məcburiyyətində qalır. Bu prosesdə dövlət bir çox sahədə fərdlərin imkanlarını qorumaq məcburiyyəti ilə də rastlaşır. Çünki, texnogen şəraitdə də vətəndaşların imkanlarının qorunması dövlətin inkişafının əsas katalizatorudur. *“Ənənə, dil və hüquq, fərdin “qab-qacağının” formasını müəyyən edə bilər; lakin əgər dövlət fərdlərin vahid dövlətdə birləşməsinin davam etdirməsini istəyirsə, insanların əlində qalan “son qab-qacağı və ya sığınacağı” onlardan ala bilməz [5, s 43].* Texnogen sivilizasiyada isə ənənəvi sivilizasiyalardan fərqli olaraq idarəetmə sahəsində dövlətin hegemon gücünü sıradan çıxarmaq, hüquq sisteminin formalaşdırılmasında güclü təsirlər göstərmək istəyən texnogen gücə malik özəl institutlar ortaya çıxır. Süni intellekt, böyük data və qlobal informasiya şirkətləri tədricən dövlətin səlahiyyətlərini öz üzərinə götürərək yeni güc mərkəzləri yaratmağa çalışır. Bu proses, dövlətin ənənəvi nəzarət funksiyasını zəiflədərək, yeni bir texnokratik idarəetmə modelinin formalaşmasına səbəb olur. *“Dövlət, özəl mülkiyyətin təsiri altında öz tənəzzülünü hiss edir. Hakim siniflər artıq dövlət aparatına birbaşa daxil olmur, əksinə, bu çevrilmiş aparatın imkanlarından istifadə edən müxtəlif sosial qruplara çevrilir [3 s 316].* Bunun nəticəsində dövlət suveren güc kimi deyil, daha çox iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi və vasitəçisi kimi fəaliyyət göstərir. Dövlət texnoloji suverenliyin yaradılmasında daha çox maraqlı olur. *“Texnoloji suverenlik, bir dövlətin və ya dövlətlər federasiyasının öz rifahı, rəqabət qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti üçün vacib hesab etdiyi texnologiyaları təmin etmək və ya digər iqtisadi sahələrdən əldə etmək bacarığıdır” [4, s 2].* Bunun nəticəsində kapitalist sistem əvvəl mövcud olan hüquqi və siyasi normaları dekonstruksiya edir və onları öz iqtisadi maraqlarına uyğun yeni qaydalarla əvəzləyir. Bu hüququn dövlətin aləti kimi deyil, daha geniş qlobal sistemlərin idarəetmə mexanizmi kimi işləməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsində sosial-fəlsəfi kontekstdə texnogen sivilizasiyanın inkişaf etdirdiyi texnoloji imkanlar "rasional" olsa da, onun yaratdığı sosial, iqtisadi, siyasi nəticələr "irrasional" xarakter alır. *“Burada yenə də qabaqcıl sənaye sivilizasiyasının ən narahatedici cəhətlərindən biri ilə üz-üzə gəlirik: onun irrasionallığının rasional xarakteri [6, s 8].*

Texnogen sivilizasiyada dövlət, texnologiyaların inkişafını öz öhdəliyinə götürərək, fərdlərin bu texnologiyalara çıxış imkanlarını artırır, lakin bu prosesdə fərdin müstəqilliyi risk altına düşür, çünki texnologiya vasitəsilə əldə edilən güc, özünü fərdin üzərindəki nəzarətə çevrilir. *“...Texnika, onu idarə edənlərin iradəsinə qarşı çıxaraq insanları uşaq olmaqdan qurtarıb bir fərd halına gətirdi. Lakin belə bir fərdiləşmə prosesində əldə edilən hər bir irəliləyiş, fərdilikdən güzəştə gedilməsinə səbəb oldu” [1, s 92].* Belə qənaətə gəlirik ki, böyük texnologiya güclərinin dövlətin bir sıra funksiyalarını öz üzərinə götürməsinin mümkünlüyü də elə bu səbəbdən rahatlıqla reallaşır. Çünki fərdin yalnız öz mənafeyinə yönəlməsi, cəmiyyətin ümumi maraqlarından uzaqlaşması, texnogen kapitalist güclərə öz siyasi və iqtisadi məqsədlərini həyata keçirmək üçün daha geniş imkanlar yaradır. Belə olan təqdirdə dövlətlər nəinki vətəndaşlar üzərində vahid nəzarət mexanizmini gücləndirir eyni zamanda dünyaya təsir imkanlarını da artırmağa nail olurlar. Məsələn, bir sıra ölkələrdə “Biq teç” (*“Big tech-nəhəng texnologiya şirkətlərinin korporasiyaları-R.Ə)* nümunəsində bunu göstərə bilərik. Belə ki, korporasiyalar dövlət siyasətini formalaşdırmağa başlayır və dövlət getdikcə daha çox onların qərarlarına tabe olur. Bu kontekstdə dövlət isə dünya üzərində vahid hegemon güc formalaşdırmaq üçün öz imkanlarını korporasiyalara qurban verməkdən çəkinmir [8]. Beləliklə, böyük texnoloji şirkətlər təkcə iqtisadi sahədə deyil, həm də siyasi qərarların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar lobbicilik, məlumatların idarə olunması və texnologiya vasitəsilə dövlətin siyasətinə təsir edirlər.

Nəticə

Ümumilikdə sosial-fəlsəfi baxımdan, texnogen sivilizasiya bəşəriyyətin azadlığını genişləndirmək məqsədi güdərək, eyni zamanda onu yeni çərçivələrlə məhdudlaşdırır. Süni intellekt, böyük məlumatlar və qlobal informasiya şirkətləri, dövlətin ənənəvi hegemon gücünü transformasiya edir. Bu vəziyyət, fərdin öz müstəqilliyinə təhlükə yaradan yeni texnokratik sistemlərin yaranmasına səbəb olur. İnsanlar, istər-istəməz, texnogen güclərin və texnogen kapitalist sistemin yaratdığı yeni strukturun bir hissəsinə çevrilirlər. Eyni zamanda, texnogen sivilizasiya, ənənəvi dövlət və hüquq sisteminin müasir cəmiyyətin tələblərinə tam cavab vermədiyini göstərir. Beləliklə, texnogen sivilizasiyanın inkişafı, həm hüquq sisteminin, həm də dövlətin nəzarət gücünü dəyişdirir. Bunun nəticəsində texnokratik dövlətin formalaşması gerçəkləşir. Bu kontekstdə fərdi azadlıqların və dövlətin nəzarət mexanizmlərinin qarşılıqlı sınırlanması sürətlənir. Texnologiya fərdlərin həyatına daha çox müdaxilə edir və onların azadlıqlarını genişləndirərkən, eyni zamanda onlara nəzarət etmək üçün yeni yollar açır. Bu, yeni hüquq sisteminin və dövlətin nəzarət mexanizminin yaranmasını sürətləndirir. Dövlət və texnohegemon güclər arasında yaranan əlaqələr, cəmiyyətin strukturunu, idarəetmə mexanizmini, hüquq sistemini dəyişdirir. Sosial-fəlsəfi kontekstdə texnogen sivilizasiya, texnologiyanın idarəetmə sahəsində təsiri ilə yanaşı kapitalist sistemlərin texnogen güclərini birləşdirərək yeni idarəetmə formaları yaradır. Beləliklə, texnogen sivilizasiyada dövlət vətəndaşları üzərindəki nəzarətini gücləndirməklə kifayətlənmir, həm də qlobal təsir imkanlarını genişləndirmək naminə öz suverenliyini texnoloji güclərə qurban verməklə yeni hüquq sistemi formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Adorno, Theodor W. *Kültür endüstrisi kültür yönetimi* / W. Theodor Adorno, –İstanbul: İletişim Yayınları, 2021. 232 s.
2. Adorno, Theodor W. *Negative dialectics*. / T.W. Adorno –New York: Continuum, – 1973. – p. 432.
3. Deleuze, Gilles, and Félix Guattari. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia* / Gilles Deleuze, Guattari Félix–Lane. University of Minnesota Press, 1983, –p. 423.
4. Edler, Jakob, et al. Technology sovereignty as an emerging frame for innovation policy: defining rationales, ends and means //– Netherlands: *Research Policy*, vol. 52, no. 6, –july 2023, Elsevier. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2023.104765>
5. Illich, Ivan. *Şenlikli toplum*/ Ivan Illich. – İstanbul: Ayrıntı yayınları, –2018. –145 s.
6. Marcuse, Herbert. *Tek-boyutlu insan: ileri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler*. – İstanbul: İdea yayınevi, –2022, –320 s.
7. Poel, Ibo van de. Three philosophical perspectives on the relation between technology and society, and how they affect the current debate about artificial intelligence// –Germany: *Human Affairs*, vol. 30, no. 4, –2020, –pp. 499-511. <https://doi.org/10.1515/humaff-2020-0042>
8. Shaleen Khanal, Hongzhou Zhang, Araz Taeihagh, Why and how is the power of Big Tech increasing in the policy process? The case of generative AI//– Netherland: *Policy and Society*, Elsevier, –2024, – pp.1-19. <https://doi.org/10.1093/polsoc/puae012>

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА В ТЕХНОГЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Резюме

Эта статья анализирует влияние техногенной цивилизации на понятия права и государства человечества в социально-философском контексте. Техногенная цивилизация, как этап, в котором деятельность человека формируется с помощью технологических средств, заставляет традиционные структуры и механизмы применения права и государства адаптироваться к новым реалиям. Этот процесс расширяет свободы человека, одновременно ускоряя внедрение новых механизмов контроля. Право и государство, как основные структуры, регулирующие социальную и политическую жизнь человечества, изменяют свое содержание и формы под воздействием технологий. В статье подчеркивается, что технологии нарушают традиционные принципы и структуру права, создавая новые модели управления. Это приводит к трудностям в ответах на современные вызовы в применении права и государства в рамках нормативных и позитивных подходов. Указывается, что развитие технологий изменяет не только структуру общества, но и реконструирует право и государство как своего рода метанарратив. Это создает противоречие между расширением свобод личности и наложением на неё новых форм контроля и управления.

Цель: Основная цель этой статьи — глубоко исследовать влияние развития технологий на общественные и государственные структуры, особенно на правовые системы. В статье будет рассмотрено применение искусственного интеллекта и его влияние на юридическую среду, а также то, как технологии интегрируются в социальную динамику общества и как эти изменения влияют на процессы государства и законодательства.

Методология: Эта статья основана как на существующих теоретических подходах в области права и социальных наук, так и на аналитическом методе. Для определения влияния технологий на общество и государство использовались сравнительные подходы и качественные анализы.

Результаты исследования: В статье подробно анализируется влияние технологий, особенно искусственного интеллекта, на общество, государство и правовые системы. Представлены несколько социально-философских анализов современных государственных управлений и правовых систем, основанных на технологическом прогрессе.

Ключевые слова: Цивилизация, техногенная цивилизация, право и государство, деятельность государства, технологическая революция, отношения права и государства

Ravan Aliyev

THE SOCIAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE STATE LAW SYSTEM IN TECHNOGENIC CIVILIZATION

Summary

This article analyzes the impact of technogenic civilization on humanity's concepts of law and state in a socio-philosophical context. Technogenic civilization, as a stage where human activity is shaped by technological means, forces the traditional structures and application mechanisms of law and state to adapt to new realities. This process expands human freedom while accelerating the application of new control mechanisms. Law and state, as the primary structures regulating humanity's social and political life, change their content and forms under the influence of technology. The article highlights that technology disrupts the traditional principles and structures of law, creating new governance models. As a result, the normative and positive approaches to the application of law and state face difficulties in responding to modern challenges. It is noted that the development of technology not only

changes the structure of society but also reconstructs law and state as a kind of metanarrative. This creates a confrontation between the expansion of individual freedoms and the imposition of new control and governance forms.

Objective: The main objective of this article is to deeply examine the effects of technological development on society and state structures, particularly on legal systems. The article will explore the application of artificial intelligence and its impact on the legal environment, as well as how technology integrates into the social dynamics of society and its effects on state and legislative processes.

Methodology: This article is based on both the existing theoretical approaches in the fields of law and social sciences and an analytical method. Primarily, comparative approaches and qualitative analyses have been applied to determine the effects of technology on society and state.

Research results: The article thoroughly analyzes the impact of technology, particularly artificial intelligence, on society, state, and legal systems. A series of socio-philosophical analyses related to modern state governance and legal systems based on technological advancement are presented.

Keywords: *Civilization, technogenic civilization, law and state, state activity, technological revolution, law and state relations*

UOT 1.091

Zöhrə Yusifzadə

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

zohrayusif@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-9923-1924>

QƏDİM UYĞURLARIN MİFOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Xülasə

Ən qədim zamanlardan etibarən günümüzdə qədər uzun və mürəkkəb bir tarixi tale yaşamış uyğur türkləri özünəməxsus mədəni-mənəvi, tarixi-fəlsəfi irsə sahibdir. Uyğurlar Mərkəzi Asiya xalqlarının etno-siyasi tarixində mühüm rol oynamış qədim türk etnik qruplarından biridir. Onların qədim məskənləri, ana yurdu olan Mərkəzi Asiya - Şərqi Türküstan bölgəsi dünya mədəniyyətinin ən zəngin beşiyi olmaqla tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə ev sahibliyi etmişdir. Uyğur türklərinin dini və mifoloji dünyagörüşü olduqca zəngindir. Onlar qədim zamanlardan fətişizm, totemizm, animizm, şamanizm, Tenqriçilik kimi ibtidai dinlərə etiqad etmişlər. Bu dini baxışlar uyğurların inanc və psixologiyasının, maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır.

Məqsəd - Uyğur türklərinin ibtidai dini təsəvvürlərini, inanc sistemini və mifoloji dünyagörüşünü araşdırmaqdan ibarətdir.

Metodologiya - müqayisə, analiz və hermenevtik üsullarla uyğurların mifoloji dünyagörüşünün məzmun və mahiyyəti tədqiq edilir

Elmi yenilik – Məqalədə uyğur türklərinin dünya haqqında ilkin təsəvvürləri və bu dünyagörüşün onların yaşamına təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: *qədim uyğurlar, ibtidai dini təsəvvürlər, mifoloji dünyagörüşü, şamanizm, gök tanrı*

Uyğurların ibtidai dini təsəvvürləri

Qədim uyğur türkləri digər toplumlarda olduğu kimi qədim zamanlarda bəzi təbiət qüvvələrinin varlığına inanmış və onları müqəddəsləşdirmişlər. Günəşin çıxması və batması, günəş və ay tutulmaları, hava şəraitinin, fəsilərin dəyişməsi, təbii fəlakətlər - sel, daşqınlar və s. kimi təbiət hadisələri qarşısında aciz qalan insanlar müxtəlif təbiət qüvvələrinə sitayiş etmişlər. İbrahim Qəfəsoğlu Bozqır türklərinin ibtidai inanc formasını 3 əsas şəkildə qruplaşdırır: 1)Təbiət kultu; 2)Atalar kultu; 3)Göy Tanrı kultu [14, s.303].

İlkin mərhələdə onlar bəzi heyvanların, ağacların və s. öz əcdadları olduğunu zənn edərək onlardan simvol kimi istifadə etmiş və onları müqəddəsləşdirmişlər. Bu mənada demək olar ki, totem uyğur türklərinin ibtidai dini görüşlərində əsas yer tutur.

Türk xalqlarının dini inanc sisteminin öyrənilməsində folklor nümunələri, əfsanələr əsas mifoloji qaynaqlardır. Türklərin təbiət və kainat haqqındakı təsəvvürlərinin, dünyaya baxışlarının, ətraflarındakı hadisələri necə qavramalarının, 3 qatdan(yeraltı, yer, göy) ibarət təsəvvür etdikəri kainat ilə bağlı mifoloji düşüncələrinin günümüzdə gəlib çatmasında əfsanələrin rolu əvəzsizdir. Uyğur əfsanələrində onların təbiət və dünya ilə bağlı mifoloji dünyagörüşü əks olunur. Uyğur türklərinin əfsanələrində qurdun və ağacın öz əcdadları olduğuna inan öz əksini tapmışdır. Uyğurların qurddan törəməsi haqqında əfsanəsinə əsasən “Qao’çe (uyğurlar çinlilər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür adlandırılırdılar - tinlinglər, qaoçelər və s. Qaoçe yüksək təkərli araba mənasını daşıyır) xaqanın çox ağıllı iki qızı var imiş(bəzi qaynaqlarda 3 qızı olduğu qeyd olunur). Bu qızlar o qədər ağıllı və gözəl

imişlər ki, xaqan olan ataları onları kiminlə evləndirəcəyini bilmirmiş. Onları ancaq tanrı ilə evləndirməyə layiq görmüşdür. Buna görə xaqan qızlarını bir təpənin başına qoymuş və tanrı ilə evlənsin deyərək gözləmişdir. Aradan xeyli müddət keçdikdən sonra təpənin ətrafında dolanan bir erkək qurd görmüşlər. Qurd uzun müddət oradan ayrılmamışdır. Bundan şübhələnən kiçik qız qurdun elə tanrının özü olduğunu deyərək, qurdla evlənəcəm demişdir. Böyük bacı buna etiraz etsə də, kiçik qız bunu dinləməmiş təpədən enərək qurdla evlənmişdir. Qaoçe xalqı bu erkək qurddan törəmişdir” [17, s.17-18]. Bunlardan olan uşaqlar uyğurların ataları hesab olunur. Deyilənə görə uyğurların səsi qurdlarınkına bənzəyir. Digər türk toplumlarının törəyiş əfsanələrində dişi qurd simvolizə edilsə də, uyğurların mifoloji dünyagörüşündə erkək qurd simvolizə edilmişdir.

Qurd türk mifologiyasında güclü, xilaskar, qoruyucu bir varlıq kimi də tanınır. O, savaşlarda, müxtəlif təhlükəli məqamlarda türklərin qoruyucusu olmuş, onlara çıxış yolu göstərmişdir. “Oğuz xan” dastanında öz əksini tapan rəvayətə əsasən “Bir savaşa düşməne məğlub olan uyğurlar, bir dağ içinə çəkilirlər. Çıxış yolu tapa bilməyən, məhv olmaq üzərə olan uyğurlar ümitsiz vəziyyətdə olduqları vaxt bir qurdun dağın içərilərinə doğru getdiyini görür, xaqanın əmrinə əsasən qurdun ardınca gedirlər. Qurd bir mağaraya girir və əsgərlər xeyli gözləsələr də qurd geri dönmür. Əsgərlər mağaranın içərisində xeyli yol getdikdən sonra mağaranın sonuna çatırlar. Qarşılarına yamyasıl çəmənliklər, bol sulu çaylar, quşların, maralların olduğu gözəl bir düzənlik çıxır. Onlar geri dönüb Oğuz xana gördüklərindən bəhs edirlər. Bu xəbəri eşidən uyğurlar çox sevinirlər. Qurdun keçdiyi mağaradan keçib, geniş çəmənliklərə çatırlar və təhlükədən qurtulurlar” [Bax: 4, s. 40]. O vaxtdan bəri Uyğurlar qurdu müqəddəs hesab edirlər.

Türklərin mifoloji düşüncəsində ağac kultu müqəddəsdir. Onlar zaman-zaman tapınaqları hesab etdikləri ağaclar ətrafında bayramlar, törənlər, mərasimlər keçirər, ayinlər icra edərdilər ki, ağac ruhları öz sevgilərini insanlardan əsirgəməsinlər. Türklərin dünya ilə bağlı düşüncələrində Dünya ağacı və Həyat ağacı iki önəmli mifik obraz olaraq xatırlanır. Onlar Dünya ağacının kökləri yeraltı aləmində, gövdəsi yer üzündə, budaq və yarpaqları isə göyün ən üst qatında olduğunu təsəvvür edirlər. Həyat ağacı isə həyatın yenilənməsi, törəmə və ölümsüzlüyü ifadə edir. Eyni zamanda ağac analıq başlanğıcı sayılırdı. Müxtəlif mənbələrdə xüsusilə, Çin və İran mənbələrində uyğurların ağacdən törəməsi haqqında müxtəlif cür versiyalar var. İran tarixçisi Ata Məlik Cüveyni bu haqda belə bəhs edir: “Rəvayətə görə Qaraqorum dağından ayrılan iki çay – Tuğla və Selenqa çayları var idi. Həmin çaylar Kalamancu adlı bir yerdə birləşirdi. Bu çayların arasında iki ağac var idi. Ağaclardan biri fıstıq digəri qayın ağacı idi. Qış fəslində belə bu ağacların yarpaqları tökülməzdi. Günlərin birində bu iki ağacın arasına göydən güclü bir işıq enmişdi. Həmin vaxt ətrafdakı dağlar da böyüməyə başlamışdır. Bunu görən xalq heyərlər içərisində qalır. İnsanlar böyük hörmətlə ora yaxınlaşırlar və yaxınlaşdıqda çox gözəl musiqi səsləri eşitməyə başlayırlar. Hər gecə buraya bir işıq düşür və otuz dəfə şimşək çaxır. Bir gün buraya yaxınlaşdıqda beş ayrı-ayrılıqda olan, başdan ayağa gümüşlə döşənmiş çadır və hər çadırdə bir oğlan uşağı görürlər. Hər çadırdə onlara yetəcək süd olur və onlara süd anaları verilir. Müxtəlif yerdən olan insanlar gəlib bu mənzərəni izləyir və onlara sayqı ilə diz çökərək salam verirlər. Uşaqlar artıq böyüyüb danışmağa başladıqdan sonra onlardan anaları və atalarını soruşduqda uşaqlar iki ağacı göstərirlər. Uşaqlar ağacların yanına gəldikdə eyni ilə övladların ana-atalarına göstərdiyi kimi hörmət göstərirlər və baş əyirlər. Həmin anda ağaclar dil açırlar və belə deyirlər - “Gözəl xüsusiyyətlərə malik olan uşaqlar belə olurlar, ana-atalarına belə hörmət göstərirlər. Ömrünüz uzun, şöhrətiniz davamlı olsun. O bölgədə yaşayan insanlar bu uşaqlara hökmdar oğulları kimi hörmət göstərirlər” [Bax:7, s.102-103].

Qədim Uyğur mifologiyasında diqqət çəkən məqamlardan biri də müxtəlif heyvanlara - aslan, dəvə, əjdaha, at kimi heyvanlara olan sayğıdır. At uyğurların yaşamında önəmli yer

tutur. Qədim uyğurlar müharibələrdə, ovçuluq və heyvandarlıqda atdan istifadə edirdi. Buna görə də bəzi uyğur tayfaları atı müqəddəs hesab edirdi. Baykal gölü ətrafında tapılan qayalarda çoxlu at təsvirləri mövcuddur. Rəsmlərdə atın hər kəsdən öndə getməsi diqqət çəkən məqam kimi dəyərləndirilmişdir. Deyilənə görə türk xaqanları ağ ata mindikdə döyüşdən hər zaman zəfərlə qayıdardı.

Qədim uyğurların inanc və düşüncə sistemində, xalq nağıllarında, əfsanələrində, məsəllərində bəzi quşlara inamın mövcudluğu da yer almışdır. Bəzi mənbələrdə ağ qu quşu, şahin, göyərçin, qaranquş kimi quşların uyğurların inancında sehirli quş olması fikri mövcuddur. Uyğurlar qaranquşu “insanları təhlükədən qurtaran həyat elçisi” olaraq təsvir etmişdir. “Bir insan qaranquş öldürsə əlləri titrək xəstəliyə yaxalanar” inamı mövcuddur. Uyğurlar “qaranquşun yuva qurduğu evə xoşbəxtlik gətirər” deyərək qaranquşa və yuvasına xüsusi önəm verirlər. Göyərçin isə “bərəkət”, “bolluq”, “dostluq və sədaqət” rəmzi olan vəfalı bir quş olaraq bilinir. Qədim uyğurlar ən qədim zamanlardan göyərçinidən “xəbərci quş” olaraq istifadə etmiş, uzaq və təhlükəli səfərlər zamanı el-obalarına göyərçinlə xəbər göndərmişlər. Uyğurlara görə səhər vaxtı göyərçinin uçuşması bəxt və xoşbəxtlik üçün edilən bir duadır [19, s.167]. Buna görə də göyərçinlər üçün yuvalar düzəldilər, onlara zərər verilməz.

Uyğur əfsanələrinin birində qeyd edilir ki, “Tonyukukun soyundan gələn uyğur vəziri Bilgə Bukanın atalarından biri isti havada ayaqlarını çıxarıb ağac kölgəsində yatır. Az keçmir ki bir quş gəlib ağaca qonur və orada uçmağa başlayır. Vəzir məcbur olub qalxaraq quşu qovmaq istəyir. Quş isə düşüb ona bir neçə dəfə toxunur. Bu zaman vəzir quşun başını üzmək istəyir. Həmin anda bir ilan ona doğru gəlir. O, quşu buraxır. Soy-kökünə isə inam gətirməyi tapşırır.” Uyğurların quşa tanrı gözü ilə baxması, göründüyü kimi inamdan irəli gəlir [3, s.12].

Müqəddəs “yer-su” anlayışı Uyğur türkləri arasında da mövcuddur. Uyğurların güc mənbəyi hesab etdiyi fətişlərdən biri də daşdır. Onların müqəddəs “Qutludağ” əfsanəsində qayalıq, millətə qüdrət və səadət verən, bolluq gətirən ruh olaraq müqəddəs sayılırdı. Bu dağ Tanrı dağındakı Qutludağ idi. Çin xaqanı uyğur xalqının bolluq bərəkət içərisində yaşamasını, uyğur hökmdarlarının qüdrətli, böyüklüyünün səbəbinin Qutlu qayada olmasını öyrənir. Uyğur xaqanı Yulun Təkin türklərin 30 nəsiləndən bəridir o qayanı müqəddəs saydıqlarını bilmirdi. Bundan istifadə edən çinlilər Çin şahzadəsini xaqana verməklə Qutlu qayanı almaq fikrinə düşürlər. Yulun Təkin bu istəyi qəbul edir. Qutlu qaya parçalanaraq Çinə aparılır. Bu qaya parçaları ölkənin müxtəlif yerlərinə səpələnir. Daş parçaları düşən yerlərdə bolluq bərəkət olur. Bu dağ çinlilər tərəfindən götürüldükdən sonra uyğurlar pərişan olurlar. Yulun Təkinin elində qara günlər başlayır. Xaqan yeddi gün sonra ölür. Türk yurdu öz bolluq və bərəkətini itirir. Bütün yaşıllıqlar, gur sulu çaylar quruyur. Hər tərəfdən Köç!, Köç! səsləri gəlməyə başlayır. Uyğurlar artıq yaşadıkları yeri tərk etməli olduqlarını anlayırlar. Xeyli yol gedirlər və getdikləri məkanların hər birində Köç, köç səsləri eşidirlər. Nəhayət Uyğurlar Turfana gəldikdə köç səsləri kəsilir. Burada Beş-Balıq şəhərini qururlar. Ayrı-ayrılıqda beş məhəllə qurdular və beş məhəllədən meydana gələn şəhərə Beş-Balıq adını verdilər. Uyğurlar həmin vaxtdan etibarən bu yerlərdə hökmranlıq etməyə başladı və müxtəlif şəhərlər saldılar. Baş verənlərdən ibrət dərsi çıxarırlar ki, millətini, milli varislik ənənələrini, milli hissləri qoruya bilməyən, onun müqəddəs ruhunu dəyərləndirməyən insanların başa çıxarılması, xalqın taleyinin ona həvalə edilməsi həmişə belə acınacaqlı sonluqla bitə bilər [Bax: 16, s.52].

Mahmud Kaşğarının “Divanü lügati-it türk əsərində “yatlamış” adlı sözdən bəhs edərək, şaman yada daşı ilə əfsun etdi və ya yada daşı ilə yağış yağdırmaq üçün əfsun etdi açıqlamasını yazır. Türk şamanlar yada daşına və onun qüvvəsinə inanmışlar [15, s.307].

Kam(şaman) inancı

Şamanizm türklərin ən qədim inanclarından biridir. Mərkəzi Asiyada yaşayan bir çox köçəri türk xalqları kimi uyğurlar da qədim dövrdə şamanizmlə sıx şəkildə bağlı olmuşdur.

Hətta islamın qəbulundan sonra belə bu inanc türk toplumlarında müxtəlif formalarda varlığını davam etdirmişdir. Uyğurlar ruh sözü əvəzinə “tın” kəlməsindən istifadə edir, [6, s.559] şamanları isə “perikhon”, həmçinin “bakşi”, “dahan”, “molla”, “büvi” kimi adlandırırdılar. “Parixon” termini fars-tacik mənşəli, o “cin tutmuşları məzəmmət edən” mənasını daşıyır [24, s.48]. Mənbələr türkdilli xalqlar arasında şaman mənasında “bakşi” sözünün gec peyda olduğunu qeyd edirlər. Mahmud Kaşğari bu sözü ümumiyyətlə işlətmirdi. Bartold öz əsərində bu sözün monqollar dövründə Şərqi türk və fars dillərindən yaranmış alınma söz olduğunu ehtimal edir (ehtimal ki, sanskrit dilində bxikuş) O, “Baburnamə” əsərinə istinadən monqol həkimlərinin-cərrahlarının da belə adlandığını qeyd edirdi [23, s.501].

Şaman fəvqəltəbii qüvvələrlə əlaqə qurmağı bacaran, yol göstərən, şəfa verən bir bilicidir. Şaman, kosmik aləmə səyahət etmək imkanı olan, fəvqəltəbii qüvvələrlə ünsiyyət qurmağı bacaran, aldığı bilgiləri insanlara çatdıran vasitəçi kimi qəbul olunur. Bəzi müəlliflər şamanizmi bir din olmadığını sadəcə təbiət qüvvələrinin gücünə inanan insanın fəaliyyəti kimi qiymətləndirirlər. Beynəlxalq Şamanizm Mədəniyyət Araşdırma Qurumunun müdiri Hoper “Orta Asiya Şamanizmi” adlı çıxışında qeyd edir ki, Şamanizm nə cadugərlik, nə də siyasi fəaliyyətdir o, mədəniyyət hadisəsidir. Şamanizm mədəniyyət, tibb, ədəbiyyat-incəsənət, adət-ənənə və s.sahələrlə bağlıdır. Biz bunu din kimi təsvir edə bilmərik. Şamanlar Orta Asiya cəmiyyətlərinin mədəni həyatında mühüm rol oynayırlar. O, Avropa dillərindəki “Şamanizm” termininin başqa dillərə “Şaman dini” kimi tərcümə edilməsinin yanlış təsəvvürə səbəb olacağını və bunun “Şaman Mədəniyyəti” kimi tərcümə edilməsinin vacibliyini vurğulayır [22, s.82].

İran tarixçisi Cüveyni uyğurların sehr işləri məşğul olduqlarını və bu işlə məşğul olanlara “kaman” adı verildiyini yazır. Kaman iddia edir ki, “şeytan bizə bağlanıb, o, bizə baş verənləri və olacaqları xəbər verir. Onların durumunu araşdıran və onlarla qalan adamlar mənə belə dedilər “Şeytanlar çadırlarının pəncərəsinin önünə gəlir və onlarla danışır. Kamanların işlərini ən yaxşı görə bildikləri vaxt şəhvət hissinin olmadığı vaxtdır.” Bu işlərlə məşğul olanları Cüveyni “kam” olaraq adlandırır. O dövrdə uyğurlar arasında elm o qədər də inkişaf etməmişdi. Buna görə də insanlar, hətta şəhzadələr də mühüm işləri görməzdən əvvəl kamanlarla, münəccimlərlə məsləhətləşirdi. Kamanlar həmçinin xəstələri müalicə edirlər [7, s.104].

Radloff türkcə “kam” sözünə ilk dəfə IX əsrə aid olan uyğur əsərlərində rast gəldiyini qeyd edir [21, s.11]. Mahmud Kaşğari Divanü-lugati-it Türk əsərində “kam” ı - “kahin”, “şaman” adlandırır [15, s.157]. Qam bir falçı - kahindir. Yusif Has Hacibin “Qutadqu-Bilik” əsərinin 4361-4362 beytləri şamanları cin-pəri xəstəliklərini sağaldan “əfsunçu” kimi göstərir. Onların cəmiyyət üçün faydalı olduqlarını qeyd edir. Bununla bağlı belə bir misra vardır.

Bunlardan sonra əfsunçular gəlir,
Cin-pəri xəstəliklərini onlar sağaldır.
Bunlarla da görüşmək, bilismək lazımdır,
Cin-pəri xəstəliklərini oxutmaq gərəkdir.
Təbib əfsunçunun sözünü bəyənməz,
Əfsunçu da təbibə qiymət verməz.
Biri deyir dərman içsən, xəstəlik sağalar,
O biri deyir dua daşısan, cin qaçar [5, s.294].

Odgurmuşun Xaqana nəsihətində isə (5243-5244-cü beyt) kamları insanların dərdinə dərman olan təbib kimi təsvir etmişdir:

Bəzisi ac, bəzisi də çıplaktır
Bəzisi da qayğı inləməkdədir

Səndədir bax bunların ilacı,
Sağalt və ol onların kamı
Əgər verməzsən sən ilacı, ya da otu
Xalq üçün olarsan yaşamı yıxan biri [10, s.409].

Uyğurlar ruhları iki yerə ayırırlar: yaxşı və pis ruhlar. Xaqanların, qəhrəmanların ruhları yaxşı ruhlar, pis niyyətli insanların, günah işlədənlərin, düşmənlərin ruhu pis ruhlar hesab olunurdu. Uyğurlar pis ruhları div, cin, albastı və başqa pis təbiətli varlıqlara dönüşərək insanlara zərər verməsinə inanırdılar [18, s.19]. Qədim uyğur türkləri digər türk toplumlarında olduğu xəstəliklərin və xoşagəlməz təbiət hadisələrinin baş verməsini yeraltı dünyaya aid olan pis ruhlarla əlaqələndirirdilər. Şamanlar şər qüvvələrindən qorunmağa yönəlmiş təmizləyici rituallar həyata keçirir, həmçinin fala baxma və xəstəlikləri sağaltma kimi funksiyalar yerinə yetirir, musiqilərlə pis ruhları uzaqlaşdırır və bədəni saflaşdırırdılar. Uyğur şamanları xəstələrin müalicəsinə görə təşkil etdikləri ayinlər içərisində “pəri oyunu” ayini xüsusi yer tutur. Bu ayin xəstənin üzərindəki pis ruhların qovulması üçün xüsusi musiqi və rəqslərlə birlikdə icra olunur. Şaman oyunları ritual xarakteri daşıyır.

Uyğur şamanlar başlarına ağ və mavi rəngli üç kənarlı olan yəni konus şəklində papaq, qadın şamanlar başlarına ağ və ya qara örtük taxardılar. Kişi şamanlar ağ, uzun xalat, qadın şamanlar isə ağ əmək geyinirdilər. Uyğur şamanları ayinləri zamanı müqəddəs əşyalardan - xəncərdən, qamçıdan, kəndirdən, ağac budaqlarından, kərpicdən, sudan, oddan, çıraqlardan istifadə edirdilər. Bundan başqa şamanların öz davulları var idi ki, həmin davuldan yer altına eniş və ya göy üzünə yüksəliş mərasimlərində istifadə edilirdi.

2003-2004-cü illərdə Turfan bölgəsində aparılan antropoloji araşdırmalara əsasən burada “büvi” adıyla bilinən 200-ə yaxın şaman olub və bunların çoxsunu qadınlar təşkil edir. Bu şamanların böyük qisminin 30 ilə 60 yaş arasında, ən gənclərinin isə 10 yaşında olduğu bildirilir. Turfanda şamanlara inam yüksək səviyyədə idi və qadın şamanlar çoxluq təşkil etməkdədir.

Tele adlandırılan yüksək təkərli arabalarda köç edən türk boyları ağac və yerə sitayişlə bağlı ayinlər həyata keçirirdilər. Bu ayin ordugah qurulan və ya yeni yurd qəbul edilən yer-su ruhuna ibadət və oradan pis ruhların qovulmasına yönəlmişdir. Bir çin qaynağında V-VI əsrlərdəki Kanglı türklərinin ayinini belə qeyd edir. “Hücuma getməzdən əvvəl (Kanglı tayfaları) bir yerdə göyə ox atırlar (Çu xalqında da rast gəlinən bu ənənələr düşməni qorxutmaq, şər ruhları qovmaq üçün istifadə olunur)” [8, s.165]. Şərqi Türkünstanda yaşayan Uyğur türkləri arasında bu gün də şamanizm dünyagörüşünə rast gəlinir.

Gök tanrı

Bozkır toplumunun inanc sistemində etiqadın mərkəzində Gök tanrıya sitayiş dayanır. Qədim Uyğurlar yer üzündə hər şeyin Tenqri tərəfindən verildiyinə inanırdılar. Göyə baxaraq aydınlandığını uman türklər hər nə qədər müxtəlif kultları əsas saysa da, (məsələn qurd uyğurlar arasında nə qədər müqəddəs varlıq hesab edilsə də, o ilahiləşdirilmirdi) Tenqri onlar üçün yeganə xilsakardır.

“Göy Padişah” və “Əsma Pəri” adlı uyğur əfsanələrində Gök Tanrıya inancın yer aldığını görmək mümkündür. Əsma Pəri və Gök Padişah çox böyük və qüdrətlidir, təbiət hadisələrinin baş verməsi - şimşək çaxması, günəşin çıxması, güllərin açması quşların oxuması onun iradəsi ilə həyata keçirilir. Bütün bunlar göy tanrıya inamı əks etdirən mifik dünyagörüşün əfsanəyə çevrilməsidir. Əslində “Əsma Pəri” və “Gök Padişah” Göy Tanrının obrazıdır.

Günəş, ulduzlar, ay onların ibadət obyektləri idi. Onların çadırlarının qapıları həmişə Şərqə açılırdı. Qəbirlərinin baş daşı Şərqə tərəf yönəlmişdir. Qədim Uyğurların Göy cismləri ilə bağlı əfsanələri belə qruplaşdırmaq olar. 1. Günəş və Ay haqqında əfsanələr, 2. Ay ilə bağlı

əfsanələr, 3. Uylduzlar ilə bağlı əfsanələr, 4. Göy hadisələri ilə bağlı əfsanələr. Uyğurların təbiət qüvvələrinə olan inamı əfsanələrdə öz əksini tapmışdır. Axirətin varlığına, ruhun əbədiyyətinə inanan türklər əcdadlarının xatirəsini hörmətlə anaraq onları müqəddəs saymış və qurbanlar kəsmişlər. Onlar günəşə və aya səcdə edərdi. Uyğurların göy cisimlərinə olan saygısı xaqanlara verdikləri ünvandan da bəlli olur. Onlar xaqanlara “Ay Tanrıda kut bulmuş” ünvanı verirdilər.

Nəticə

Qədim uyğur türklərinin ibtidai dini təsəvvürləri, mifoloji dünyagörüşü olduqca zəngindir. Fetişizm, totemizm, animizm, şamanizm və Tenqriçilik kimi ibtidai dinlər uyğurların dünyagörüşündə əsas yer tuturdu. Uyğur əfsanələrində müxtəlif təbiət qüvvələrinə, fətişlərə inam da öz əksini tapmışdır. Uyğurlar öz əcdadlarının qurddan və ağacdən törəməsinə inanmış, onları müqəddəsləşdirmişlər. Həmçinin onlar müxtəlif heyvanlara, quşlara da saygı göstərmişlər. Uyğur türkləri arasında şamanların rolu çox güclü idi. Şamanlar ruhlarla əlaqə qurmaq, müxtəlif rituallar vasitəsilə xəstələri sağaltmaq, fəla baxmaq bacarığına sahib idilər. Şərqi Türküstanda yaşayan Uyğur türkləri arasında bu gün də şamanizm dünyagörüşünə rast gəlinir. Qədim uyğur türkləri müxtəlif zamanlarda müxtəlif dinləri qəbul etsə də ibtidai dini etiqadlarına sadiqliklərini uzun müddət qoruyub saxlamışdılar.

Ədəbiyyat

1. A History of Uighur Religious Conversions (5th - 16th Centuries) Asia Research Institute Working Paper Series No. 44 June 2005 81pg.
2. Abdukelim A. Uyğur türklərinin dini inanışları, Ankara, 2006, 145 s.
3. Allahmanlı M. isə öz “Şaman, ozan və aşiq”, Bakı, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, 2002, 332 s.
4. Almas T. Uyğurlar. İstanbul, 2023, 360 s. (çeviren A. Batur)
5. Balasaqunlu Y. Qutadqu-Bilik. (çev. Ramiz Əsgər, Kamil Vəliyev) Bakı, “Avrasiya press”, 2006, 440s.
6. Beydili C. Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük. (çev. Eren Ercan). Ankara, 2004, 637 s.
7. Cüveyni A. M. Tarihi Cihan Güşa. (çev. Mürsel Öztürk) I Cild, Ankara, 2013, 667 s.
8. Esin E. Türk kosmolojisine giriş, İstanbul, 2001, 189 s.
9. Gönel T. Rahman Abdurrehimin “Uyğurlarda şamanizm” adlı əsərinin halkbilimi açısından incelenmesi, Nevşehir, 2011, 441 s.
10. Has Hacib Y. Qutadqu-Bilig. (çev. Muzaffar Tuncel), Ankara, 2019, 514 s.
11. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. (isləmdən əvvəl və islam dövrü) Başlanğıcdan XVI əsrə qədər. Bakı, “Aspoliqraf”, 2009, 184 s.
12. İnayət A. Uyğur şamanları və praktikləri üzərinə. Uluslararası Uyğur Araştırmaları dergisi sayısı 1/1 2013, s.43-55.
13. İnayət A., Öger A. Uyğur türklərinin mitoloji, dini və tarixi kadın kahramanları üzərinə. Turkish Studies, 2009, s.1184-1198
14. Kafesoğlu İ. Türk milli kultürü. İstanbul, 1998, 467 s.
15. Kaşğarlı M. Divanü lüğati it-Türk. III hissə, (çev. Besim Altay), Türk dil kurumları: 523, 462 s.
16. Qocatürk N. Mifik təfəkkür etnik təşəkkül - Türk mifoloji mətnlərinə fəlsəfi baxış. Bakı, 2014, 115 s.
17. Ögel A. Türk mitolojisi. I cild. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2010. 657 s.
18. Öger A., Altın K. Y. Uyğurlarda şamanizmdən islama kötü ruhların dönüşümü. Uluslararası uyğur araştırmaları dergisi. 2016, s.14-25
19. Öger A., Serkan K. Uyğur kultüründe Tufanın kuşları I- Kırangıc ve güverçin. Uluslararası Uyğur araştırmaları dergisi 3, 2014, s.163-175
20. Öger A. Uyğur efsaneleri üzərinə bir araştıрма. (inceleme və metinler) İzmir, 2008, 733 s.
21. Radloff W. Türklük ve şamanlık. Aus Sibirien, (çv A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu) Örgün yayınevi, 2008, 473 s.

22. Mömin.S. Şamanizm Ve Günümüzdeki Kalıntıları Uygur Toplumundaki Tabular Üzerine. ULAKBİLGE, 2013, Cilt 1, Sayı 1 s.80-88
23. Бартольд.В.В. Сочинения. Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва, 1968, 752 s.
24. Басилов.В.Н.Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Москва «Наука» 1992, 328 с.

Zohre Yusifzadeh

THE MYTHOLOGICAL WORLDVIEW OF ANCIENT UIGHURS

Summary

Since ancient times, the Uighur Turks, who have had a long and complex historical fate, possess a unique cultural, spiritual, and historical-philosophical heritage. The Uighurs are one of the ancient Turkish ethnic groups that played an important role in the ethno-political history of the Central Asian peoples. Their ancient settlements, the homeland of Central Asia – the Eastern Turkistan region, has been one of the richest cradles of world culture and has hosted various cultures and religions throughout different periods of history. The religious and mythological worldview of the Uighur Turks is extremely rich. From ancient times, they believed in primitive religions such as fetichism, totemism, animism, shamanism, and Tengriism. These religious views played a fundamental role in shaping the Uighurs' beliefs and psychology, as well as their material and spiritual culture.

Objective - The goal is to study the primitive religious concepts, belief system, and mythological worldview of the Uyghur Turks.

Methodology - The content and essence of the Uyghur mythological worldview are examined using comparative, analytical, and hermeneutic methods.

Scientific innovation - The article investigates the initial perceptions of the world among the Uyghur Turks and the impact of this worldview on their way of life.

Keywords: Ancient Uighurs, primitive religious concepts, mythological worldview, shamanism, Kōk Tengri

Зохра Юсифзаде

МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ ДРЕВНИХ УЙГУРОВ

Резюме

С древних времен и до наших дней уйгуры, пережившие долгую и сложную историческую судьбу, обладают уникальным культурным, духовным и историко-философским наследием. Уйгуры являются одной из древнейших тюркских этнических групп, сыгравших важную роль в этнополитической истории народов Центральной Азии. Их древние поселения, родина Центральная Азия – Восточный Туркестан, является одной из самых богатых колыбелей мировой культуры и на протяжении разных исторических периодов принимала различные культуры и религии. Религиозное и мифологическое мировоззрение уйгуров чрезвычайно богато. С древних времен они верили в такие примитивные религии, как фетишизм, тотемизм, анимизм, шаманизм и тенгрианство. Эти религиозные взгляды сыграли основополагающую роль в формировании верований и психологии уйгуров, а также в их материальной и духовной культуре.

Цель – Изучение примитивных религиозных представлений, системы верований и мифологического мировоззрения уйгурских тюрков.

Методология – Содержание и сущность мифологического мировоззрения уйгуров исследуются с использованием сравнительного, аналитического и герменевтического методов.

Научная новизна – В статье исследуются начальные представления уйгурских тюрков о мире и влияние этого мировоззрения на их образ жизни.

Ключевые слова: Древние уйгуры, примитивные религиозные представления, мифологическое мировоззрение, шаманизм, Кок Тенгри

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Vilayat Ismaylov

Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations,

Doctor of Economics, Professor

ismaylov1953@mail.ru

ORCID:0000-0003-0892-0365

Alla Tkachenko

National University "Zaporizhzhia Polytechnic",

Doctor of Economics, Professor

Alla0676128584@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1843-2579

THE DYNAMICS OF THE DEMOGRAPHIC AND MIGRATION PROCESS IN THE COUNTRY

Abstract

The purpose of the article is to clarify the relationship between the dynamics of migrants and demographic processes. To account for the components of demographic change (births, deaths, net domestic and international migration) individual cointegrated equations are created. The net migration equations are more difficult to model because economic conditions, particularly labor market conditions, affect this process over time.

Methods of analysis and synthesis, comparison, induction and deduction, etc. were used for demographic analysis. When developing regression models between the number of migrants and the groups directly influencing it, an econometric model was applied. When solving the problem, independent variables were combined in groups and based on the data, a correlation model of the relationship between the number of migrants and demographic factors was built. The model was tested at $\alpha=0.01$, $\alpha=0.05$ for the absence of autocorrelation.

The results of the study can be applied in regulating the flow of migrants and maintaining its pace at an optimal level. The research contributes to the regulation of international migration, thanks to the theoretical and practical results obtained. The relevance and value of the study is confirmed by the influence of migration and demographic processes on the standard of living of the population.

Keywords: *Demography, Demographic Factors, Migration, Econometric Model*

JEL CODE: J1; J11; J6; J61

1. Inroduction

In practical terms, the field of demographic research includes a description of the demographic situation, an analysis of trends and factors of demographic processes in the country in different periods. Based on the study of the characteristics of fertility and mortality in different generations, social groups, etc., demography evaluates their change in the future, developing demographic forecasts. The demographic and economic contribution of migrants to the lives of their countries of origin and host countries is a controversial issue and a typical example of a discussion in which logical or scientific arguments are not enough to convince public opinion. The relative increase in the working-age population is still ongoing and opens

up opportunities for accelerated economic growth. The economic growth of demography in the economic sense is called a demographic dividend [12]. In this context, efforts to achieve the Sustainable Development Goals, such as ending hunger, ensuring healthy lives, promoting education and lifelong learning, creating jobs, improving social protection, and reducing inequality, can reinforce these trends and open up even more opportunities.

The main indicators of the demographic situation include: the number and composition of the population, the number of births and deaths, the number of officially registered marriages and divorces, the number of citizens who arrived and left the country, as well as the number of arrivals and departures within the country and its regions. Based on these indicators, indicators are formed that make it possible to comprehensively characterize the structure and movement of the population, socio-demographic processes [4]. The most important source of data on the size and composition of the population at a certain point in time is the census. The basic principles of conducting population censuses are universality, simultaneous conduct, the existence of a single census program, naming, self-determination, confidentiality, centralization of management and disregard for the interests of the state [1, 2].

The migration process is one of the three main demographic processes. Over time, migration has an even greater impact on population change than fertility or mortality. This reflects that migration is becoming the most dynamic of the three processes at the international level. In migrant families of different genders, the decision to return also depends on gender roles and dynamics. In sociocultural contexts where the division of labor in the family and household depends on gender, women are more likely than men to return when family members in their country of origin need care. Research shows that people migrate at a young age, which is also the reason why some studies show that immigrants make a positive financial contribution during their lifetime [8]. According to the author, in order to achieve a net financial effect, the ability of immigrants must integrate into the labor market and offer in-demand skills. However, immigrants have a real potential to improve the financial balance of the host country.

2. Materials and Methods

The theory and methodology of the study are based on the research of local and foreign researchers on the demographic process. The following methods were used in the study. The dialectical method was used to identify common approaches for studying a complex population. Methods of analysis and synthesis, comparison, induction and deduction, etc. were also used for demographic analysis. When developing econometric models between the number of migrants and groups of factors, a multifactorial correlation model was applied. Also, using the analysis method, the current state of the number of migrants, natural growth, birth rate and death rate of the population, the number of valid marriages and divorces, the number of international migrants in Azerbaijan were considered. Using data on these indicators in the period 2000-2023, an econometric model of the relationship between the dynamics of migrants and the factors of the demographic process in the country was built.

To determine the adequacy of the econometric model, this indicator was tested on the basis of the Darbin-Watson criterion. At the end of the article, based on an analysis of the number of immigrants accepted by the countries, relevant suggestions and recommendations will be given.

3. Results

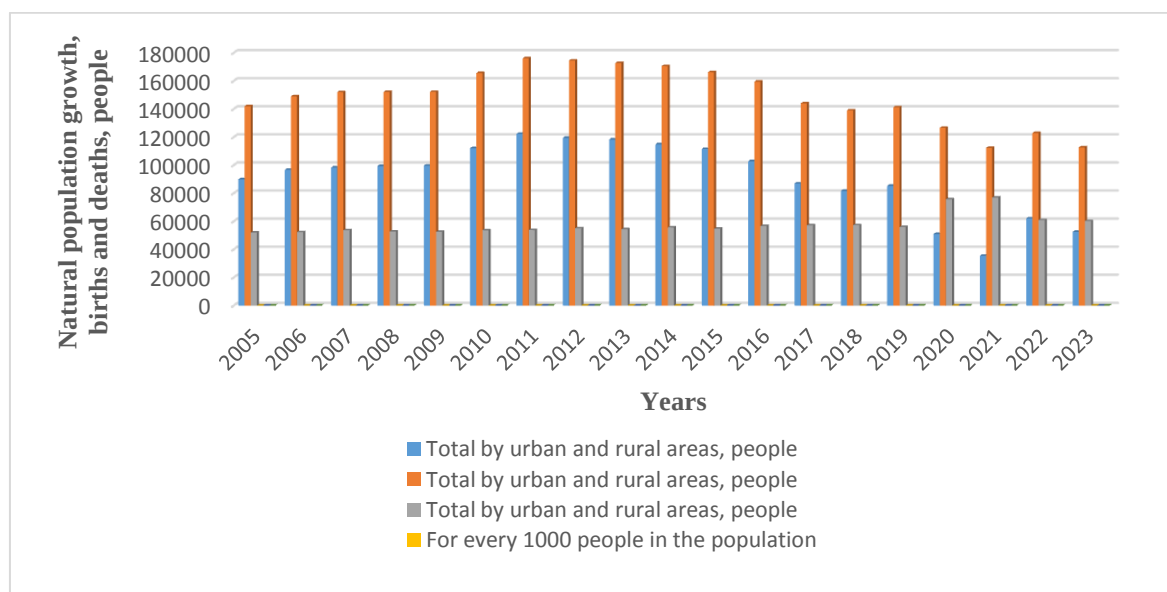
Some researchers are considering factors contributing to migration. Based on the results they obtained, we can note that the effects of migration affect the demographic process for both sending and receiving countries. Based on the results of the conducted research, we assume

that a change in the trend of the demographic process structure depends on the migration process and vice versa [10, 11].

In some regions of the world, young people (aged 15 to 25) It makes up a significant and rapidly growing population group. In sub-Saharan Africa, where the total population is projected to double by 2050, the number of people of working age (25 to 65 years old) is increasing faster than in any other age group. Most countries in Asia and Latin America and the Caribbean are already experiencing a similar increase in the number of young people, followed by an increase in the number of people of working age.

Calculations of the demographic situation in the world show that in 2024-2050, about 50% of global population growth will be accounted for by nine countries: India, Nigeria, Pakistan, the Democratic Republic of the Congo, Ethiopia, Tanzania, Indonesia, Egypt and the United States of America. And the population of Europe will decrease [17]. A number of researchers dealt with the problems of the labor market, the impact of the influx of immigrants, etc., and certain scientific results were obtained [10]. The World Migration Report 2024 recognized the IOM's ongoing duty to protect fundamental human rights and its mission to support those migrants who need help the most. It should be noted that such support is especially needed in three areas to which IOM provides special attention, as indicated in its strategic plan for 2024-2028: -saving lives and protecting people in motion; -finding solutions to the problem of risk in the movement of people; -facilitating ways for legal migration. According to the UN, the world had 281 million international migrants (3.6% of the world's population) in 2024. Many factors contribute to the acceleration of migration: conflicts between countries, violence, political and economic instability, climate change, natural disasters, etc. In 2022, there were 117 million displaced persons in the world, 71.2 million of them internally displaced. The number of people forced to seek asylum due to the war between Russia and Ukraine, Israel and Palestine, etc., increased by 31.7% in 2022 compared to 2020 [9, 16].

The acceleration of migration is influenced by many factors. Demographic factors play an important role among these factors: natural population growth, fertility and mortality; gender composition of the population; composition of urban and rural populations; deaths from common causes, etc. The natural growth, fertility and mortality of the population are presented below (Chap 1).

Graph 1. Natural population growth, births and deaths

A comparative analysis showed that the natural population growth in the period under review decreased by 41.7% and amounted to 52470 people in 2023, there was also a decrease in the birth rate by 20.6%, and in mortality, on the contrary, there was an increase of 15.8%. The reason for the increase in mortality may be the pandemic years, which have claimed many lives in all population groups. According to the Statistical Committee of Azerbaijan, the natural increase by gender among men decreased by 45.2%, and among women by 41.6% [13]. The decrease in natural growth ultimately has a negative impact on the number of migrants. Thus, the attempt of migrants to move to another country for permanent residence in search of higher wages will be reduced for the aforementioned demographic reason.

One of the main factors affecting the number of migrants is considered to be the number of deaths due to common causes, which can negatively affect the change in their number. Data analysis shows that this indicator increased by 17.7% in the period under review [13]. Thus, the impact of the increase in the number of people who died for various reasons on the migration process does not allow many families to move to another country. Because families who set themselves the task of moving from their place of residence force them to change their thoughts related to leaving the country to live in other countries with higher secure living standards.

The positive dynamics of migrant labor market indicators in Azerbaijan was observed after the pandemic (2020-2021), then slowed down compared to previous years. This process has had a disproportionately negative impact on the migration rate. However, the employment rate has improved at a faster rate, and in 2022 it is almost equal to the indigenous population. Also, the average employment rates of these population groups in the OECD countries amounted to 71-72% [13]. Data analysis shows that in these countries the number of migrant workers is higher in percentage terms than the local population. One of the important aspects of immigration is the ethnic balance of the population, which is changing rapidly. Therefore, the role of migration in the labor market continues to become more controversial. According to experts, the dynamics of leadership development in countries is determined by the number of highly qualified specialists. The labor market acts as the main mechanisms for assimilation of immigrants, the comprehensive resources of the country's human resources potential and the state strives to develop and implement action plans in this direction.

Regression models are the best tool (method) for analyzing, estimating and predicting the change in the number of migrants, including identifying the main factors directly affecting this indicator. Correlation analysis is a method of modeling and studying the properties of measured data. The initial data consists of a combination of values of the dependent variable and independent variables (explanatory variables). The model parameters are set in such a way that the model is as close to the data as possible. The qualitative criterion for approximating quantities (the objective function) usually shows the root-mean-square error. Here it is assumed that the dependent variable is the sum of the values of the given model and a random variable. The model is used for forecasting, time series analysis, hypothesis testing, and identifying hidden relationships in data [5].

The analysis period, the selection of the initial data. To build an econometric model that ensures a minimum number of migrants, we took a period covering the years 2000-2023. The source materials were selected from the statistical collections labor market and population of the State Statistics Committee of Azerbaijan [13] (Table 1). To present the results of the analysis in a comparative form for 2014, all cost indicators fully cover subsequent years. Here: X_1 -natural population growth, thousand people; X_2 - number of employed people, thousand people; X_3 –nominal monthly salary, manat; X_4 - number of deaths due to common causes, thousand people.

Table 1. Initial data and calculation results

	y	x1	x2	x3	x4	ŷ
▷	0.8	114.855	4602.9	442.4	55.648	1.0685
	1.6	111.513	4671.6	466.9	54.697	1.3419
	1.7	102.816	4759.9	484.3	56.648	1.5384
	1.9	86.932	4822.1	515.4	57.109	1.7014
	1.6	81.732	4879.3	595.7	57.25	1.8791
	1.6	85.263	4785.6	635.1	55.916	1.6241
	0.6	50.924	4721.2	707.3	75.647	0.4211
	0.6	35.406	4831.1	732.1	76.878	0.713
	1.1	62.036	4901.1	840	60.81	1.7443
◊	2.5	52.47	4963.3	933.9	60.15	1.9683

In the study, based on the selected data, a correlation model of changes in the migrant ring (Y) was postulated depending on many factors (X_i , $i=1,2,\dots,4$ factor) and the formula is expressed as:

$$Y = a_0 \cdot X_0 + a_1 \cdot X_1 + a_2 \cdot X_2 + a_3 \cdot X_3 + a_4 \cdot X_4 + u, \quad (1)$$

where: Y is the number of dependent migration observations (number of observations $n=10$) from independent factors ($k=4$); u-deviation from the regression function; a is the regression coefficients, $a=1,2,\dots,4$; $X_0=1$.

Based on the calculation, the coefficients ($a_1, a_2, \dots, a_4$), R^2 , and the DW criteria were obtained. The calculation results are: $a_0=-12.3353$; $a_1=0.0018$; $a_2=0.0034$; $a_3=0.0000$; $a_4=-0.0466$; $R^2=0.69842$, $DW=2.25$.

$$Y = -12.3353 + 0.0018 X_1 + 0.0034 X_2 + 0.0000 X_3 - 0.0466 X_4. \quad (2)$$

The Darbin-Watson test is used to test the hypothesis that there is no first-order autocorrelation in the remainder vector of the model. The Darbin-Watson criterion (DW), which is an indicator of the adequacy of the model obtained from the calculation. In practice, the hypothesis H_0 about the absence of autocorrelation of residuals is tested by comparing the statistics of DW with the theoretical values of dl and du for a given number of observations $n=10$, the number of independent variables of the model $k=4$ and the significance level α .

When calculating based on data from a certain period, we chose the theoretical values of $dl=0.230$ and $du=2.193$ in the case of $\alpha=0.01$ (1%). Also, it was determined at the significance level of the statistical quantities $dl=0.69$ and $du=1.97$ in the case of $\alpha=0.05$ (5%) [18]. When testing the hypothesis, $DW > du$, or $2.25 > 2.193$, at the level of $\alpha=0.01$ (1%) of the Darbin-Watson criterion, it was found that the absence of an autocorrelation balance in the real price is accepted.

Thus, the change in the number of migrants in Azerbaijan and its projected value can be solved based on the long-term data of the factors selected for the case under consideration. Note that the model justifies itself in determining the change in the number of migrants in any country from multinational factors. The model allows us to determine the form of impact, reflecting the dependence of changes in quantities in any period on the influence of various factors.

4. Discussion

The first studies of the patterns of demographic phenomena were conducted at the end of the 17th century. The Renaissance brought with it a new philosophy and a new value system.

Under these conditions, the attempt to apply the mathematical method to the analysis of social phenomena has become logical. In the book by J. Graunt's "Natural and Political Observations made on Mortality Bulletins" (1662) suggests an approach where it became possible to study society through numbers [15].

In 2003, the International Union for Academic Population Research (IUSSP) organized a special group on the demography of conflict and violence. Here, the first concern of demographers is focused on how and why people die in conflicts (Brunborg and Urdal, 2005; Brunborg and Tabeu, 2005). Therefore, many demographic researchers propose the following reasons for the structure of demographic development: ethnic fragmentation, social inequality, youth growth, migration (Homer Dixon, 1991; Urdal, 2004; Neupert and Prum, 2006; de Walque, 2005; Heuveline, 1998; Vervimp and Bavel, 2005). Both in the past and in the present, epidemiological situations have led researchers on these issues to take an active interest in conflict-related deaths, especially those related to causes of death [8].

Some scientists have found that the structural and demographic transformations in post-conflict societies during the war, the rate of decline in the proportion of children and demographic aging were higher than the European average. The long-term dynamics of the age structure of the population of modern post-conflict countries of the former Yugoslavia does not differ in basic parameters from other European countries [12]. In our opinion, the reason for the decrease in the number of births in these 3 countries was due to large migratory losses of reproductive cohorts in the population.

In research, some authors argue that immigration does not reduce the capital intensity of the economy, but rather allows firms to expand and investments to adjust, as well as promotes innovation and economic growth, especially when highly skilled immigrants are accepted. There is also little evidence that immigration leads to displacement of jobs or lower wages in host countries [17].

There are many economic and non-economic factors involved in solving the migration of the country's citizens. In their own country, migrants are displaced by deteriorating economic conditions or the confrontation of political forces within the country. On the contrary, migrants are drawn to move to other countries that need high-class specialists in their specialties with high salaries, better service in all service sectors of the economy, linguistic proximity, etc. [14].

Practice shows that the arrival of migrants to their destination countries is diverse. This process depends on numerous factors, including the motivations of migration, migration status, integration processes, etc. The migration process sometimes provides some key results for the integration of migrants, depending on different points of view: integration into the labor market, remittances, level of professional training and housing provision, etc. And these results are still closely related to the benefits and privileges granted to migrants depending on the length of their right to stay in the destination country.

Summarizing the opinion of scientists on the conducted research, it should be noted: -the change in the number of labor migrations confirms the fact of dependence of the countries of the world; - the number of international migration depends on numerous factors such as: NTP, free movement of labor, change of residence, etc.; -the migration process is influenced by the development of multinational corporations; -population migration is an important component in modern processes in the global economy; -a decrease in the number of immigrants and a decrease in the growth of local populations does not meet the demand of the labor market.

5. Conclusions

The demographic and economic contribution of migrants to the lives of their countries of origin and host countries is a controversial issue and a typical example of a discussion in which

logical or scientific arguments are not enough to convince public opinion. To determine the relationship between the number of migrants and the selected group of factors, the program “Vizual Studio Code” was used and matrices of coefficients of regression models were compiled. Also, the constructed model justifies itself in determining the change in the number of migrants in any country.

The amount of international migration depends on numerous factors that push them to move to other countries. Immigration does not reduce the capital intensity of the economy, but promotes development when highly qualified immigrants are accepted. Migrants have even a minor impact on job displacement or lower wages in host countries.

References

1. Brunborg H. and Tabeau E. (2005). Demography of Conflict and Violence: An Emerging Field. *European Journal of Population. Revue européenne de D'émographie*, 21(2), 131–144.
2. Brunborg H. and Urdal H. (2005). The Demography of Conflict and Violence: An Introduction. *Journal of Peace Research*, 42(4), 371–374
3. Debarati G.S., Olivia D. (2011). Demographic and health consequences of civil conflict. *World Development Report 2023*
4. Hudzelyak I. (2024). Demographic development of Post-Conflict societies: The experience of the countries of the former Yugoslavia. *Economichna ta Sotsialna Geografiya*. №2, 19-29
5. Kremer N.S. (2001). Probability theory and mathematical statistics. Moskou: UNITY. 543.
6. Lewis E. and Peri G. (2015). Immigration and the Economy of Cities and Region. *In Regional and Urban Economics (vol. 5 in Handbooks in Economics)*, edited by G. Duranton, J. V. Henderson, and W. C. Strange, 625–85. Amsterdam: North-Holland.
7. Matching Economic Migration with Labour Market Needs. European Union (2014), Matching Economic Migration with Labour Market Needs, OECD Publishing, 382
8. Orrenius P. M. (2017). New Findings on the Fiscal Impact of Immigration in the United States. Working Papers 1704, Federal Reserve Bank of Dallas, Dallas, TX.
9. Ortega F. and Peri G. (2016). The Effect of Income and Immigration Policies on International Migration. In G. Peri, *The Economics of International Migration* (vol. 49 in *World Scientific Studies in International Economics*), 333–60. Singapore: World Scientific.
10. Peri G. (2016). Immigrants, Productivity, and Labor Markets. *Journal of Economic Perspectives* 30 (4), 3–30.
11. Peri G. (2020). *Immigration can solve the demographic dilemma—but not without the right policies. Finance and Development Magazine*. №3
12. Richard K.T. (2024). Demographic process: Migration. *Demography: An introduction to publication Studies*, №3, 163-185
13. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Demographic Indicators of Azerbaijan. Baku. 2024, 618 P.
14. Simpson N.B. (2022). Push and pull factors drive the decision to stay or move. Demographic and economic determinants of migration. №4, 25-39
15. Thomas R.K. (2024). Demographic process: Migration. *Demography: An introduction to publication Studies*. Springer Texts in Social Sciences. Springer, Cham. №4, 3-9
16. World migration report 2024. International Organization for Migration 17 route des Morillons P.O. Box 17 1211. Geneva 19 .Switzerland, -386 P.
17. Zaiseva A., Zimmermann K.F. (2016). Migration and the Demographic Shift. *Handbook of the Economic of Population Aging*. №1, 119-177
18. <https://real-statistics.com/statistics-tables/durbin-watson-table/>

Вилаят Исмайлов
Алла Ткаченко

ДИНАМИКА ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ И МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В СТРАНЕ

Резюме

Цель статьи – прояснить взаимосвязь между динамикой миграции и демографическими процессами. Для учета составляющих демографических изменений (рождаемость, смертность, чистая внутренняя и международная миграция) составлены индивидуальные интегрированные уравнения. Уравнения чистой миграции сложнее моделировать, поскольку экономические условия, особенно условия на рынке труда, влияют на этот процесс с течением времени.

Методы анализа и синтеза, сравнения, индукции и дедукции и т.д. были использованы для демографического анализа. При разработке регрессионных моделей между количеством мигрантов и группами, непосредственно влияющими на него, была применена эконометрическая модель. При решении задачи независимые переменные были объединены в группы и на основе полученных данных была построена корреляционная модель взаимосвязи между количеством мигрантов и демографическими факторами. Модель была протестирована при $\alpha=0,01$, $\alpha=0,05$ на отсутствие автокорреляции.

Результаты исследования могут быть использованы для регулирования потока мигрантов и поддержания его темпов на оптимальном уровне. Исследование вносит свой вклад в регулирование международной миграции, благодаря полученным теоретическим и практическим результатам. Актуальность и ценность исследования подтверждается влиянием миграции и демографических процессов на уровень жизни населения.

Ключевые слова: демография, демографические факторы, миграция, эконометрическая модель

Vilayət İsmayilov
Alla Tkaçenko

ÖLKƏDƏ DEMOQRAFİK VƏ MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN DİNAMİKASI

Xülasə

Məqalənin məqsədi miqrasiya mə demoqrafik proses arasındakı əlaqənin dinamikasının aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Demoqrafik dəyişikliklərin tərkib hissələrini (məhsuldarlıq, ölüm, xalis daxili və beynəlxalq miqrasiya) nəzərə almaq üçün fərdi integrasiya olunmuş tənliklər tərtib edilmişdir. Xalis miqrasiya tənliklərini modelləşdirmək daha çətinidir, çünki iqtisadi şərtlər, xüsusən də əmək bazarındakı şərtlər zamanla bu prosesə təsir edir.

Metodologiya – analiz və sintez metodları, müqayisə, induksiya və deduksiya və s. demoqrafik analiz üçün istifadə edilmişdir. Miqrantların sayı ilə ona birbaşa təsir edən qrup amillər arasında reqressiya modellərinin hazırlanmasında ekonometrik model tətbiq edilmişdir. Problemi həll edərkən müstəqil dəyişənlər qruplara birləşdirildi və alınan məlumatlar əsasında miqrantların sayı ilə demoqrafik amillər arasındakı əlaqənin korrelyasiya modeli quruldu. Model $a=0,01$, $a=0,05$ -də avtokorrelyasiya olmaması üçün sınaqdan keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri miqrant axınıni tənzimləmək və onun tempini optimal səviyyədə saxlamaq üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqat nəzəri və praktik nəticələr sayəsində beynəlxalq miqrasiyanın tənzimlənməsinə öz töhfəsini verir. Tədqiqatın aktuallığı və dəyəri miqrasiya və demoqrafik proseslərin əhalinin həyat səviyyəsinə təsiri ilə təsdiqlənir.

Açar sözlər: demoqrafiya, demoqrafik amillər, miqrasiya, ekonometrik model

UOT 51.7

Firanə Məmmədova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, müəllim
firanam@mail.ru

MÜƏSSISƏNİN İNKİŞAFINI TƏYİN EDƏCƏK MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU VƏ BU İNKİŞAFDA ROL ALAN GÜCLÜ VƏ ZƏİF TƏRƏFLƏR

Xülasə

İnsan cəmiyyəti yarandığı gündən həqiqəti axtarmaqla yanaşı öz həyat fəaliyyətini asanlaşdırmağa, əldə edilən yeniliklərin tətbiqindən istifadə etməyə çalışmışdır. Tətbiq edilən yeniliklər öz nöbətində yeni nəzəriyyələrin yaranmasına gətirib çıxarmış, yeniliklərin tətbiq olunduğu sahələrin sayı getdikcə artmışdır. Bu problemin həllinin ən bariz nümunəsi riyaziyyat elminin müxtəlif sahələrə tətbiqi ola bilər. Riyazi proqramlaşdırmanı riyazi üsulların informatika və iqtisadi anlayışlarla sintezi olaraq istifadə etməklə bir çox məsələləri həll etmək mümkündür. Məlumatların tam olmaması şərtində verilən qərarlara əsaslanan bu proqramlaşdırma məsələsi müəssisələrin optimal gücünün təyin edilməsində, avadanlıqların optimal yerləşdirilməsi bu və ya digər problemlərin həll edilməsində mühüm rol oynayır. İqtisadi proseslərdə, idarə etmə və optimallaşdırmada bir sıra proqramlaşdırma məsələsindən istifadə edilir.

Metodologiya-idarəetmə yanaşmaları. Optimallaşdırmada istifadə olunan ekstremum məsələləri, iqtisadiyyatın inkişafı üçün çıxış yolu olmasa da, aktual məsələ hesab edilir. Müəssisələrin optimal imkanları, ən yaxşı avadanlıq dizaynı və xüsusi məsələlərin həlli natamam məlumatlarla qəbul edilən qərarlara əsaslanan proqramlaşdırma məsələlərindən əldə edilir. Mürəkkəb sistemlər və proseslər üçün planlaşdırma və idarəetmə məsələləri bu yanaşmanın diqqət mərkəzindədir. Tətbiq edilən ekstremum məsələlərində, modelə daxil olan dəyişənlər arasında riyazi asılılığı əks etdirən iqtisadi-riyazi modellərin qurulması, onların əsasında məsələ həlli üçün ən əlverişli metod və prinsiplərin seçimi vacibdir.

Müəyyən şərtlər daxilində hər hansı müəssisənin optimal gücünün təyin edilməsi və avadanlıqların optimal dizaynında axtarılan yeniliklər iqtisadiyyatın inkişafı üçün hazırkı və gələcək dövr üçün də aktual məsələdir.

Müəssisələrin, firmaların və bu kimi mikro sistemlərin inkişaf trayektoriyasını tədqiq etmək hər zaman vacib məsələlərdəndir. Belə bir inkişafı proqnoz vermək, verilənlər tam olmadıqda, doğru qərarların qəbulu yollarını araşdırmaqdır. Doğru qərarların qəbulu bazar iqtisadiyyatında da mövcud olur ki, bu qərar doğru seçimləri özündə ehtiva edir. Bazar iqtisadiyyatında səmərəli seçim iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, mikro və makro səviyyələrdə fəaliyyət göstərən plan tapşırıqlarda əlavə seçimlərdə məhdudiyyətlər yaradır.

Məqalənin məqsədi ekstremum məsələlərində istifadə edilən riyazi üsulları kompüter texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə, əldə edilmiş nəticələrini dəqiq təhlil etmək, optimal qərarların qəbulu onların tətbiqi səmərəliliyinin əsaslandırılmasını əmələ gətirməkdir.

Nəticə olaraq mövcud problemlərin həllində riyazi üsullara dayanmaq və müasir kompüter texnikasından istifadə etməklə müəssisələrin inkişafını təyin etmək məsələsini araşdırmaq.

Açar sözlər: *müəssisə, optimal yerləşdirmə, optimal güc, ekstremum məsələ, maksimum mənfəət*

Giriş

Ölkənin iqtisadi inkişafı üçün istehsal prosesində aparılan bir çox yeniliklər məhsuldarlığın artmasına, gəlir və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təkan verir. Belə yeniliklər eyni zamanda müəssisələrin, firmaların, istehsal bölmələrinin və s. kimi sahələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. Elmi texniki tərəqqinin inkişafından və digər alternativ yollardan istifadə etməklə gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təkan verən yeni inkişaf strategiyaları qurmaq olar.

Müxtəlif iqtisadi sahələr mövcuddur ki, bu sahələr arasında müəyyən bir əhəngdarlıq və ya balans olduğunu düşünsək təbii olaraq bu sahələrdən hər hansı birində baş verən dəyişiklik, həm eyni adlı sahəyə həm də müxtəlif adlı sahələrə öz təsirini göstərəcəkdir. Bu dəyişikliklər eyni adlı sahələrdə rəqabət anlayışına gətirib çıxarır ki, inkişafda ön sıraları tutmaq üçün tətbiq edilən yeniliklər iqtisadiyyatda maraqlı mənzərələrə səbəb olur. Birincilik üçün müxtəlif formalarda aparılan yenilik iqtisadi böyümənin aparıcı amilinə çevrilir [5 s. 10]. Adını yenilik qoyduğumuz “İnnovasiya (ing. innovation, lat. innovato- yenilənmə, yaxşılaş-ma, təkmilləşmə deməkdir) - səmərəliliyin yüksəldilməsi və tərəqqi məqsədilə yeniliyin tətbiqi və yaxud insanın intellektual fəaliyyətin, ixtiraların son vəziyyətinin və ya təkmilləşmiş formasının iqtisadi sahələrə tətbiq edilməsidir. Yeniliklər İKT-nin sürətli inkişafından istifadə ilə yanaşı, müəssisənin özü ilə apardığı SWOT analizi nəticəsində baş verə bilər. Məlum olduğu kimi yeniliklər məhsullarda, iqtisadi proseslərdə və qarşıya qoyulmuş strategiyalarda həm çevik, həm də tədricən edilən dəyişikliklərdir. Yeniliklərin məqsədi iqtisadi səmərəliliyi artırmaq, həyat səviyyəsini yüksəltmək, müəssisələrin müştərilərinin məmnuniyyətini qazanmaqdır. Hər bir fəaliyyətdə qismən və yaxud tamamilə baş vermiş dəyişikliyin nəticəsini yenilik adlandırmaq olar. İnkişaf uğurunda aparılan mübarizədə təbii olaraq texnoloji yeniliklərdən də istifadə edilir. Texnoloji yeniliklərdən istifadə zamanı aşağıdakı addımlara nəzər salmaqda fayda vardır.

- 1) innovasiya infrastrukturunun nəzəri əsaslarına yiyələnmək;
- 2) innovasiya prosesində texnologiya transferinin rolunu müəyyənləşdirmək;
- 3) texnologiya ötürmə prosesinin mahiyyətini araşdırmaq;
- 4) texnoloji ötürülmənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün əsas metodları müəyyənləşdirmək;
- 5) innovasiya potensialının informasiya-analitik təminatının tədqiq edilməsi.

Bazarda lider mövqe tutmaq üçün köhnəlmiş ənənəvi inkişaf metodları əvəzinə, İKT-nin sürətli inkişafından istifadə ilə yanaşı, müəssisənin özü ilə apardığı Swot analizindən istifadə olunması zəruridir. Qeyd edilənlərdən istifadə etməklə istehsalın keyfiyyətini və iqtisadiyyatın inkişaf səmərəliliyi səviyyəsini yüksəltməyə nail olmaq olar. Sürətli texnologiyaların inkişafı və tətbiqi ilə bağlı olaraq iqtisadiyyatda müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Belə bir inkişaf müxtəlif müəssisələrin və yaxud peşələrin sıradan çıxmasına ya da yeni sahələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Yeni texnologiya sayəsində yüklən məhsuldarlıq və bununla yanaşı artan gəlirlər istehsalı nəzərdə tutulmuş əlavə məhsul və tələb olunan müxtəlif xidmətlərin istehlakına duyulan tələb formalaşdırmaq genişləndirilmiş istehsalı stimullaşdırır. Təbii olaraq yaranmış yeni sahələrin ardıcıl və yüksələn inkişafı üçün müəyyən lazımi addımların atılması məqsədə uyğundur.

Ən vacib texnoloji yeniliklərdən istifadənin ilk zamanları bir sıra problemlər mövcud olur. Bu problemlərdən biri yeni texnologiyadan istifadə edə biləcək işçilərin çatışmamasıdır. Başqa sözlə yalnız bacarıqlara sahib olmaq deyil, yeni texnologiyadan istifadəyə şərait yaradacaq bilik və bacarığa sahib olmaq daha məqsədə uyğundur. Əmək sərf etmək əvəzinə bilikdən istifadəni, müqayisəli yaşamaq, yeni təcrübələrə yiyələnməyi lider səviyyəyə ucaltmaq lazımdır. Bu çatışmamazlıqla müəssisələrdə işçilərin optimal paylanması məsələsi məşğul olur. Optimal paylanmaya təsir edən amillərdən biri işçilərin təcrübələri, müşahidə və müqayisə etmə bacarıqlarıdır. İqtisadi-riyazi modellər vasitəsilə müəssisədə işçilərin optimal

paylanmasını qiymətləndirmək olar. Kafi sadəliklə yanaşı kafi adekvatlıq tələbindən sonra modellərin qurulması addımları həyata keçirilir. Belə kafi sadəliklərdən biri müəssisənin bircins məhsul istehsal etməsi, real iqtisadi proseslərin zəif təsirlərinin nəzərə alınmaması kimi başa düşmək olar [1, s. 215 – 219].

Optimal həll əldə etmək məqsədilə tipik müəssisə modellərini aşağıdakı kimi tədqiq etmək olar.

- müəssisələrdə ən yaxşı istehsalın təyin olunması;
- müəssisələrdə avadanlıqların ən yaxşı şəkildə yerləşdirilməsi;
- müəssisələrdə mövcud kimyəvi qarışıqların, bir sıra birləşmələrin optimal tərkibinin təyini;
- müəssisələrdə materialların nəzərdə tutulmuş ölçülərinin optimal təyini;
- müəssisələrdə işçilərin ixtisasına uyğun işlərə ən yaxşı şəkildə təyin edilməsi;
- müəssisələrdə yararlı detalların istehsalının və saxlanma rejminin optimallaşdırılması;
- kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin ən yaxşı şəkildə bölüşdürülməsi;
- firma və müəssisələrdə daxili yük daşımalarının optimal şəkildə həyata keçirilməsi;
- firmada müxtəlif yük daşımalarının optimallaşdırılması [9, s. 331].

1. Müəssisələrdə, firmalarda optimal istehsal gücünü ifadə edən model

Bəzi müəssisələrin, firmaların istehsal və satışın həlli, minimum xərclər və maksimum gəlir əldə edilməsinin iqtisadi-riyazi metodların tətbiqi ilə həlli ən sadə həll üsullarından biri hesab edilir. Odur ki, müxtəlif istiqamətdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin iqtisadi-riyazi modellərinin qurulması məsələlərinə baxılması və həlli onun optimal istehsal gücünün müəyyənəndirilməsini şərtləndirir [12]

Müəssisələrin optimal istehsal gücünü təyin etmək üçün müəssisədə mövcud k sayda ehtiyatdan m çeşiddə məhsul istehsal edildiyini fərz edək. Təbii ki, optimal istehsal gücünün modelini qurmaq üçün müəyyən addımların yerinə yetirilməsi zəruridir. Bu zaman modelə daxil olan parametrlərin müəyyənəndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. İstehsal olunan ehtiyatların məhdudluğu $A = (a_1, a_2, a_3, \dots, a_k)$ vektoru ilə, istehsal olunacaq məhsulun ehtiyat sərfi normalarını $A = \|a_{ij}\|_{kn}$ (burada a_{ij} -j nömrəli məhsulun vahid sayda istehsalına i -ci ehtiyatın normasıdır) matrisi ilə işarə etmək olar. Məhsullara məxsus maya dəyərləri $C = (c_1, c_2, c_3, \dots, c_k)$ vektoru kimi təyin edilsin. Satış qiymətləri isə $P = (p_1, p_2, \dots, p_k)$ vektoru şəklində ifadə olunduğunu qəbul edək.

Bu halda müəssisələrdə, firmalarda optimal istehsal gücünü ifadə edən elə istehsal proqramının tapılması nəzərdə tutulur ki, tapılmış proqrama görə onun əldə edəcəyi mənfəətin cəmi maksimum olsun. Məsələnin həllində iqtisadi-riyazi model tərtib edilir:

$$Z(x) = \sum_{j=1}^m (p_j - c_j)x_j \rightarrow \max \quad (1)$$

$$\sum_{j=1}^m a_{ij}x_j \leq a_i \quad (i = \overline{1, k}) \quad (2)$$

$$x_j \geq 0 \quad (j = \overline{1, m}). \quad (3)$$

Beləliklə, axtarılan iqtisadi-riyazi model əsasən xətti proqramlaşdırma məsələsini ifadə edir. Məsələnin ən yaxşı həll rolunu oynayan X^* vektoru müəssisənin maksimum istehsal gücünü ifadə edəcəkdir. Yuxarıda qeyd edilmiş belə bir modeldən istifadə etməklə məcmu gəlirin maksimallaşdırılması kriteriyasından istifadə etmək olar. İqtisadi baxımdan maksimum mənfəət anlayışı ilə maksimum gəlir anlayışı eynilik təşkil etdiyindən yuxarıda ifadə olunan istehsal proqramları da təbii olaraq üst-üstə düşəcəkdir [6, s. 236]

Qurulan xətti proqramlaşdırma modeli dəyişənləri arasında xətti asılı olan məqsəd funksiyasında maksimum və yaxud minimum qiymət axtaran istənilən məsələyə tətbiq edilə bilər [11].

2. Müəssisə avadanlıqlarının optimal yüklənməsi onun inkişaf amili kimi

Müəssisənin inkişafı üçün müəssisə daxilində yerləşən avadanlıqların optimal yerləşdirilməsi, yüklənməsi məsələsi də inkişafa təsir edən amillərdən biri hesab etmək olar. Avadanlıqların hansı hallarda yüklənməsi müəssisə üçün maraqlıdır. Avadanlıqların optimal idarəedilməsi məsələsini tədqiq etmək üçün aşağıdakı məsələni nəzərdən keçirək.

m sayda eyni avadanlığı olan müəssisədə bu avadanlıqlardan istifadə edərək n sayda məmulatın emalı nəzərdə tutulmuşdur. Müəssisənin istehsal proqramı $B = (B_1, B_2, B_3, \dots, B_n)$ şəklində müəyyən edilmişdir. Avadanlıqların iş vaxtının $A = (A_1, A_2, A_3, \dots, A_m)$ m ölçülü vektor şəklində təyin edildiyini fərz edək. i -ci avadanlıqda j -cu məmulatın bir vahidi üçün istehsal vaxtı a_{ij} qədər olsun və uyğun maya dəyəri c_{ij} manat olaraq qəbul edək. (Fərz edilir ki $A = \|a_{ij}\|_{mn}$ və $C = \|c_{ij}\|_{mn}$ birqiymətli təyin olunmuş matrislərdir.

Axtarılan istehsal proqramına əsasən plan tam yerinə yetirilməli və maya dəyəri minimum olmalıdır. Sadalanan şərtləri yerinə yetirən məsələ hər hansı bir müəssisə və firmalarda avadanlıqlardan ən yaxşı şəkildə istifadə məsələsi adlandırmaq olar.

Verilən anlayışlardan istifadə etməklə analitik formada məsələni ifadə edək. Bunun üçün belə işarələmələri qəbul edək i nömrəli avadanlıq x_{ij} sayda j növ məmulat istehsal edir. Başqa sözlə müəssisə və firmalarda avadanlıqlardan istifadə variantı $X = \|x_{ij}\|_{mn}$ matrisi şəklində axtarılsın Bu zaman məsələni aşağıdakı şəkildə ifadə edək.

$$Z(x) = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij} \rightarrow \min, \quad (4)$$

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_{ij} \leq A_i \quad (i = \overline{1, m}), \quad (5)$$

$$\sum_{i=1}^m x_{ij} = B_j \quad j = \overline{1, n}, \quad (6)$$

$$x_{ij} \geq 0 \quad (i = \overline{1, m}; j = \overline{1, n}). \quad (7)$$

Məqsəd funksiyası adlandırdığımız (4) bərabərliyi $B = (B_1, B_2, B_3, \dots, B_n)$ axtarılan proqramın tam şəkildə yerinə yetirilməsi zamanı məcmu maya dəyərinin minimum qiymət almasını, xətti məhdudiyyətlər sistemi adlanan (5) müəssisənin hər bir avadanlığının iş vaxtı fondunun məhdudluğunu ifadə edir. (6) bərabərliklər sistemi isə növlər üzrə axtarılan proqramın tamlığını yerləşməsinə ifadə edir. (7) analitik forması isə modelə daxil olan sərbəst dəyişənlərin müsbət olması şərtini ifadə edir [4, s. 520].

Mövud avadanlıqlardan hər hansı birində baş verən emalın maya dəyəri haqqında dəqiq məlumat əldə etmək asan olmur. Avadanlıqların ümumi yüklənmə vaxtının minimum olması məsələsini araşdırmaq daha məqsədə uyğun olar.

$$Z(x) = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} x_{ij} \rightarrow \min. \quad (8)$$

Sadalanan amillərin keyfiyyətli işləməsi iqtisadi inkişafın uğurlu tryektoriyasını ifadə edəcək. Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, müasir iqtisadiyyatın əsasını bilik, texnologiya, təcrübə və digər mümkün bacarıqlar təşkil edir. İqtisadiyyatın bütün səviyyələrində baş verən keyfiyyətli inkişaf, yeni biliklərin tətbiq qabiliyyəti iqtisadiyyatın yenilikçi fəaliyyətini artırır [2, s. 198 – 213]

İqtisadi böyümədə istifadə edilən texnoloji inkişafı yanaşı müəssisənin SWOT analizi də əhəmiyyətlidir.

3. Müəssisələrin inkişafını şərtləndirən güclü və zəif tərəfləri

Yaranmış yeni sahələr artıq özünün güclü və zəif tərəflərini müqaisə etməli və bu müqaisənin nəticəsini müzakirə etməlidir. Belə bir müzakirəyə müəssisənin məhsulunun istehsalında iştirak edən bütün prosesləri, təchizat zəncirini və ya şirkət mədəniyyətinə qədər hər şeyi daxil etmək olar. Müəssisə inkişaf etdikcə, bazarın tələbləri dəyişdikcə müzakirəyə daxil olan proseslər təbii olaraq dəyişəcəkdir. Güclü və zəif tərəfləri mütəmadi olaraq SWOT təhlilindən istifadə etməklə araşdırmaq olar. SWOT təhlilində əsaslanan “güclü və zəif tərəflər”

anlayışı müəssisənin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş təhlilin əsasını təşkil edir. İmkanları və təhdidləri nəzərə alan planlaşdırma texnikası müəssisənin eyni zamanda gələcək proseslərdə hansı problemlərlə qarşılaşacağını və daxili proseslərə edilən nəzarət zamanı xarici çağırışlarla üzləşməyə və onları fərsətlərə çevirməyə hazır olmağı tələb edir.

Bəs zəif və güclü tərəfləri necə öyrənmək olar? Belə bir suala cavab vermək üçün müəssisənin təşkil olduğu işçilərdən, məhsul növlərindən, müştəri xidmətlərindən, avadanlıqlardan, müəssisənin yerləşdiyi ünvandan, müəssisənin reklamından, bazarla əlaqəsindən və bu kimi əsas hesab edilən amillərdən başlamaq lazımdır.

Müəssisənin güclü və zəif tərəflərini tanımaq həmişə asan olmur. Hər bir müəssisə rəhbərinin təyin edə bilmədiyi və yaxud nəzərdə tutmadığı məsələlər var. Bu məsələlərdən ən həssas olanı onun öz psixologiyasının işçilərə necə təsiridir. Ancaq vicdanlı qiymətləndirmə meyarları mövcud olduğu halda ehtimal olunur ki, ən azı bir neçə ümumi güclü və zəif cəhətləri ortaya çıxaracaq. Aşağıda adları qeyd olunmuş anlayışları müəssisənin güclü tərəflərinə aid etmək olar:

- Unikal məhsul və ya bilik
- Əla səmərəlilik və məhsuldarlıq
- Həvəskar müştəriləri yaradan müştəri xidməti
- Davamlı şəkildə müqaisə bacarığı

Müəssisə nə edəcəyini, necə və nə zamanadək edəcəyini bilməlidir. Gəlir artımı, diversifikasiya, fiziki aktivlər və əqli mülkiyyət inkişaf üçün əsasdır. Qiymətləndirməni həyata keçirərkən bir çox sahələrə nəzər yetirmək lazımdır. İstedadlı komandanın olması, risk götürməyi və yeniliyi təşviq edən güclü müəssisə mədəniyyətinin olması, məhsuldarlığı artırarkən zamana qənaət edən səmərəli əməliyyatlar Belə sahələrə nümunə ola bilər [8, s. 314].

Müəssisənin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirən zaman xidmətlərin səmərəliliyi, zamana qənaət edən avadanlıqların olması, və digər müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyəti ilə müqaisələri nəzərə almaq lazımdır. İstehlakçı rəyini öyrənmək və onu səmimi qəbul etmək də zəif cəhətlərin aşkar edilməsinə köməklik göstərəcəkdir. İstehlakçıların həmişə dürüst olmalarını qəbul etsək zəif tərəfləri öyrənmək üçün sadəcə onlardan məhsul haqqında soruşmaq lazımdır. Müəssisə rəhbəri ətrafda baş verənlərlə maraqlanmadan, müzakirələri dinləmədən şəxsi fikirlərinin müqaisəsiz, mübahisəsiz və plansız şəkildə yerinə yetirilməsini tələb etdiyi halda heç vaxt müəssisənin güclü və zəif tərəfləri barədə vahid fikir əldə etmək olmaz. Müəssisənin daxilində maraqlı tərəflər, doğru qərarları verə biləcək idarə heyəti üzvləri, işin yerinə yetirilməsində məsuliyyətli komanda üzvləri vardır. Müəssisənin inkişafı üçün lazımı müzakirələrin təşkil olunması güclü və zəif tərəflərin tapılmasına şərait yaradacaqdır. Müzakirələr zamanı verilən sualların düzgünlüyü və sonuna qədər müzakirələrin dinlənməsi nəticəsində doğru cavabların alınması işçilərdə inam aşılamaqla bərabər dürüst rəy əldə etməyə kömək edəcəkdir.

Müəssisənin güclü və zəif tərəfləri daxili və xarici amillərə bölmək olar. Daxili amillər təsirini minimuma endirməklə müəssisənin rəqabətinə baxmaq vacibdir. Bazarlar dəyişir və buna görə bizneslər böyüyür. Güclü tərəflər həddən artıq kök saldıqda, çeviklik və yenilik etmək qabiliyyətinin məhdudlaşması zamanı qərar riskə çevrilə bilər. SWOT təhlilindən istifadə etməklə müəssisənin güclü və zəif tərəflərinə təsir edən daxili və xarici amilləri təyin etmək olar.

SWOT analizinin mənasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- güclü tərəflər üzərində qurmaq (S)
- zəifliyi minimuma endirmək (W)
- fərsətlərdən istifadə edin (O)
- təhdidlərə qarşı mübarizə (T).

Müəssisənin inkişafını təmin etmək üçün lazımi öhdəliklər proqnozlaşdırmaq vacibdir. Analizin nəticəsinə əsasən müəssisənin müəyyən çatışmazlığı aradan qaldırıla bilər. İnkişafa təsir edən amillər müştərilər, texnologiya, maliyyə, kapital və avadanlıqlar olduğu məlumdur.

Texnologiyanın sürətli inkişafı təkcə işçilərin optimal paylanmasına təsir etmir, müəssisənin istehsalın nəzərdə tutduğu məhsulların “ömrü”nə də təsir edir. Başqa sözlə desək Sürətli inkişaf nəticəsində bir çox sahələr ya sıradan çıxır ya da zəifləyir. Həddən artıq rəqabət nəticəsində yeni məhsulların (xidmətlərin, müxtəlif istehlak mallarının, avadanlıqların) “ömrü” kifayət qədər qısa olur. Tez-tez nəyinsə yarandığının şahidi oluruq. Hər bir müasir məhsulun qısa “ömrü” bəzən böyük şirkətlərin dünya bazarlarına çıxmasına da icazə vermir. Bu həmdə müəssisə daxilində mövcud bloklarda funksional integrasiya, əməkdaşlığın çevik üfqi əlaqələrin olmamasından irəli gəlir.

Texnologiyada yüksək inkişaf səviyyəsi və gəlirlilik, eləcə də böyük həcmdə investisiya qoyuluşu iqtisadi böyümədə sürətli artıma gətirib çıxarır. İnnovativ inkişaf yolu müxtəlif ölkələrdə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu müxtəliflik təbii olaraq bir sıra amillərdən qaynaqlanır. Bu qaynaqlara ölkənin siyasi təməli və innovativ fəaliyyətində iştirak edən qurumları misal ola bilər. “İnnovasiya” anlayışı müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif adlarda öz əksini tapdı. Bu yeniliklər əsasən bir sıra proseslərə, təşəbbüskarlığa, həll yollarına və fəaliyyətlərə aid edildiyinin şahidi oluruq. Bu isə öz növbəsində yenilik infrastrukturunu formalaşdırır [7, s. 328].

İnnovasiya anlayışının geniş mənada təməl konsepsiyasının yaradıcılarından biri sayılan Joseph A. Schumpeter-in “İqtisadi İnkişaf Nəzəriyyəsi” adlı kitabında var olan bazanın daim yenilənməsi və istifadəsi sadə bir genişlənmə yox həqiqi inkişaf və tutarlı mənbələrin istifadəsi yeni texnologiyalar tətbiq edən fəaliyyətindən irəli gələn bir təşəbbüs olduğunu qeyd edir.

Yenilikçi istehsalın təşkili və inkişafı üçün zəruri olan infrastrukturun formalaşması, yerli və xarici investorlar üçün artan investisiya cəlbediciliyi iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin təkmilləşdirilməsini stimullaşdırır. Ümumiyyətlə, uğurlu dünya təcrübəsi səmərəli innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin inkişaf göstəricisi olan iqtisadiyyatında innovasiyanın həcmi vacib amillərdən olan, insanın maddi və mənəvi ehtiyaclarına yönəlmiş həyat fəaliyyətini təmin edən sahələr ilə qiymətləndirilir. Övvəldə vurğuladığımız kimi bu da öz növbəsində, “xidmət” sahələrinin yenilikçi bir inkişaf yoluna keçməsinə zəmin yaradır [3, s. 12137 – 12150].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əldə edilən innovasiya təbii ehtiyatların azalmasına, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizlik üçün artan təhdidlərə cavab verməməli, yüksək keyfiyyətli mal və xidmətlərin köməyi ilə əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmalıdır.

Nəticə

Müəssisələr səviyyəsində optimal idarəetmə strategiyalarının qurulmasının riyazi vasitələri kimi baxdığımız mikromodellər həm də müəssisələrin malik olduğu ehtiyatların və bazar qiymətlərinin dəyişməsi halında optimal strategiyalarda çevik dəyişikliklər etməyə imkan verir. Qeyd edək ki, bu çeviklik müəssisələrin bazar rəqabətinə davamlılığının təmin edilməsində və qəbul edilən qərarların real iqtisadi şəraitə adekvatlığının yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qəbul edilən qərarlar zamanı bir sıra məsələlər qarşıya çıxır ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar

- Proqramlaşdırma məsələsinə daxil olan parametrlər qiymətini dəyişdikdə idarəetmə strategiyası necə dəyişər?
- məqsəd funksiyası adlandırılan funksiyanın əmsallarının dəyişməsi qəbul edilmiş idarəetmə strategiyasına necə təsir edir?

Ədəbiyyat

1. İsmayilov V, etc., "Forecasting Economic Growth of Agricultural Products" PROCEEDINGS OF COIA-2020 pp.215-219
2. İsmayilov V, etc., "Impact of Investment on Labour Productivity in Azerbaijan's Chemical and Petrochemical Industry" Qubahan Academic Journal-2024 Vol. 4, №2 pp.198-213
3. İsmayilov V, etc., "An econometric model of the dependence of economic growth of GDP on a group of factors" Journal of Ecohumanism Vol.3.No.8 (2024), pp. 12137–12150
4. Hacızalov Y., Kərimova Y., Hüseynova L. Ekonometrika. Bakı. -2010, s.520.
5. Tağıyev N.F., Quliyev R.M., Mirzəyev F.Ə. "İqtisadi proseslərdə modelləşdirmə" Bakı 2012. s.208
6. Həsənalı Y. "Ekonometrikaya giriş" Bakı 2008, s. 236 .
7. Abdullayev F., Namazov Q. "Xətti proqramlaşdırmanın iqtisadi-riyazi modelləri". Bakı, 2009. s.328
8. Əliyev A. Riyazi proqramlaşdırma üzrə tədris-metodik göstəricilər. Bakı 2018, s.314
9. Axundov H., Şəfizadə E. -"Ekonometrika" Bakı, 2019, s. 331 .
10. <https://az.wikipedia.org/wiki/Modelləşdirmə>
11. <https://ru.scribd.com/document/544069753/EKONOMETRIKA>
12. <https://anl.az/el/kitab2022/04/cd/777797.pdf>

Firane Mammadova

SETTING THE ISSUE THAT WILL DETERMINE THE DEVELOPMENT OF THE ENTERPRISE AND THE STRENGTHS AND WEAKNESSES THAT PLAY A ROLE IN THIS DEVELOPMENT

Summary

Since its inception, human society has sought to facilitate its life activities, to use the application of innovations obtained, in addition to searching for the truth. The applied innovations, in turn, have led to the creation of new theories, and the number of areas where innovations are applied has gradually increased. The most obvious example of solving this problem can be the application of mathematics to various fields. It is possible to solve many problems by using mathematical programming as a synthesis of mathematical methods with computer science and economic concepts. This programming problem, based on decisions made in the absence of complete information, plays an important role in determining the optimal capacity of enterprises, and in solving these or other problems by optimally placing equipment. A number of programming problems are used in economic processes, management and optimization.

The extremum problems used in optimization are considered to be a relevant issue, although they are not a solution for the development of the economy. The optimal capabilities of enterprises, the best equipment design, and the solution of specific problems are obtained from programming problems based on decisions made with incomplete information. Planning and management issues for complex systems and processes are in the focus of this approach. In the applied extremum problems, it is important to build economic-mathematical models that reflect the mathematical dependence between the variables included in the model, and to select the most suitable methods and principles for solving the problem on their basis.

Determining the optimal capacity of any enterprise under certain conditions and the innovations sought in the optimal design of equipment are an urgent issue for the development of the economy for the present and future periods.

Studying the development trajectory of enterprises, firms and such microsystems is always an important issue. Predicting such development means exploring ways to make the right decisions when the data is incomplete. Making the right decisions also exists in a market economy, which includes the

right choices. In a market economy, efficient choice, in addition to having a positive impact on the development of the economy, creates restrictions on additional choices in planning tasks operating at the micro and macro levels.

The purpose of the article is to accurately analyze the results obtained by using the capabilities of computer technology in the mathematical methods used in extremum problems, to justify the effectiveness of their application in making optimal decisions.

As a result, to investigate the issue of relying on mathematical methods in solving existing problems and determining the development of enterprises using modern computer.

Key words: enterprise, optimal placement, optimal power, extremum problem, maximum profit

Фирана Мамедова

ПОСТАНОВКА ВОПРОСА, КОТОРАЯ БУДУТ ОПРЕДЕЛЯТЬ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ, СИЛЬНЫЕ И СЛАБЫЕ СТОРОНЫ, УЧАСТВУЮЩИЕ В ЭТОМ РАЗВИТИИ

Резюме

С момента своего возникновения человеческое общество стремилось упростить свою жизнедеятельность, использовать применение полученных инноваций, помимо поиска истины. Прикладные инновации, в свою очередь, привели к созданию новых теорий, и число областей применения инноваций увеличивается. Наиболее очевидным примером решения этой проблемы может быть применение математической науки в различных областях. Многие проблемы можно решить, используя математическое программирование как синтез математических методов с информатикой и экономическими концепциями. Этот вопрос программирования, основанный на решениях, принимаемых в условиях отсутствия полных данных, играет важную роль в определении оптимальной мощности предприятий, оптимального размещения оборудования при решении тех или иных задач. Ряд задач программирования используется в экономических процессах, управлении и оптимизации.

Методико-управленческие подходы. Экстремальные вопросы, используемые при оптимизации, считаются актуальной проблемой, даже если они не являются выходом для развития экономики. Оптимальные возможности предприятий, лучшая конструкция оборудования и решение специальных задач получаются из задач программирования, основанных на решениях, принимаемых с неполной информацией. В центре внимания этого подхода находятся вопросы планирования и управления сложными системами и процессами. В прикладных экстремальных задачах важно строить экономико-математические модели, отражающие математическую зависимость между входящими в модель переменными, и на их основе выбирать наиболее удобные методы и принципы решения задачи.

Определение оптимальной мощности любого предприятия при определенных условиях и поиск инноваций в оптимальном проектировании оборудования является актуальной проблемой развития экономики на текущий и будущий периоды.

Всегда важно изучать траекторию развития предприятий, фирм и подобных микросистем. Предсказать такое развитие событий — значит изучить способы принятия правильных решений, когда данные неполны. Принятие правильных решений также существует в рыночной экономике, что предполагает правильный выбор. Помимо положительного влияния на развитие экономики, эффективный выбор в рыночной экономике создает ограничения дополнительного выбора при планировании задач, действующих на микро- и макроуровнях.

Цель статьи — с использованием возможностей компьютерных технологий точно

проанализировать полученные результаты математических методов, применяемых в экстремальных задачах, принять оптимальные решения и обосновать эффективность их применения.

В результате сосредоточиться на математических методах в решении существующих задач и исследовать вопрос определения развития предприятий с использованием современных компьютерных технологий.

Ключевые слова: предприятие, оптимальное размещение, оптимальная мощность, экстремальная задача, максимальная прибыль

UOT 3.33.338

Yasəmən Abasova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,

Menecment kafedrası,

i.ü.f.d, dos.

yasaman.abasova@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1928-4467>

Ləman Qəribova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,

Magistrant

E-mail: qeribova02@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1137-7098>

ORTA VƏ İRİ SAHİBKARLIQ STRUKTURLARININ İXRACDA QARŞILAŞDIĞI MANEƏLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda orta və böyük biznes strukturlarının öz məhsullarını ixrac edərkən qarşılaşdıqları əsas maneələri araşdırır və həll yollarını təklif edir. İxracın böyüməsi üçün əsas maneələr bazar biliklərinin olmaması, logistika səmərəsizliyi, tənzimləmə problemləri və maliyyə məhdudiyyətləri kimi tanınır. Azərbaycanın ixrac göstəricilərini artırmaq üçün gömrük proseslərinin sürətləndirilməsi, ixracın maliyyələşdirilməsinə çıxışın genişləndirilməsi, nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və firmalara təkmilləşdirilmiş bazar araşdırması və ixrac təlimlərinin təklif edilməsi də daxil olmaqla müxtəlif həllər təklif olunur. Azərbaycandakı bizneslər xaricdə bazar paylarını artırma və bu maneələri aradan qaldırmaqla ölkənin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə dəstək verə bilərlər.

***Məqalənin məqsədi** Azərbaycanla orta və iri sahibkarlıq strukturlarının ixrac prosesində qarşılaşdıqları əsas maneələri müəyyənləşdirmək və onların aradan qaldırılması üçün effektiv həll yollarını təklif etməkdir. Məqalə, tənzimləyici, maliyyə, logistika və bazar bilikləri kimi əsas problemləri araşdıraraq, ixracın genişləndirilməsi və iqtisadi diversifikasiyanın artırılması üçün strateji yanaşmaları təqdim etməyi hədəfləyir.*

***Tədqiqatın metodologiyasının** əsasını keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının kombinasiyası təşkil edir. İlk növbədə, mövcud ədəbiyyat və beynəlxalq təcrübələr təhlil edilərək ixracda mövcud olan əsas maneələr müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra, Azərbaycanın orta və iri sahibkarlıq strukturlarının üzləşdiyi spesifik çətinlikləri araşdırmaq üçün statistik məlumatlar və analitik yanaşmalar istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, dövlət qurumlarının hesabatları, iqtisadi göstəricilər və praktik nümunələr əsasında ixrac problemlərinin həlli üçün mümkün strategiyalar təklif edilmişdir.*

***Tədqiqat nəticələri** göstərir ki, bu islahatların həyata keçirilməsi Azərbaycan müəssisələrinin beynəlxalq bazarlara çıxışını asanlaşdıraraq, ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasına və ixrac potensialının gücləndirilməsinə mühüm töhfə verə bilər. Bu baxımdan, hökumət və biznes icması arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi və institusional dəstəyin artırılması əsas prioritetlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Məqalədə təqdim olunan təkliflər Azərbaycanın ixrac strategiyasının inkişafına və sahibkarlıq sektorunun güclənməsinə yönəlmiş praktik həllər təqdim edir.*

***Açar sözlər:** ixrac maneələri, tənzimləyici problemlər, maliyyə məhdudiyyətləri, infrastrukturun inkişafı, bazar araşdırması*

Giriş

Ölkə iqtisadiyyatını neft və qazdan kənarda şaxələndirməyə çalışdığı üçün Azərbaycanda ixrac mənzərəsi son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edib. İxrac ölkələrin iqtisadi inkişafında,

daha böyük bazarlara çıxışın təmin edilməsində, gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsində və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Neft və qaz sektorundan çox asılı olan Azərbaycan üçün ixracın şaxələndirilməsi uzunmüddətli iqtisadi sabitlik və artım üçün vacibdir. Bununla belə, Azərbaycanda orta və iri biznes strukturları beynəlxalq bazarlara çıxmaq və uğur qazanmaq cəhdləri zamanı bir sıra maneələrlə üzləşirlər.

Tədqiqat metodları

İxracda Orta və Böyük Müəssisələrin üzləşdiyi əsas maneələr

1. Tənzimləyici və Bürokratik Problemlər

Azərbaycandan ixrac bizneslərdən mürəkkəb və çox vaxt sərt tənzimləmə mühitində hərəkət etməyi tələb edir. Çoxsaylı icazələrə, ixrac lisenziyalarına və sertifikatlara ehtiyac bizneslər, xüsusən də bu proseslərlə tanış olmayanlar üçün əhəmiyyətli inzibati yük yaradır.

Cədvəl 1. İxracda ümumi tənzimləmə problemləri

Tənzimləmə məsələsi	Təsviri
İxrac Lisenziyası	Müəssisələr inzibati işləri artıraraq müəyyən mallar üçün lisenziya almalıdırlar.
Məhsulun Sertifikatlaşdırılması	Bəzi məhsulların beynəlxalq standartlara cavab verməsi üçün sertifikatlar tələb olunur.
Gömrük Prosedurları	Uzun və mürəkkəb gömrük prosesləri gecikmələrə səbəb olur.

Mənbə: [6] əsasında tərtib edilmişdir

Tənzimləyici və bürokratik maneələr beynəlxalq bazarlara çıxmaq istəyən Azərbaycan biznesləri üçün ən mühüm maneələrdən biridir. Kompleks ixrac lisenziyası və sertifikatlaşdırma tələbləri prosesi ləngidir, əlavə inzibati yüklər və müəssisələr üçün xərcləri artırır. Uzunmüddətli gömrük prosedurları Azərbaycan məhsullarının xaricdə rəqabət qabiliyyətini aşağı salmaqla gecikmələrə daha da kömək edir. Bu qaydaların sadələşdirilməsi və sadələşdirilməsi ixrac əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün vacibdir.

2. Maliyyə Məhdudiyyətləri

Azərbaycan müəssisələri üçün əsas maneə ixracın maliyyələşdirilməsinə çıxışıdır. Yüksək faiz dərəcələri, ixrac kreditlərinin məhdud olması və valyuta mübadiləsi riskləri biznesin ixrac fəaliyyətini genişləndirməsini çətinləşdirir.

Cədvəl 2. İxracda maliyyə maneələri

Maliyyə Məhdudiyyəti	Təsviri
Yüksək faiz dərəcələri	İxrac kreditləri yüksək borclanma xərcləri ilə gəlir və genişlənmə üçün kapitalı məhdudlaşdırır.
Məhdud İxrac Krediti	Bir neçə qurum ixraca xüsusi kredit və ya zəmanət təklif edir.
Valyuta Mübadilə Riskləri	Dəyişən valyuta məzənnələri beynəlxalq əməliyyatlar üçün maliyyə riskləri yaradır.

Mənbə: [5] əsasında tərtib edilmişdir

Yüksək faiz dərəcələri və ixrac kreditlərinə məhdud çıxış kimi maliyyə məhdudiyyətləri bir çox Azərbaycan müəssisələrinin ixrac üçün əməliyyatlarını genişləndirməsinə mane olur. Valyuta mübadilə riskləri, xüsusilə neftdən əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi asılılığı olan bir ölkədə biznesi beynəlxalq ticarətlə məşğul olmaqdan daha da çəkindirir. Hökumət tərəfindən dəstəklənən kreditlər və ixrac kredit agentlikləri kimi həllər bu maliyyə maneələrini yumşaldaraq şirkətlərə xərcləri və riskləri daha yaxşı idarə etməyə imkan verəcək.

3. Logistika və İnfrastruktur Problemləri

Azərbaycanın strateji mövqedə yerləşməsinə baxmayaraq, səmərəli ixrac üçün tələb olunan logistika infrastrukturunu hələ də inkişaf etməmişdir. Buraya daşıma xərclərini və beynəlxalq bazarlara tranzit vaxtlarını azaltmaq üçün vacib olan nəqliyyat şəbəkələri və ixrac logistika qovşaqları daxildir.

Cədvəl 3. İxracda logistika problemləri

Logistika Problemi	Təsviri
Qeyri-adekvat Nəqliyyat Şəbəkələri	Zəif nəqliyyat infrastrukturunu daşıma müddətlərinin və xərclərin artmasına səbəb olur.
İxrac Logistika Mərkəzləri	Mərkəzləşdirilmiş logistika mərkəzlərinin olmaması çatdırılma səmərəsizliyini artırır.
Yüksək Göndərmə Xərcləri	Effektiv göndərmə həllərinə məhdud giriş.

Mənbə: [3] əsasında tərtib edilmişdir

Azərbaycanda logistik infrastrukturun inkişaf etməməsi orta və iri müəssisələrin ixrac potensialını əngəlləyir. Zəif nəqliyyat şəbəkələri və ixrac logistika mərkəzlərinin olmaması daha yüksək göndərmə xərclərinə və daha uzun çatdırılma müddətinə səbəb olur ki, bu da məhsulun keyfiyyətini və global bazarlarda rəqabət qabiliyyətini azalda bilər. Nəqliyyatın modernləşdirilməsinə və logistika qovşaqlarının yaradılmasına investisiyalar ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini və iqtisadi səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırardı.

4. Bazar məlumatının və ixrac təcrübəsinin olmaması

Bir çox Azərbaycan şirkətləri kifayət qədər bazar araşdırması və beynəlxalq ticarətdə məhdud təcrübə səbəbindən mübarizə aparır. Xarici bazarları, istehlakçı tələblərini başa düşmək və beynəlxalq ticarət qaydalarına riayət etmək ixrac uğuru üçün çox vacibdir, lakin bir çox biznesin bu biliklərə çıxışı yoxdur.

Cədvəl 4. Bilik və təcrübə baryerləri

Maneə	Təsviri
Məhdud Bazar Araşdırması	Şirkətlərdə beynəlxalq tələb və bazar tendensiyaları haqqında məlumat yoxdur.
İxrac təcrübəsinin olmaması	Bir çox müəssisələrin beynəlxalq ticarətdə naviqasiya təcrübəsi məhduddur.
Yetərsiz Marketing Strategiyaları	Global marketing praktikaları haqqında qeyri-adekvat biliklər rəqabət qabiliyyətini zəiflədir.

Mənbə: [4] əsasında tərtib edilmişdir

Müzakirə

Bir çox Azərbaycan biznesi beynəlxalq ticarətlə bağlı məhdud təcrübə və kifayət qədər bazar araşdırması səbəbindən mübarizə aparır. Xarici tələb və ixrac qaydaları ilə bağlı mühüm

məlumatlara çıxışı olmayan şirkətlər dəyərli imkanları əldən verirlər. Bundan əlavə, qlobal marketing strategiyalarında təcrübənin olmaması onların rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. Müəssisələrə hərtərəfli bazar anlayışları və ixrac təlimləri ilə təmin etmək bu bilik boşluğunu aradan qaldıra bilər, onlara əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə və yeni bazarlara daha effektiv daxil olmağa imkan verir.

İxrac maneələrini aradan qaldırmaq üçün həllər və strategiyalar

1. Gömrük Prosedurlarının Sadələşdirilməsi

Gömrük proseslərinin rəqəmsallaşdırılması və ixrac sənədlərinin sadələşdirilməsi biznesin tənzimləmə yükünü azalda bilər. Gömrük əməliyyatlarını sadələşdirməklə müəssisələr inzibati xərcləri azalda və ixrac prosesini sürətləndirə bilərlər.

Cədvəl 5. Gömrük işlərinin sadələşdirilməsi üçün strategiyalar

Strategiya	Təsviri
Elektron Gömrük Sistemləri	Sənədləşmə və emal vaxtını azaltmaq üçün rəqəmsal gömrük platformalarının tətbiqi.
Sadələşdirilmiş Sənədləşdirmə	İxrac üçün tələb olunan sənədlərin sayının azaldılması.
Uyğunlaşdırma Qaydaları	Ardıcılıq təmin etmək üçün ixrac prosedurlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

Mənbə: [1] əsasında tərtib edilmişdir

Rəqəmsallaşdırma yolu ilə gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və sənədləşdirmə tələblərinin azaldılması ixracın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Həddindən artıq sənədləşmə və yavaş emal müddətləri ilə mövcud sistem ixracatçılar üçün gecikmələrə və əməliyyat xərclərinin artmasına səbəb olur.

2. İxracın maliyyələşdirilməsinə çıxışın genişləndirilməsi

Azərbaycan hökuməti biznesi maliyyə cəhətdən dəstəkləmək üçün ixrac kredit agentliklərini təqdim edə və sərfəli faizlə kreditlər təklif edə bilər. Bu, şirkətlərə maliyyə məhdudiyyətlərini aradan qaldırmağa və ixrac fəaliyyətlərini genişləndirməyə sərmayə qoymağa imkan verərdi.

Cədvəl 6. İxrac üçün maliyyə dəstəyi strategiyaları

Maliyyə Strategiyası	Təsviri
İxrac kredit agentlikləri	İxracatçılara kredit və zəmanət verən ixtisaslaşmış agentliklərin yaradılması.
Hökumət tərəfindən dəstəklənən kreditlər	İxracını genişləndirmək istəyən müəssisələr üçün aşağı faizli kreditlər təklif edir.
Valyuta Riskinin Azaldılması Alətləri	Müəssisələri valyuta məzənnəsinin dəyişkənliyindən qorumaq üçün hedcinq kimi alətlərin təmin edilməsi.

Mənbə: [5] əsasında tərtib edilmişdir

İxracın maliyyələşdirilməsinə çıxışın genişləndirilməsi Azərbaycan müəssisələrinin maliyyə məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq üçün çox vacibdir. İxrac kredit agentliklərinin yaradılması və hökumət tərəfindən dəstəklənən kreditlərin təklif edilməsi biznesin fəaliyyətini genişləndirmək üçün lazımi maliyyə dəstəyini təmin edərdi. Bundan əlavə, valyuta riskinin azaldılması vasitələrinin təklif edilməsi şirkətləri məzənnə dəyişikliyindən qoruyacaq və onlara

bazar dəyişkənliyi səbəbindən maliyyə itkisi qorxusu olmadan öz ixrac fəaliyyətlərini artırmağa imkan verəcək.

3. İnfrastruktur və Logistikanın Təkmilləşdirilməsi

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və ixrac logistika mərkəzlərinin yaradılması daşıma xərclərini və tranzit vaxtlarını azaltmağa kömək edə bilər. Azərbaycan nəqliyyat şəbəkələrini modernləşdirməklə əsas ixrac bazarlarına mal axınını yaxşılaşdırmaqla bilər.

Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi ölkənin ixrac imkanlarının artırılması üçün vacibdir. Avtomobil, dəmir yolu və liman şəbəkələrinə investisiyalar, eləcə də ixrac logistika qovşaqlarının yaradılması yükdaşıma xərclərini və tranzit vaxtlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq, ixracı daha sərfəli edəcək. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq bu təkmilləşdirmələri sürətləndirə, bizneslərə malları daha səmərəli nəql etməyə və yeni bazarlara daha sürətli çıxış etməyə imkan verə bilər və nəticədə ticarət vasitəsilə ölkənin iqtisadi artımını artırmaqla bilər.

Cədvəl 7. İnfrastrukturun inkişafı həlləri

İnfrastruktur Həlli	Təsviri
Nəqliyyat Şəbəkəsinin Təkmilləşdirilməsi	Malların hərəkətini yaxşılaşdırmaq üçün yol, dəmir yolu və liman obyektlərinə investisiya.
İxrac Logistika Mərkəzləri	Saxlama, paylama və gömrük emalı üçün mərkəzləşdirilmiş mərkəzlərin yaradılması.
Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq	İnfrastrukturun yaxşılaşdırılmasını maliyyələşdirmək üçün özəl sektorla əməkdaşlıq etmək.

Mənbə: [2] əsasında tərtib edilmişdir

4. Bazar araşdırması və ixrac üzrə təlimlərin genişləndirilməsi

Azərbaycan bizneslərinə beynəlxalq bazar məlumatlarına, ticarət yarmarkalarına və ixrac təcrübələrinə dair təlim proqramlarına daha yaxşı çıxışın təmin edilməsi onlara global bazarlarda rəqabət aparmaq üçün lazım olan bilikləri əldə etməyə kömək edəcək.

Cədvəl 8. Bazar araşdırması və təlim həlləri

Həll yolu	Təsviri
Bazar Tədqiqatına Dəstək	Bazar tendensiyaları və beynəlxalq tələb haqqında ətraflı hesabatların təqdim edilməsi.
Ticarət missiyaları və yarmarkalar	Bazar imkanlarını araşdırmaq üçün beynəlxalq ticarət sərgilərində iştirakın təşviqi edilməsi.
İxrac Təlim Proqramları	Ticarət sənədləri, marketing strategiyaları və ixrac qaydaları üzrə təlimlərin keçirilməsi.

Mənbə: [4] əsasında tərtib edilmişdir

Bazar araşdırması və ixrac təcrübəsinin olmaması Azərbaycan bizneslərinin beynəlxalq rəqabət imkanlarını məhdudlaşdırır. Bazar haqqında ətraflı məlumatların verilməsi, ticarət missiyalarının təşkili və beynəlxalq yarmarkalarda iştirakın təşviqi şirkətlərə xarici bazarlarda uğur qazanmaq üçün lazım olan bilik və məlumat verəcəkdir. Əlavə olaraq, ixrac sənədləri, marketing strategiyaları və beynəlxalq ticarət təcrübələri üzrə təlim proqramları biznesləri ixracın mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün tələb olunan bacarıqlarla gücləndirəcək, nəticədə təkmilləşdirilmiş performans və yüksək müvəffəqiyyət dərəcələrinə səbəb olacaqdır.

Nəticə

Azərbaycanda orta və böyük bizneslər ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olmaq cəhdləri zamanı bir sıra maneələrlə, o cümlədən tənzimləyici çətinliklər, maliyyə məhdudiyyətləri, logistika səmərəsizliyi və bazar biliklərinin olmaması ilə üzləşirlər. Bununla belə, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, ixracın maliyyələşdirilməsinə çıxışın yaxşılaşdırılması, infrastruktura sərmayə qoyulduğu, bazar araşdırması və təliminin artırılması kimi müvafiq islahatlarla Azərbaycan müəssisələri bu maneələri dəf edə bilər. Bu addımlar onlara beynəlxalq fəaliyyətlərini genişləndirməyə imkan verəcək və Azərbaycan iqtisadiyyatının daha geniş şaxələndirilməsinə töhfə verəcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyanın dəyişdirilməsi haqqında Protokola və «Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyaya. <https://customs.gov.az/uploads/legislation/904/8c660de6c000fc861fb63e1377433ac3.pdf?v=1685519261>
2. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (2016).
3. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. (2017), Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı, 501 səh.
4. Mehdiyev A. (2016). Azərbaycanda yerli şirkətlərin beynəlxalq bazarlara çıxış problemləri və problemlərin həlli üçün təkliflər. <https://tr.linkedin.com/pulse/azərbaycanda-yerli-Şirkətlərin-beynəlxalq-bazarlara-çıxışı-F-mehdiyev>
5. Quliyev V. M., Süleymanov S. M. (2018). Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Uçotu. Dərs vəsaiti. Bakı. 301 səh.
6. Yəhyayeva E. (2019). İdxal-İxrac. 49 səh. https://www.e-derslik.edu.az/noduploads/vet_pdf/idxal-ixrac.pdf

Yasaman Abbasova
Laman Qaribova

BARRIERS FACED BY MEDIUM AND LARGE BUSINESS STRUCTURES IN EXPORT AND WAYS TO OVERCOME THEM

Summary

This article examines the main obstacles that medium-sized and large business structures in Azerbaijan have when trying to export their products and offers solutions. The main barriers to export growth are recognized as being lack market knowledge, logistical inefficiencies, regulatory problems, and financial limits. To increase Azerbaijan's export performance, various solutions are suggested, including expediting customs processes, expanding access to export financing, upgrading transportation infrastructure, and offering firms improved market research and export training. Businesses in Azerbaijan can increase their market share abroad and support the nation's economic diversification by tackling these obstacles.

The aim of the article is to identify the main obstacles faced by medium and large business structures in the export process in Azerbaijan and to propose effective solutions to overcome them. The article aims to present strategic approaches to expanding exports and increasing economic diversification by examining key issues such as regulatory, financial, logistics and market knowledge.

The methodology of the study is based on a combination of qualitative and quantitative methods. First of all, the main obstacles to exports were identified by analyzing existing literature and international practices. Then, statistical data and analytical approaches were used to examine the specific difficulties faced by medium and large business structures in Azerbaijan. In addition, possible strategies for solving export problems were proposed based on reports of state agencies, economic

indicators and practical examples.

The results of the study show that the implementation of these reforms can significantly contribute to the diversification of the country's economy and strengthening its export potential by facilitating access to international markets for Azerbaijani enterprises. In this regard, expanding cooperation between the government and the business community and increasing institutional support are considered one of the main priorities. The proposals presented in the article provide practical solutions aimed at developing Azerbaijan's export strategy and strengthening the entrepreneurial sector.

Keywords: *export barriers, regulatory challenges, financial constraints, infrastructure development, market research*

UOT 3.33.338

Amal Mütəllimzadə

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant

amalmutllimzad@gmail.com

Elmi rəhbər: Nahid Almasov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, i.ü.f.d.

nahid.almasov@mail.ru

MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏETMƏ MEXANİZMİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ: MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Xülasə

İdarəetmə mexanizmi təşkilatların məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdikləri struktur və proseslərdən ibarət sistemdir. Bu mexanizm qərarların qəbul edilməsi, resursların idarə edilməsi və fəaliyyətin optimallaşdırılması ilə əlaqəlidir. Müasir dövrdə idarəetmə mexanizmləri müxtəlif sosial, iqtisadi və texnoloji dəyişikliklərə cavab olaraq bir çox müxtəlif yanaşmalar və modellərlə inkişaf etmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkə və region öz mədəniyyətinə, iqtisadi şəraitinə və idarəetmə tələblərinə uyğun olaraq fərqli idarəetmə yanaşmaları tətbiq edir.

***Məqalənin məqsədi** idarəetmə mexanizmlərinin dünya təcrübəsindəki müxtəlif yanaşmalarını araşdırmaq və bu yanaşmaların tətbiqi ilə əlaqədar olan uğurlu nümunələri qiymətləndirməkdir.*

***Metodologiya-idarəetmə yanaşmaları** əvvəllər çox vaxt mərkəzləşdirilmiş və bürokratik strukturlarla tətbiq olunurdu. Bu yanaşmalar aydın və təkrarlanan strukturlar, qaydalar və prosedurlar üzərində qurulmuşdu. Lakin bu yanaşmaların böyük çatışmazlığı, çevikliyin və yenilikçiliyin məhdud olmasıdır. Bürokratik idarəetmə modelində bütün qərarlar yüksək səviyyələrdən mərkəzləşdirilmiş şəkildə verilir və işçilər daha çox əmrləri yerinə yetirirlər.*

Müasir dövrdə idarəetmə yanaşmaları daha çevik və insan mərkəzli olmağa başlamışdır. Çevik idarəetmə və Kaizen kimi yanaşmalar təşkilatların daha sürətli qərar vermələrinə və müştəri ehtiyaclarına daha uyğun xidmətlər təqdim etmələrinə imkan verir. Bu yanaşmalar həmçinin əməkdaşların təşəbbüsünü və motivasiyasını artırır. Belə ki, işçilər qərarvermə proseslərində daha fəal iştirak edirlər. Çevik yanaşmalar təşkilatların bazar tələblərinə sürətlə uyğunlaşmasını təmin edərkən, innovasiyaların və yaradıcı fikirlərin də tətbiqinə şərait yaradır.

***Tədqiqatda qiymətləndirmə nəticəsi** olaraq idarəetmə yanaşmalarının regional fərqliliklərini, sosial və iqtisadi şərtlərin idarəetmə modellərinə təsirini araşdırılmışdır. Eyni zamanda müasir idarəetmə yanaşmalarının çevikliyi, əməkdaşların motivasiyasını və təşkilatların effektivliyini artırmaqla necə daha müasir və yenilikçi idarəetmə sistemlərinin qurulmasına imkan yaratdığını ortaya qoymağı hədəfləyir.*

***Açar sözlər:** idarəetmə mexanizmləri, dünya təcrübəsi, innovativlik, qərarvermə prosesi, yaradıcı fikirlər*

Giriş

İdarəetmə mexanizmi təşkilatların və müəssisələrin məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdikləri struktur, proseslər və strategiyaların ümumi məcmusudur. Bu mexanizm təşkilatın fəaliyyətini əlaqələndirir, resursları idarə edir və qərar vermə proseslərini tənzimləyir. Müasir idarəetmə sahəsi müxtəlif yanaşmalar, texnologiyalar və idarəetmə prinsipləri ilə zənginləşmişdir. İdarəetmə mexanizmləri dəyişən iqtisadi və sosial şəraitə, texnoloji inkişafa və qlobal inkişafın tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşir və adaptasiya olunur.

Dünya təcrübəsində idarəetmə mexanizminin inkişafı müxtəlif iqtisadi və sosial kontekstlərdə idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi ilə əlaqədardır. Bu təcrübələr həm dövlət sektoru, həm də özəl sektor üçün əhəmiyyətli dərslər təqdim edir. Təşkilatlar həm yerli bazarlarda deyil, həm də qlobal müstəvidə də rəqabətə girərkən effektiv idarəetmə mexanizmlərinin olması vacibdir. Hər bir ölkə və region özünə uyğun idarəetmə modellərini inkişaf etdirmiş və tətbiq etmişdir, bu da müxtəlif idarəetmə yanaşmalarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. İdarəetmə mexanizmlərinin dünya təcrübəsi, həm ənənəvi yanaşmaları, həm də müasir idarəetmə modellərini əhatə edir.

Materiallar və metodlar

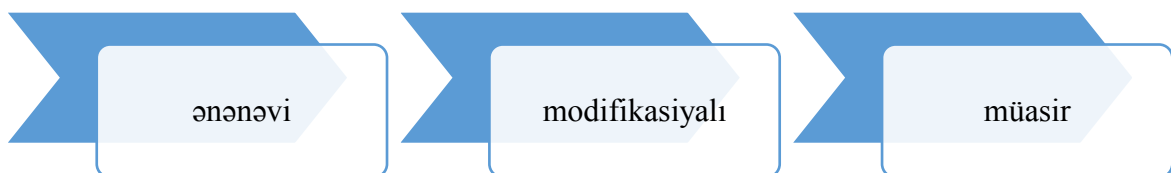
İlk olaraq, mövzu ilə bağlı mövcud ədəbiyyatın təhlilinə başlanmışdır. Bu metod idarəetmə yanaşmalarının inkişafı və təcrübələrini öyrənmək üçün mövcud tədqiqatları və nəzəriyyələri araşdırmağa imkan verir. Bu sahədə idarəetmə nəzəriyyələri, klassik idarəetmə prinsipləri, elmi idarəetmə yanaşmaları, insan münasibətləri nəzəriyyəsi və sistem yanaşması kimi müxtəlif baxış bucaqları öyrənilir. Eləcə də idarəetmə metodlarının tətbiqi, müəssisə rəhbərlərinin qərar qəbul etmə prosesləri, strateji idarəetmə və idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları haqqında məlumatlar toplanır.

Komparativ tədqiqat metodu ilə fərqli idarəetmə yanaşmalarının müqayisəsi həyata keçirilmiş və hər yanaşmanın üstünlükləri və çatışmazlıqları təhlil olunmuşdur. Dünyada tətbiq edilən müxtəlif idarəetmə sistemləri, onların qarşılaşdırılması və müxtəlif ölkələrin müəssisə idarəetmə təcrübələri bu informasiya bazasında əhatə olunur. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilən idarəetmə texnologiyaları və metodları ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübələrinin müqayisəsi, bu yanaşmaların uğurları və çatışmazlıqları tədqiq edilir. İdarəetmənin qlobal perspektivdə necə inkişaf etdiyi, müxtəlif sahələrdə tətbiq edilən yeni idarəetmə modelləri və bu modellərin müəssisələrdə necə uğurlu tətbiq olunduğu haqqında məlumatlar toplanır.

Statistik məlumatların təhlili metodundan istifadə edərək idarəetmə yanaşmalarının iqtisadi təsirləri ölçülüb və bu yanaşmaların işçilərin məhsuldarlığına, təşkilatın ümumi effektivliyinə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Təhlil və Müzakirə

İdarəetmə yanaşmaları təşkilatın fəaliyyətini necə təşkil etdiyi və liderlik anlayışını necə formalaşdırdığı barədə fərqli nəzəriyyələr və modellərdən ibarətdir. Bu yanaşmalar zamanla inkişaf edərək müxtəlif xüsusiyyətlərə sahib olmuşdur.

Sxem 1. Müxtəlif idarəetmə yanaşmaları

Mənbə: [5] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Ənənəvi idarəetmə yanaşmaları təşkilatların iyerarxik və mərkəzləşdirilmiş strukturları üzərində qurulmuşdur. Bu yanaşmaların əsas məqsədi resursların və insan gücünün optimallaşdırılmasıdır. İyerarxik struktur bütün qərarların mərkəzləşdirilmiş şəkildə verilməsi və tapşırıqların hər bir səviyyə üzrə verilmiş aydın əmrlər vasitəsilə icra edilməsini nəzərdə

tutur.

Maks Veber idarəetmə sahəsində bürokratik yanaşmanın əsasını qoymuşdur. Onun nəzəriyyəsi təşkilatlarda müəyyən edilmiş qaydalar, normativ prosedurlar və ixtisaslaşmış funksiyalar vasitəsilə fəaliyyətin effektiv şəkildə idarə edilməsini təklif edir. Bürokratik yanaşma təşkilat daxilində hər şeyin aydın müəyyən edilmiş qaydalara uyğun aparılmasına önəm verir, bu modelin ən böyük çatışmazlığı çevikliyin və yenilikçiliyin əskik olmasıdır [2, s. 23].

Müasir dövrün tələblərinə cavab vermək məqsədilə ənənəvi idarəetmə yanaşmaları bir çox dəyişikliklərə uğramış və yeni yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Bu yanaşmalar təşkilatın çevikliyini və adaptasiya bacarığını artırmaq məqsədini güdür. Çevik idarəetmə yanaşması xüsusilə texnoloji yeniliklərin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, daha çevik və adaptiv struktur və metodların tətbiqinə yönəlmişdir. Bu yanaşma təşkilatların qısa müddət ərzində bazar tələblərinə uyğunlaşmasına imkan verir. Agile metodologiyası bu yanaşmanın tətbiqinə aid olan bir nümunədir, xüsusilə IT və startup sahələrində geniş istifadə edilir.

Müasir idarəetmə yanaşmaları isə daha çox insan mərkəzli və iştirakçı modelə əsaslanır. Bu yanaşmalar əməkdaşların daha çox təşəbbüskar olmalarını, yeni fikirlər irəli sürmələrini və müstəqil qərar vermə imkanlarını artırır. Bu yanaşma bütün təşkilat üzvlərinin qərar qəbul etmə prosesinə daxil edilməsini təklif edir. Rəhbərlər, liderlər və işçilər arasında açıq və şəffaf kommunikasiya qurulması təşviq edilir. Bu yanaşma işçilərin motivasiyasını artırmaq və təşkilatda daha yüksək dərəcədə əməkdaşlıq yaratmaq məqsədini güdür.

Müasir idarəetmə yanaşmalarında innovasiyalar və yeni texnologiyalar mühüm rol oynayır. Süni intellekt, avtomatlaşdırma və böyük verilənlər (big data) kimi texnologiyalar idarəetmə proseslərini daha səmərəli və doğru qərarlarla təmin edir. Bu texnologiyalar eləcə də əməliyyatların optimallaşdırılmasına, sürətli qərar vermə və müştəri ehtiyaclarının daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir. Bulud texnologiyaları da məlumatları və resursları daha sərfəli və effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir. Bu texnologiya təşkilatların müştərilərinə daha sürətli xidmət təqdim etməsini və əməliyyatları daha çevik bir şəkildə idarə etməsini təmin edir. Əlavə olaraq, uzaqdan iş və virtual komandaların artan populyarlığı, idarəetmənin daha çox nəticəyə əsaslanan və əməkdaşlıqla yönləndirilən bir formaya çevrilməsini təmin edir [4, s. 170].

Dünyada müxtəlif ölkələrin idarəetmə təcrübələri bir-birindən çox fərqlidir. Hər bir ölkə özünün tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi inkişafı və dövlət strukturlarına uyğun idarəetmə yanaşmaları tətbiq edir.

Cədvəl 1. Fortune jurnalının tədqiqinə görə 2024-cü illər üzrə önə çıxan şirkətlər

Ad	Gəlir (ABŞ dolları)	Gəlir faizində dəyişiklik	Mənfəət (ABŞ dolları)	Mənfəət faizində dəyişiklik	Aktivlər (ABŞ dolları)	İşçilər	Reyting- dəki dəyişik- liklər	Reytingdə olduğu illər
Walmart	648,125	6	15,511	32,8	252,399	2100000	-	30
Amazon	574,785	11,8	30,425	-	527,854	1525000	2	16
State Grid	545,947	3	9,204	12,4	781,126	1361423	-	24
Saudi Aramco	494,890	-18	120,699	-24,1	660,819	73311	-2	6
Sinopec Group	429,699	-8,8	9,393	-2,7	382,688	513434	1	26

Mənbə: [7] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Məlumatlar dünyanın ən böyük şirkətlərinin maliyyə göstəricilərini təqdim edir. İlk şirkət olan Walmart, 648,125 milyon dollar gəlir əldə edib və gəlirində 6% artım müşahidə olunub. Walmartın mənfəəti 15,511 milyon dollar təşkil edir və mənfəətindəki artım isə 32.8%-dir. Walmartın aktivləri 252,399 milyon dollar olub və şirkət 2,100,000 işçiyə malikdir. Bu göstəricilərə baxıldığında, Walmartın ümumi maliyyə vəziyyəti müsbət olmasına baxmayaraq, sırasındakı dəyişiklik olmadığı görünür.

Amazon 574,785 milyon dollar gəlir əldə edib və gəlirində 11.8 % artım göstərib. Şirkətin mənfəəti 30,425 milyon dollar olub, amma mənfəətinin faiz dəyişiklik göstəricisi qeyd olunmayıb. Amazonun aktivləri 527,854 milyon dollar və işçi sayı 1525000-dir. Şirkət sırasını 2 mövqe irəliləyərək 16-cı yerə yüksəlib. Bu, Amazonun maliyyə gücünün artdığını və bazarda daha güclü mövqe tutduğunu göstərir.

State Grid 545947.5 milyon dollar gəlir əldə edib və gəlirində yalnız 3 % artım müşahidə olunur. Mənfəəti 9204.3 milyon dollar, mənfəətindəki artım isə 12.4 %-dir. Aktivləri 781126.2 milyon dollar və işçi sayı 1361423-dür. Şirkətin sırası əvvəlki ilə müqayisədə dəyişməyib, amma şirkət hələ də böyük iqtisadi gücə sahibdir.

Saudi Aramco 494890.1 milyon dollar gəlir əldə edib, amma gəlirində 18 % azalma baş verib. Şirkətin mənfəəti isə 120693.3 milyon dollar olub və mənfəətində 24.1 % azalma görülür. Aktivləri 660819.2 milyon dollar və işçi sayı 73,311-dir. Bu şirkət sırasını 2 mövqe geriləyərək 6-cı yerə düşüb. Azalan gəlir və mənfəət, şirkətin cari vəziyyətində müəyyən çətinliklər yaşadığını göstərə bilər.

Sinopec Group 429699.7 milyon dollar gəlir əldə edib və gəlirində 8.8 % azalma baş verib. Şirkətin mənfəəti 9393.4 milyon dollar olub, mənfəətində isə 2.7 % azalma görüldü. Aktivləri 382,688 milyon dollar və işçi sayı 513,434-dir. Şirkət sırasını 1 mövqe irəliləyərək 26-cı yerə yüksəlib. Ümumilikdə, bu cədvəl dünyanın ən böyük şirkətlərinin maliyyə göstəricilərini və sıralarını göstərir. Hər bir şirkətin müsbət və mənfi tərəfləri var, lakin əksəriyyəti yüksək gəlir və mənfəət artımı ilə müsbət nəticələr əldə edib [7].

Avropa İttifaqı müxtəlif ölkələrin birləşdiyi və birgə fəaliyyət göstərdiyi böyük regional struktur olduğundan, burada idarəetmə mexanizmləri çox mərhələli və müxtəlifdir. Avropa İttifaqı ölkələrində idarəetmə mərkəzləşdirilmiş və ya mərkəzləşdirilməmiş ola bilər. Buradakı idarəetmə yanaşması müxtəlif ölkələrin qanunvericilik, sosial və iqtisadi şərtlərini nəzərə alaraq qərar qəbul etməyi təmin edir. O cümlədən Avropa İttifaqı təşkilat daxilində şəffaflığı təmin etmək üçün müəyyən tədbirlər görür. Qərarvermə prosesi çox vaxt kollektiv şəkildə aparılır və bu da müxtəlif ölkələrin maraqlarının balanslaşdırılmasını təmin edir [5].

Şimali Amerika, xüsusilə ABŞ dünyada müasir idarəetmə modellərinin ən geniş tətbiq olunduğu regionlardan biridir. Burada iş yerlərində yenilikçilik və yaradıcılıq təşviq edilir. Şimali Amerikada əsasən Agile və startap mədəniyyəti üstünlük təşkil edir. Startapların inkişafı kiçik və çevik komandalara sürətli qərar qəbul etməsini təmin edir və bazar tələblərinə uyğunlaşmağı asanlaşdırır. Bununla yanaşı, Şimali Amerikada idarəetmədə texnologiya, məlumat analitikası və süni intellektin rolu da böyükdür. Bu texnologiyalar sürətli qərar qəbul etməyə və bazar tələblərinə tez reaksiya verməyə imkan yaradır [6].

Yaponiya idarəetmə sahəsində mühüm təcrübələrə sahibdir. Yaponiya idarəetmə sahəsində dünyada ən qabaqcıl və tanınmış təcrübələrə sahib ölkələrdən biridir. Yaponiyanın idarəetmə yanaşmalarının əsasını Kaizen prinsipi təşkil edir. “Kaizen” yapon dilində “davamlı inkişaf” və ya “kiçik təkmilləşdirmələr” olaraq tərcümə edilir. Bu yanaşma təşkilatların hər bir üzvünü kiçik, amma davamlı təkmilləşdirmələr etməyə təşviq edir. Kaizenin əsas məqsədi hər günün sonunda işlərin bir az daha yaxşı olması və bu dəyişikliklərin zamanla böyük nəticələrə gətirib çıxarmasıdır. Bu yanaşma xüsusilə istehsalat sahələrində geniş tətbiq olunsada, digər sahələrdə də uğurla istifadə edilir. Kaizen yanaşması işçiləri hər zaman yenilik və təkmilləşdirmə işlərinə cəlb edir. Yaponiyada bu yanaşma yalnız rəhbərliyin deyil, həm də hər

bir işçinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər təqdim etməsi üzərində qurulub. İstehsalat proseslərində işçilərin təklif etdiyi kiçik dəyişikliklər belə, ümumi məhsuldarlığı artırmağa kömək edir. Kaizen çox zaman işçiləri və menecerləri birgə işləyərək problemləri müəyyən etməyə və onları sürətlə həll etməyə təşviq edir. İşçilərin təklif etdiyi kiçik dəyişikliklər təşkilatın ümumi məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırır [1, s. 69].

Yaponiya iqtisadiyyatında Kaizen yanaşmasının rolunu vurğulamaq önəmlidir. Yapon istehsal şirkətləri bu yanaşmanı tətbiq edərək dünya bazarlarında böyük uğurlar əldə etmişlər. Məsələn, Toyota şirkəti, Kaizenin əsas prinsiplərini istehsal proseslərinə tətbiq etməklə dünyada tanınan bir marka halına gəlib. Toyota Production System və Just in Time yanaşmaları Kaizenin əsasını təşkil edən sistemlərdir. Bu yanaşmalar istehsal xərclərini minimuma endirir və məhsulun keyfiyyətini artırır. Həmçinin yalnız müştəri ehtiyaclarına uyğun olaraq istehsal edilməsi, resursların daha səmərəli istifadəsinə imkan verir.

Nümunə olaraq, Toyota Kaizen yanaşmasını tətbiq etməklə, məhsul keyfiyyətini artırır və istehsal prosesində hər hansı bir israfı aradan qaldırır. Bu yanaşma yalnız istehsal sektorunda deyil, həm də xidmət sahəsində tətbiq olunur. Yaponiya bu prinsipi tətbiq edərək, biznes fəaliyyətlərinin hər sahəsində təkmilləşdirmə, innovasiya və məhsuldarlığı artırmağı bacarıb. Kaizen yanaşması Yaponiya iqtisadiyyatını və idarəetmə sistemini gücləndirən əsas faktorlardan biridir. Təşkilatlar hər kiçik dəyişikliklə böyük nəticələr əldə edərək dünya bazarlarında rəqəbat üstünlüyü qazanırlar.

Çində idarəetmə mexanizmləri çox vaxt dövlətin müdaxiləsi ilə həyata keçirilir. Çin iqtisadiyyatının və idarəetməsinin mərkəzləşdirilməsi ilə tanınır. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, həmçinin böyük infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafın təmin edilməsini dəstəkləyir. Ölkədə hazırda idarəetmə sahəsindəki bu yanaşma ilə böyük inkişaf əldə edilmişdir, lakin bu yanaşmanın çatışmazlıqları da mövcuddur. Belə ki, bəzən mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemləri çevikliyi və yenilikləri məhdudlaşdırır.

Almaniya idarəetmə sahəsində və sənaye sektorunda ən qabaqcıl ölkələrdən biridir və Sənaye 4.0 və rəqəmsal idarəetmə yanaşmalarını uğurla tətbiq edərək dünyada önəmli bir modelə çevrilmişdir. Sənaye 4.0 istehsalat və sənaye proseslərinin rəqəmsallaşdırılması və avtomatlaşdırılmasını təmin edən dördüncü sənaye inqilabıdır. Bu yanaşma daha yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyətin təmin edilməsi məqsədilə İnternet of Things (IoT), big data, süni intellekt, robototexnika və bulud texnologiyaları kimi qabaqcıl texnologiyaların istehsal proseslərinə inteqrasiyasını təmin edir.

Almaniyanın sənaye və istehsalat sahələrindəki uğurları rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Rəqəmsal texnologiyalar istehsalat proseslərini yalnız avtomatlaşdırmaqla qalmır, həm də resursların optimallaşdırılmasına, istehsalın keyfiyyətinin artırılmasına və istehsalın daha çevik idarə olunmasına imkan yaradır. Volkswagen, BMW, Siemens və Bosch kimi aparıcı alman şirkətləri Sənaye 4.0 prinsiplərini tətbiq edərək istehsalatda yüksək məhsuldarlıq və məhsul keyfiyyəti əldə etmişdir. Toyota Production System və Just in Time kimi metodologiyalar da bu yanaşmanın əsasını təşkil edir və şirkətlərin resurslardan daha effektiv istifadə etməsinə imkan verir [3, s. 401].

Almaniyanın sənaye 4.0 yanaşmasının tətbiqi yalnız istehsalat sahəsi ilə məhdudlaşmır. Bu yanaşma həmçinin xidmət sektorlarında da geniş tətbiq olunur. Xüsusilə fintech (maliyyə texnologiyaları) sahəsində rəqəmsal texnologiyalar müştəri xidmətlərini daha çevik və effektiv edir, və eyni zamanda xidmətlərin sürətli çatdırılmasını təmin edir. Bununla yanaşı, robot texnologiyaları və süni intellekt müştəri xidmətləri və logistika sahəsində də istifadə olunur. Almaniya rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi ilə həm də işçi resurslarını daha effektiv idarə etməkdə müsbət nəticələr əldə edir. Big Data və süni intellekt tətbiq edərək, təşkilatlar qərarvermə proseslərini daha məlumatlı və sürətli şəkildə həyata keçirir. Bu texnologiyalar işçilərin fəaliyyətini izləmək və məhsulun keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə olunur.

Almaniyada rəqəmsal transformasiya iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məhsuldarlığı və səmərəliliyi artırmağın yanında, çevik idarəetmə sistemlərinin tətbiqinə də şərait yaradır. Dövlətin dəstəyi və özəl sektorun təşəbbüsləri ilə Almaniya texnologiya sahəsində liderlik edir və dünya miqyasında digər ölkələrə nümunə təşkil edir.

İdarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyi təşkilatların əldə etdiyi nəticələrlə ölçülür. Ən yaxşı idarəetmə təcrübələri müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən modellərin müsbət tərəflərindən alınan dərsləri təmsil edir. Həmçinin təşkilatların resursları daha effektiv istifadə etməsi, əməkdaşlıq və çeviklik üzərində qurulmuş idarəetmə yanaşmaları səmərəliliyi artırır. Dünya üzrə tətbiq edilən ən yaxşı idarəetmə təcrübələri arasında, Yaponiyanın Kaizen modeli, Şimali Amerikanın çevik idarəetmə yanaşmaları və Almaniyanın sənaye 4.0 tətbiqləri əsas yer tutur. Bu təcrübələr təşkilatların yenilikçilik, yüksək məhsuldarlıq və sosial məsuliyyətlərini effektiv şəkildə yerinə yetirmələrinə kömək edir.

Nəticə

Hər bir ölkə və region öz sosial, iqtisadi və mədəni xüsusiyyətlərinə görə fərqli idarəetmə mexanizmlərini tətbiq edir, bu da idarəetmənin çevikliyini və effektivliyini artırmağa kömək edir. Ənənəvi idarəetmə yanaşmaları xüsusən mərkəzləşdirilmiş və bürokratik strukturlar üzərində qurulmuş olsa da, müasir dövrdə çevik və iştirakçı idarəetmə yanaşmalarına keçid çox mühüm rol oynamışdır. Yaponiyanın Kaizen yanaşması, ABŞ və Avropada geniş yayılan Agile metodologiyası və Sənaye 4.0 kimi yanaşmalar təşkilatların daha sürətli, daha çevik və daha innovativ olmasını təmin edir. Bu təcrübələr bir daha sübut edir ki, idarəetmə mexanizmləri yalnız iqtisadiyyatın inkişafını deyil, həm də təşkilatların çevikliyini, əməkdaşlığını və innovativliyini artıran vacib faktordur. Rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, big data və avtomatlaşdırma kimi müasir vasitələr idarəetmə proseslərinin daha səmərəli və məhsuldar olmasına kömək edir. Bundan əlavə, idarəetmə yanaşmalarının daha da inkişaf etdirilməsi və müxtəlif ölkələrdən alınan dərslərin birləşdirilməsi, təşkilatların qarşılaşdığı müasir çağırışlara daha yaxşı cavab vermələrini təmin edəcəkdir. Təşkilatlar həm daxili resurslarını daha səmərəli istifadə etməli, həm də çevik qərar qəbul etmə və innovasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Ağın K. Yönetimlerde Kaizen felsefesi. 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi, 2020, Cilt: 1, Sayı: 1. S. 67-74
2. Salmanov X. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin nəzarət sisteminin təşkili problemləri. Bakı. 2024. – 25 s.
3. Дмитриева С. Индустрия 4.0 и цифровая трансформация в промышленном комплексе: внедрение современных технологий и инноваций для повышения производительности и конкурентоспособности. ИННОВАЦИИ И ИНВЕСТИЦИИ. № 6. 2023. с. 400-404
4. Шумская Е. Цифровая экономика: вопросы безопасности и киберпреступления / Философия хозяйства. - 2019. - № 6. - с. 167-175
5. <https://core.ac.uk/download/pdf/234626035.pdf>
6. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=125>
7. <https://fortune.com/ranking/global500/#methodology>

Amal Mutallimzade
Nahid Almasov

MANAGEMENT MECHANISM: WORLD EXPERIENCE AND DIFFERENT APPROACHES

Abstract

The management mechanism is a system of structures and processes that organizations use to achieve their goals. This mechanism is related to decision-making, resource management and performance optimization. In modern times, management mechanisms have developed with many different approaches and models in response to various social, economic and technological changes. World experience shows that each country and region applies different management approaches according to its culture, economic conditions and management requirements.

In this regard, the aim of the article is to examine various approaches to management mechanisms in world practice and to evaluate successful examples related to the application of these approaches.

Methodological management approaches were previously often applied with centralized and bureaucratic structures. These approaches were based on clear and repetitive structures, rules and procedures. However, the major drawback of these approaches is that they are limited in flexibility and innovation. In the bureaucratic management model, all decisions are made centrally from higher levels and employees mostly carry out orders.

In modern times, management approaches have become more flexible and people-centered. Approaches such as agile management and Kaizen allow organizations to make faster decisions and provide services that are more in line with customer needs. These approaches also increase the initiative and motivation of employees. Thus, employees participate more actively in decision-making processes. Agile approaches ensure that organizations quickly adapt to market demands, while also creating conditions for the application of innovations and creative ideas.

As a result of the evaluation, the study examined regional differences in management approaches, the impact of social and economic conditions on management models. At the same time, it aims to reveal how modern management approaches enable the establishment of more modern and innovative management systems by increasing the flexibility, motivation of employees and the effectiveness of organizations.

Keywords: management mechanisms, world experience, innovation, decision-making process, creative ideas

Амал Муталлимзаде
Нахид Алмасов

МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ: МИРОВОЙ ОПЫТ И РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация

Механизм управления — это система, состоящая из структур и процессов, которые организации используют для достижения своих целей. Этот механизм связан с принятием решений, управлением ресурсами и оптимизацией производительности. В наше время механизмы управления развивались с использованием множества различных подходов и моделей в ответ на различные социальные, экономические и технологические изменения. Мировой опыт показывает, что каждая страна и регион применяют различные подходы к управлению в соответствии со своей культурой, экономическими условиями и требованиями управления.

Целью статьи является рассмотрение различных подходов к механизмам управления в мировой практике и оценка успешных примеров применения этих подходов.

Методологические подходы к управлению ранее часто применялись в

централизованных и бюрократических структурах. Эти подходы были построены на четких и повторяемых структурах, правилах и процедурах. Однако основным недостатком этих подходов является их ограниченная гибкость и инновационность. В бюрократической модели управления все решения принимаются централизованно на более высоких уровнях, а сотрудники в основном выполняют приказы.

В наше время подходы к управлению стали более гибкими и ориентированными на человека. Такие подходы, как гибкое управление и кайдзен, позволяют организациям быстрее принимать решения и предоставлять услуги, которые в большей степени соответствуют потребностям клиентов. Эти подходы также повышают инициативность и мотивацию сотрудников. Таким образом, сотрудники более активно участвуют в процессах принятия решений. Гибкие подходы позволяют организациям быстро адаптироваться к требованиям рынка, а также способствуют применению инноваций и креативных идей.

В результате оценки были изучены региональные различия в подходах к управлению и влияние социальных и экономических условий на модели управления. В то же время он направлен на то, чтобы показать, как современные подходы к управлению позволяют создавать более современные и инновационные системы управления за счет повышения гибкости, мотивации сотрудников и эффективности организаций.

Ключевые слова: механизмы управления, мировой опыт, инновационность, процесс принятия решений, творческие идеи

UOT 33.338

Ərxan Cəbrayilov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant

arkhan.jabrayilov@yandex.com

Elmi rəhbər: Aygün Səmədova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, i.ü.f.d.

aygun.samedova@yahoo.com

RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Xülasə

Məqalə qiymətləndirmə prosesinin istehsal və xidmət sahələrində rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Qiymətləndirmə yalnız məhsul və ya xidmətlərin keyfiyyətini ölçmək üçün deyil, eyni zamanda, müəssisələrin strateji mövqeyini müəyyən etmək və bazardakı dayanıqlılığını artırmaq üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Məqalənin məqsədi bu prosesin effektiv idarə olunmasının rəqabət üstünlüyü əldə etməyə necə kömək etdiyini izah etməkdir.

Tədqiqat çərçivəsində rəqabət qabiliyyəti və qiymətləndirmə anlayışlarının mahiyyəti geniş şəkildə təhlil edilir. ***Qiymətləndirmənin müxtəlif metodları*** və onların bazar şərtlərinə uyğun tətbiq mexanizmləri araşdırılır. Xüsusilə, innovasiya, keyfiyyət standartları və istehlakçı gözləntilərinin qiymətləndirmə prosesinə təsiri vurğulanır. Eyni zamanda, beynəlxalq və yerli bazar kontekstində müəssisələrin qiymətləndirmə strategiyalarının müqayisəsi aparılır və onların effektivliyi dəyərləndirilir.

Araşdırma analitik və müqayisəli yanaşmalar əsasında aparılır. Müxtəlif qiymətləndirmə modelləri müqayisə edilir, real bazar nümunələri üzərində empirik təhlillər həyata keçirilir. Statistik məlumatların və müəssisələrin uğurlu təcrübələrinin incələnməsi nəticəsində qiymətləndirmənin strateji idarəetmədəki rolu daha aydın şəkildə ortaya qoyulur.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, davamlı və obyektiv qiymətləndirmə aparılmadıqda müəssisələr bazardakı mövqeyini itirə, keyfiyyət standartlarını aşağı sala və müştəri etibarını zəiflədə bilər. Digər tərəfdən, sistemli və şəffaf qiymətləndirmə yanaşmaları məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldərək bazar payının artırılmasına töhfə verir. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün müəssisələrin qiymətləndirmə proseslərinə daha çox diqqət yetirməsi və onu strateji qərarların əsas elementi kimi nəzərdən keçirməsi tövsiyə olunur.

Bununla yanaşı, ***qiymətləndirmə prosesində qarşıya çıxan problemlər*** də nəzərdən keçirilir. Subyektiv meyarlar, qeyri-dəqiq məlumat bazaları və strateji yanaşmanın olmaması müəssisələrin qiymətləndirmə sistemlərinin səmərəliliyini azalda bilər. Buna görə də, qiymətləndirmənin daha obyektiv və dəqiq aparılması üçün müasir texnologiyalardan, süni intellekt və analitik metodlardan istifadə edilməsi zəruridir. Bu yanaşma həm rəqabət mühitində uğur qazanmaq, həm də istehlakçı məmnuniyyətini artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: rəqabət qabiliyyəti, qiymətləndirmə, strateji idarəetmə, keyfiyyət, inovasiya

Giriş

Rəqabət qabiliyyəti müasir biznes dünyasında uğurun əsas göstəricilərindən biridir. Hər bir müəssisə, rəqabət mühitində mövqeyini gücləndirmək və bazar liderliyini əldə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bu vasitələrdən biri də qiymətləndirmə prosesidir. Qiymətləndirmə, yalnız məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin ölçülməsi deyil, eyni zamanda müəssisələrin strateji qərarlarını dəstəkləyən, bazardakı güclü mövqelərini qorumağa kömək edən vacib bir alətdir. Məqalədə, qiymətləndirmə prosesinin rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında necə əhəmiyyətli rol oynadığını və onun müəssisələrin strateji idarəetmə qərarlarına necə təsir etdiyini araşdıracağıq. Qiymətləndirmə metodlarının effektiv tətbiqi,

rəqabət üstünlüyü yaratmağa, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyə, həmçinin bazar payını artırmağa imkan verir. Bu məqalə, həmin prosesi daha yaxşı başa düşməyə və təhlil etməyə yönəlib.

Tədqiqat metodları

Bu tədqiqatda, rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında qiymətləndirmənin rolunu daha dərindən başa düşmək məqsədilə analitik və müqayisəli yanaşmalar istifadə edilmişdir. Araşdırmada əsasən iki əsas metodologiya tətbiq olunub: empirik təhlil və statistik müqayisə. Empirik təhlil çərçivəsində müxtəlif müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən metodlar incələnməmişdir. Bu metodların tətbiqi zamanı bazar məlumatları, müəssisə hesabatları və keyfiyyət göstəriciləri təhlil edilmişdir.

Müəssisələrin qiymətləndirmə proseslərinə yanaşmaları fərqli olduğu üçün bu tədqiqatda beynəlxalq və yerli bazarda uğur qazanan müxtəlif biznes modelləri müqayisə edilmişdir. Müxtəlif ölkələrdə və sektorlarda tətbiq edilən qiymətləndirmə yanaşmaları, o cümlədən müştəri məmnuniyyəti və məhsul keyfiyyəti ilə bağlı verilən məlumatlar təhlil olunmuşdur.

Bu yanaşma ilə yanaşı, qiymətləndirmə prosesinin texnoloji tərəfləri, o cümlədən süni intellekt və analitik alətlərin istifadəsi də nəzərdən keçirilmişdir. Müasir qiymətləndirmə texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar statistika və təcrübə məlumatlarından istifadə edilmiş, rəqabət qabiliyyətinə təsir edən əsas faktorlar müəyyənləşdirilmişdir. Müəssisələrin bazar mövqelərini qiymətləndirərkən istifadə olunan məlumat bazaları və metodlar arasında qarşılaşdırma aparılmışdır.

Metodologiyanın tətbiqi nəticəsində əldə olunan məlumatlar, qiymətləndirmənin müəssisələrin uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün formalaşmasındakı əhəmiyyətini daha da aydınlaşdırmağa imkan vermişdir.

Tədqiqatlar əsasən iki yanaşmanın müqayisəsini özündə birləşdirir: ənənəvi qiymətləndirmə metodları və texnoloji əsaslı qiymətləndirmə yanaşmaları. Tədqiqatda istifadə olunan ənənəvi qiymətləndirmə metodları müştəri məmnuniyyətinin və məhsul keyfiyyətinin birbaşa qiymətləndirilməsinə yönəlib. Bu metodlar, istehlakçı rəyləri, bazar araşdırmaları və məhsulun performansının ölçülməsi kimi əsas göstəriciləri əhatə edir. Bu yanaşma, xüsusən yerli bazarlarda və kiçik müəssisələrdə geniş tətbiq olunur. Texnoloji əsaslı qiymətləndirmə yanaşmaları isə, süni intellekt və data analitikası vasitəsilə müəssisələrin bazar şərtlərinə uyğun qiymətləndirmə etmələrinə imkan verir. Bu metodlar müəssisələrə daha dəqiq və obyektiv nəticələr təqdim edir.

Cədvəl 1. Ənənəvi qiymətləndirmə metodlarının təhlili

Qiymətləndirmə Metodu	Məqsəd və Təsir	Məlumat Toplama Metodları	İstifadə Edilən Alətlər	Nümunəvi Məlumatlar	Üstünlüklər	Çətinliklər	İstifadə Sahələri
Ənənəvi qiymətləndirmə	Müştəri məmnuniyyəti və məhsulun keyfiyyətini qiymətləndirmək	Müşahidə, müştəri anketləri, rəy formaları	Əl ilə anketlər, telefon sorğuları	Müştəri rəyləri, bazar araşdırması, məhsul testi	Sadə və ucuz tətbiq, qısa müddət ərzində nəticə əldə edilir	Subyektiv qiymətləndirmə, kiçik məlumat bazası	Kiçik və orta ölçülü müəssisələr, lokal bazar

Mənbə: [2] əsasında müəllif hazırlamışdır

Ənənəvi qiymətləndirmə metodları, bazar araşdırmalarını, müştəri məmnuniyyəti anketlərini və müştəri rəylərini əhatə edir. Bu yanaşma, müəssisələrə müştəri təcrübəsini sadə və sürətli şəkildə ölçmək imkanı verir. Lakin bu metodlar çox vaxt subyektiv məlumatlara əsaslandığı üçün dəqiqlik məsələləri ilə üzləşir. Məsələn, müştəri anketləri yalnız bir qrup müştərinin fikirlərinə dayanır, bu da nəticələrin ümumiləşdirilməsini çətinləşdirir. Ancaq, bu metodların sadəliyi və az resursla tətbiq olunması, kiçik və orta ölçülü müəssisələr üçün faydalıdır.

Cədvəl 2. Texnoloji qiymətləndirmə metodlarının təhlili

Qiymətləndirmə Metodu	Məqsəd və Təsir	Məlumat Toplama Metodları	İstifadə Edilən Alətlər	Nümunəvi Məlumatlar	Üstünlüklər	Çətinliklər	İstifadə Sahələri
Texnoloji qiymətləndirmə	Daha dəqiq və obyektiv qiymətləndirmə, bazar təhlili	Data analitikası, süni intellekt, maşın öyrənməsi	Statistik proqramlar (SPSS, SAS), Python, Tableau	Müştəri davranışı, satış məlumatları, rəqabət analizi	Yüksək dəqiqlik, çoxsaylı məlumatların təhlili, böyük məlumat bazası	Yüksək xərclər, texnoloji bacarıqların tələb olunması	Böyük müəssisələr, qlobal bazar

Mənbə: [3] əsasında müəllid hazırlamışdır

Texnoloji qiymətləndirmə yanaşmaları isə, məlumatların daha obyektiv və dəqiq şəkildə təhlilini təmin edir. Süni intellekt və data analitikası vasitəsilə, müəssisələr daha geniş məlumat bazasından istifadə edə bilirlər. Bu yanaşma yüksək dəqiqlik və sürətli məlumat toplamağa imkan verir, ancaq yüksək xərclər və texnoloji bacarıqların tələb olunması onu yalnız böyük müəssisələr üçün əlverişli edir.

Nəticə

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, qiymətləndirmə prosesi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin inkişafında həlledici rol oynayır. İstedadlı qiymətləndirmə yanaşmaları vasitəsilə müəssisələr, bazar şərtlərini daha yaxşı anlayır, müştəri tələblərinə uyğun məhsul və xidmətlər təqdim edir və bu yolla bazarda daha güclü mövqeyə sahib olurlar. Nəticədə, düzgün qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi, müəssisələrə həm qısa, həm də uzunmüddətli dövrdə rəqabət üstünlüyü təmin edir.

Qiymətləndirmə prosesinin müntəzəm olaraq həyata keçirilməsi, müəssisələrin innovativ dəyişikliklərə və bazar tendensiylərinə daha tez uyğunlaşmalarına kömək edir. Keyfiyyətin yüksəldilməsi, istehlakçı məmnuniyyətinin artırılması və xərclərin optimallaşdırılması kimi müsbət təsirlər, qiymətləndirmənin davamlı bir proses olaraq təşkil olunmasının vacibliyini vurğulayır.

Eyni zamanda, tədqiqatda müasir texnologiyaların — xüsusən süni intellekt və analitik metodların — qiymətləndirmə prosesinə daxil edilməsi ilə bağlı əldə edilən nəticələr, müəssisələrin bazar dəyişikliklərinə daha sürətli cavab verməsini təmin edir. Texnologiyalardan istifadə edilməklə qiymətləndirmə daha obyektiv və dəqiq həyata keçirilir, bu da müəssisələrin strateji qərarlarını daha düzgün şəkildə qəbul etmələrinə imkan verir.

Ümumilikdə, qiymətləndirmənin strateji idarəetmə və qərar qəbul etmə proseslərində əsas element olması, müəssisələrin uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini artırmağa və onların bazar mövqeyini gücləndirməyə xidmət edir. Bu tədqiqat, qiymətləndirmənin yalnız məhsul və xidmət keyfiyyətini ölçməkdən daha çox, müəssisələrin ümumi rəqabət strategiyasının mühüm bir hissəsi olduğunu göstərir.

Təhlil

Ənənəvi qiymətləndirmə metodları, bazar araşdırmalarını, müştəri məmnuniyyəti anketlərini və müştəri rəylərini əhatə edir. Bu yanaşma, müəssisələrə müştəri təcrübəsini sadə və sürətli şəkildə ölçmək imkanı verir. Lakin bu metodlar çox vaxt subyektiv məlumatlara əsaslandığı üçün dəqiqlik məsələləri ilə üzləşir. Məsələn, müştəri anketləri yalnız bir qrup müştərinin fikirlərinə dayanır, bu da nəticələrin ümumiləşdirilməsini çətinləşdirir. Ancaq, bu metodların sadəliyi və az resursla tətbiq olunması, kiçik və orta ölçülü müəssisələr üçün faydalıdır.

Texnoloji qiymətləndirmə yanaşmaları isə, məlumatların daha obyektiv və dəqiq şəkildə təhlilini təmin edir. Süni intellekt və data analitikası vasitəsilə, müəssisələr daha geniş məlumat bazasından istifadə edə bilirlər. Bu yanaşma yüksək dəqiqlik və sürətli məlumat toplamağa imkan verir, ancaq yüksək xərclər və texnoloji bacarıqların tələb olunması onu yalnız böyük müəssisələr üçün əlverişli edir.

Rəqabət analizi və bazar araşdırması kimi yanaşmalar, xüsusilə global bazarda və yeni məhsulun bazara təqdim edilməsi prosesində çox faydalıdır. Bu metodlar bazarın dərin təhlilini və rəqabət mühitini başa düşməyə kömək edir, lakin çox vaxt resurslar və vaxt tələb edir. Müxtəlif sahələrdə istifadə oluna bilən bu metodlar, müəssisələrin bazar şəraitindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmalarına kömək edir.

Cədvəldə verilən məlumatlar əsasən real dünyadakı mənbələrdən götürülmüşdür və müvafiq sahələrdə istifadə edilən metodların tətbiqi və nəticələri barədə geniş məlumatlar təqdim edir. Mənbələr, tədqiqat və təhlil əsasında verilən məlumatların doğruluğunu təmin edir və istifadəçi üçün əlavə dəyər yaradır.

Ənənəvi qiymətləndirmə metodları əsasən maliyyə göstəricilərinə, tarixi məlumatlara və müştəri rəylərinə əsaslanır. Bu metodlar daha çox sabit gəlir axını olan, klassik biznes modelləri ilə işləyən müəssisələrdə istifadə olunur. Ən çox tətbiq edilən metodlara aşağıdakılar daxildir: (cədvəl 3)

1.1. Diskontlaşdırılmış Pul Axını (DCF)

Bu metod müəssisənin gələcəkdə əldə edəcəyi pul axınlarını bugünkü dəyərə endirərək dəyəri müəyyən edir. DCF daha çox uzunmüddətli və stabil gəlir proqnozları olan şirkətlər üçün uyğundur.

1.2. Müqayisəli Şirkət Analizi (Comps)

Bu metod eyni sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərin maliyyə göstəriciləri ilə müqayisəyə əsaslanır. Nəticədə, bir şirkətin dəyəri bazar tərəfindən oxşar fəaliyyətlə məşğul olan şirkətlərin dəyərləri ilə ölçülür.

1.3. P/E və EV/EBITDA Kombinasiyası

Bu metodlar investorların şirkətin gəlirlərinə nə qədər dəyər verdiyini göstərir. Əsasən bazar dəyərinin gəlirlərə və əməliyyat mənfəətinə olan nisbəti araşdırılır..

1.4. Kitab Dəyəri (Book Value)

Bu metod şirkətin maddi aktivlərinin balans dəyərinə əsaslanır. Əsasən bank və maliyyə institutları üçün istifadə olunur.

1.5. Dividend Diskont Modeli (DDM)

Bu metod müntəzəm dividend ödəyən şirkətlər üçün daha uyğundur. Gələcək dividendlər diskontlaşdırılaraq cari dəyər hesablanır.

Ənənəvi metodların əsas üstünlükləri — sadəliyi, mövcud məlumatlarla işləmə rahatlığı və investorların aşına olduğu strukturda olmasıdır. Lakin onların bazarda baş verən sürətli dəyişiklikləri izləməkdə çətinlik çəkməsi, intellektual və qeyri-maddi aktivləri dəyərləndirməkdə qeyri-effektiv olması bu metodların müasir dövr üçün kifayət etmədiyini göstərir.

Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində qiymətləndirmə prosesində süni intellekt, maşın öyrənməsi, data mining, real vaxtlı bazar analizləri və emosional analiz kimi yanaşmalar

tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu metodlar əsasən qlobal bazarda fəaliyyət göstərən və innovasiyaya əsaslanan şirkətlər tərəfindən istifadə edilir.

2.1. Süni İntellekt və Data Analitikası

AI və Big Data texnologiyaları sayəsində şirkətlər milyonlarla məlumatı real vaxtda təhlil edərək daha dəqiq qiymətləndirmə nəticələri əldə edirlər. Bu yanaşma müəssisəyə tez dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşmaq, trendləri erkən görmək və proqnoz dəqiqliyini artırmaq imkanı verir.

2.2. Alternativ Data və Sentiment Analysis

Şirkətlərin bazar dəyəri artıq yalnız balans hesabatı və gəlir bəyannamələri ilə deyil, müştəri davranışları, sosial media paylaşımaları, xəbərlər və rəqəmsal reputasiya ilə də formalaşır.

Misal: Amazon və Google bu kimi məlumatları təhlil edərək məhsul və xidmətlərini, həm də öz bazar mövqelərini qiymətləndirirlər.

2.3. Blokçeyn və Rəqəmsal Aktivlər

Yeni dövrdə bəzi şirkətlər balans hesabatına kriptovalyuta və rəqəmsal aktivlər də əlavə edirlər. Bu yanaşma ənənəvi qiymətləndirmə ilə ölçülə bilməyən dəyərlərin (decentralized ownership, smart contracts və s.) bazar dəyərində necə təsir etdiyini izah edir. Misal: Tesla müəyyən miqdarda Bitcoin alaraq bunu balans hesabatına daxil etmiş və bu yolla həm maliyyə çevikliyini, həm də investor marağını artırmışdır.

Texnoloji əsaslı yanaşmalar müəssisələrə böyük məlumat bazaları ilə işləmə, daha obyektiv və çevik qərarlar qəbul etmə, proqnozların dəqiqliyini artırma və rəqəbat üstünlüyünü qoruma imkanı verir. Lakin bu metodlar həm də xüsusi texnoloji bilik, yüksək texniki infrastruktur və daha böyük resurs tələb edir.

Cədvəl 3. Şirkətlərin maliyyə-statistik göstəriciləri

Şirkət Adı	Sektor	Qiymətləndirmə Metodu	Bazar Dəyəri (USD)	P/E Nisbəti	EBITDA (mlrd \$)	ROE (%)	Kapital (Equity)
Apple Inc.	Texnologiya	Diskontlaşdırılmış Pul Axını (DCF)	2.85 trilyon	28.5	130	148%	70 mlrd
Microsoft Corp.	Texnologiya	Müqayisəli Şirkət Analizi (Comparable Companies Analysis)	2.78 trilyon	36.0	100	42%	200 mlrd
Amazon.com	E-ticarət	Diskontlaşdırılmış Pul Axını (DCF)	1.6 trilyon	60.3	83	17%	140 mlrd
Tesla Inc.	Avtomobil	EV/EBITDA və P/E nisbəti kombinasiyası	760 milyard	65.1	20	28%	55 mlrd
JPMorgan Chase	Maliyyə	Kitab Dəyəri Əsaslı Qiymətləndirmə (Book Value Approach)	520 milyard	11.8	52	17%	300 mlrd
Coca-Cola Co.	Qida və İçki	Dividend Diskont Modeli (DDM)	260 milyard	25.1	13	45%	70 mlrd
Alphabet (Google)	Texnologiya	DCF və EV/EBITDA kombinasiyası + AI əsaslı analitiklər	1.9 trilyon	27.5	110	27%	250 mlrd

Mənbə: [9] əsasında müəllif hazırlamışdır

Yuxarıdakı cədvəldə real şirkətlər üzrə qiymətləndirmə metodları və əsas maliyyə-statistik göstəricilər verilib. Bu məlumatların təhlili şirkətlərin hansı qiymətləndirmə metodlarını seçdiyini və bu seçimlərin onların rəqabət mövqeyinə necə təsir etdiyini ortaya qoyur:

1. Texnologiya Sektorundakı Şirkətlər: Apple, Microsoft, Google

Bu şirkətlər texnoloji yeniliklər və yüksək gəlir potensialına sahib olduqları üçün Diskontlaşdırılmış Pul Axını (DCF) və ya kombinə edilmiş metodlardan (DCF + EV/EBITDA) istifadə edirlər.

- Apple Inc.: 2.85 trilyon dollarlıq bazar dəyəri və 130 milyard dollar EBITDA ilə texnologiya sektorunun lideridir. 148% ROE göstəricisi, sərmayədən alınan gəlirlərin yüksək olduğunu göstərir. Bu səbəbdən Apple üçün DCF metodunun tətbiqi tam uyğundur, çünki şirkət stabil gələcək gəlirləri və davamlı innovasiya imkanları ilə fərqlənir.
- Microsoft: Müqayisəli şirkət analizi (comps) metodu ilə qiymətləndirilir, çünki onun sektorunda fəaliyyət göstərən digər texnologiya şirkətləri ilə müqayisəsi mümkündür. 36.0 P/E nisbəti, bazarın şirkətin gələcəyinə inamını əks etdirir.
- Alphabet (Google): Kombinə olunmuş metodlardan və süni intellekt əsaslı analitiklərdən istifadə edir. Google-un 110 milyard dollarlıq EBITDA-sı və 1.9 trilyon dollarlıq bazar dəyəri sübut edir ki, bu şirkət gələcək yönümlü texnoloji innovasiyaları bazar dəyərinə çevirməyi bacarır.

2. E-ticarət və Avtomobil Sektoru: Amazon və Tesla

Bu şirkətlər qeyri-ənənəvi biznes modellərinə malikdir və gələcək böyümə potensialları ilə seçilirlər.

- Amazon: DCF metodunun tətbiqi burada məntiqlidir, çünki Amazon-un gəlirləri dövrə olaraq dəyişsə də, uzunmüddətli perspektivdə sabit və artan pul axını gözlənilir. 60.3 P/E nisbəti, bazarın yüksək gözləntilərini əks etdirir. 83 milyard dollarlıq EBITDA şirkətin möhkəm əməliyyat gücünə malik olduğunu göstərir.
- Tesla: EV/EBITDA və P/E nisbəti kombinasiyası ilə qiymətləndirilir. Yüksək P/E (65.1) və aşağı nisbətdə EBITDA (20 milyard \$) göstərir ki, Tesla-nın dəyəri gələcək böyüməyə yönəlmiş gözləntilər üzərində qurulub. Tesla innovasiya və texnoloji transformasiyanın simvoludur.

3. Ənənəvi Sektorlar: JPMorgan Chase və Coca-Cola

Bu şirkətlər sabit gəlirlərə və oturmuş biznes modellərinə malik olduqları üçün ənənəvi metodlardan istifadə edirlər.

- JPMorgan Chase: Kitab dəyəri metodu ilə qiymətləndirilir. 300 milyard dollarlıq kapital və 52 milyard EBITDA, bu maliyyə institutunun sabit və riskə az meyilli strukturda işlədiyini göstərir. 11.8-lik P/E nisbəti isə bu stabil dəyəri əks etdirir.
- Coca-Cola: Dividend diskont modeli (DDM) ilə qiymətləndirilir. Çünki şirkət illərdir müntəzəm dividend ödəyir. 45% ROE göstəricisi şirkətin səhmdarlarına yüksək gəlir təmin etdiyini göstərir. 25.1 P/E nisbəti də onun bazarda güclü mövqeyini təsdiqləyir.

4. Qiymətləndirmə Metodlarının Rəqabətə Təsiri – Yekun Qiymətləndirmə

- Yüksək texnologiyalı və innovativ şirkətlər – Apple, Amazon, Google, Tesla – gələcək yönümlü, data əsaslı və riskli, lakin yüksək gəlirli modellərlə qiymətləndirilir. Bu yanaşmalar onların global bazarda çevik və qabaqcıl mövqe tutmalarına imkan verir.
- Ənənəvi və stabil gəlirli şirkətlər – JPMorgan və Coca-Cola – aşağı riskli, daha çox tarixi göstəricilərə əsaslanan qiymətləndirmə metodlarından istifadə edirlər. Bu isə onların uzunmüddətli etibarlılığını və sabitliyini təmin edir.

Müzakirə

Bu tədqiqatın əhəmiyyəti, müasir dövrdə rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün qiymətləndirmə metodlarının tətbiqinin vacibliyində dayanır. Rəqabət mühitində müəssisələrin uğurlu olması üçün yalnız məhsul və xidmət keyfiyyəti kifayət etmir, eyni zamanda, həqiqi və obyektiv qiymətləndirmə metodları ilə əldə olunan nəticələrə əsaslanaraq strateji qərarlar qəbul edilməlidir. Qiymətləndirmə metodları, müəssisələrin müştəri məmnuniyyətini və bazarın tələblərini doğru şəkildə anlayaraq öz fəaliyyətlərini optimallaşdırmalarına kömək edir.

Bu tədqiqat, qiymətləndirmə metodlarının ənənəvi və texnoloji əsaslı yanaşmalarla müqayisəsini apararaq hər iki yanaşmanın müxtəlif mühitlərdəki tətbiq imkanlarını araşdırır. Ənənəvi qiymətləndirmə metodları müştəri məmnuniyyəti anketləri və bazar araşdırmaları kimi sadə, lakin bəzən subyektiv nəticələr verən yanaşmaları ehtiva edir. Texnoloji əsaslı qiymətləndirmə yanaşmaları isə süni intellekt və data analitikası kimi vasitələrlə daha obyektiv, daha geniş məlumat bazalarından əldə edilən nəticələrə əsaslanır. Bu fərq, müəssisələrə bazarda strategiya inkişafını daha effektiv şəkildə aparmağa imkan verir.

Tədqiqatda istifadə olunan yanaşmaların elmi işlərə uyğunluğu və bu yanaşmaların akademik ədəbiyyatla əlaqəsi yüksəkdir. Ənənəvi qiymətləndirmə metodları artıq uzun müddətdir ki, biznes dünyasında istifadə olunur və bu metodların müştəri məmnuniyyətinin təhlili və bazarın tələblərinə uyğunluq kimi əhəmiyyətli məsələləri işıqlandırdığı müxtəlif elmi tədqiqatlarda qeyd edilmişdir. Məsələn, Kotler və Keller (2016) marketing sahəsində ənənəvi qiymətləndirmə metodlarının məhsul və xidmətləri müştəriyə uyğunlaşdırmaq üçün necə istifadə olunduğunu izah edirlər.

Bununla yanaşı, texnoloji əsaslı qiymətləndirmə yanaşmaları isə son dövrlərdə süni intellekt və data analitikası texnologiyalarının inkişafı ilə böyük tədqiqatlara və tətbiqlərə səbəb olmuşdur. Brynjolfsson və McAfee (2014) texnoloji inkişafının biznes qərarları üzərindəki təsirini və bu metodların müəssisələrin daha dinamik və çevik olmasına necə imkan yaratdığını vurğulamışdır. Müxtəlif elmi işlərdə süni intellekt və maşın öyrənməsinin strateji qərarların alınması və rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi mövzusunda böyük rol oynadığı qeyd edilmişdir.

Nəticə və təklif

Tədqiqatda həm də praktiki tətbiqlər üçün dəyərli töhfə verilir. Müasir müəssisələr üçün bu metodların düzgün seçilməsi və tətbiqi, rəqabət üstünlüyü əldə etmək və bazarda öz mövqeyini gücləndirmək üçün əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın nəticələri, yalnız akademik dairədə deyil, həm də praktik sahələrdə istifadə oluna biləcək qiymətləndirmə yanaşmalarının təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün əsaslı bir baza təmin edir.

Beləliklə, bu tədqiqat elmi və praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir və qiymətləndirmə metodlarının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində necə təsirli olduğunu göstərən müvafiq elmi işlərə əsaslanır. Eyni zamanda, bu tədqiqatda aparılan müqayisə, qiymətləndirmə metodlarının müxtəlif tətbiq sahələrində necə işlədiyini göstərir, bu da müəssisələrin və tədqiqatçılar üçün əlavə faydalı məlumatlar təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Kazımlı X. H. (2008) "Qiymətləndirmənin əsasları". Bakı, "İqtisad Universiteti nəşriyyatı", 430s.
2. "Consumer Behavior and Marketing Action", 2018, by Frank R. Kardes
3. "Data Science for Business", 2013, by Foster Provost, Tom Fawcett
4. "Customer Satisfaction: The Customer Experience Through the Customer's Eyes", 2017, by Nigel Hill
5. Ülgen, H., & Mirze, S. K. (2019). *İşletmelerde Stratejik Yönetim*. İstanbul: Beta Yayınları.
6. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management*. Pearson Education.

7. www.statista.com
8. www.hbr.org
9. <https://companiesmarketcap.com>

Arkhan Jabrayilov
Aygün Samadova

THE ROLE OF EVALUATION IN SHAPING COMPETITIVENESS

Abstract

This article explores the impact of the evaluation process on the development of competitiveness in production and service sectors. Evaluation serves not only as a tool to measure the quality of products or services but also as a critical instrument for determining the strategic position of enterprises and enhancing their resilience in the market. **The aim of the article is to explain how effective management of this process** contributes to achieving a competitive advantage.

Within the scope of the research, the essence of the concepts of **competitiveness and evaluation is extensively analyzed**. Various evaluation methods and their implementation mechanisms tailored to market conditions are examined. Special emphasis is placed on the impact of innovation, quality standards, and consumer expectations on the evaluation process. At the same time, the evaluation strategies of enterprises in both international and local markets are compared and their effectiveness is assessed.

The study is conducted using analytical and comparative approaches. Different evaluation models are compared, and empirical analyses are carried out based on real market examples. By examining statistical data and successful business practices, the strategic role of evaluation in management becomes more evident.

The results of the research show that in the absence of continuous and objective evaluation, enterprises may lose their market position, reduce their quality standards, and weaken customer trust. On the other hand, systematic and transparent evaluation approaches contribute to improving the quality of products and services and increasing market share. To enhance competitiveness, it is recommended that enterprises pay greater attention to evaluation processes and consider them as a core component of strategic decision-making.

Additionally, challenges encountered in the evaluation process are also addressed. Subjective criteria, inaccurate data sources, and the lack of a strategic approach can diminish the efficiency of enterprise evaluation systems. Therefore, it is essential to employ modern technologies, artificial intelligence, and analytical methods to ensure more objective and accurate evaluation. This approach is crucial not only for succeeding in a competitive environment but also for enhancing consumer satisfaction.

Keywords: competitiveness, evaluation, strategic management, quality, innovation

Эрхан Джабраилов
Айгюн Самадова

РОЛЬ ОЦЕНКИ В ФОРМИРОВАНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние процесса оценки на развитие конкурентоспособности в сферах производства и услуг. Оценка служит не только инструментом измерения качества продукции или услуг, но и важным средством для определения стратегической позиции предприятий и укрепления их устойчивости на рынке.

Цель статьи — объяснить, как эффективное управление этим процессом способствует достижению конкурентного преимущества.

В рамках исследования подробно анализируются сущность понятий конкурентоспособности и оценки. **Рассматриваются различные методы** оценки и механизмы их применения в соответствии с рыночными условиями. Особое внимание уделяется влиянию инноваций, стандартов качества и ожиданий потребителей на процесс оценки. Также проводится сравнение оценочных стратегий предприятий на международном и местном рынках, и оценивается их эффективность.

Исследование основано на аналитических и сравнительных подходах. Сравняются различные модели оценки, проводятся эмпирические анализы на основе реальных рыночных примеров. Изучение статистических данных и успешного опыта предприятий позволяет яснее представить стратегическую роль оценки в управлении.

Результаты исследования показывают, что при отсутствии постоянной и объективной оценки предприятия могут утратить рыночные позиции, снизить качество продукции и потерять доверие потребителей. В то же время, системные и прозрачные подходы к оценке способствуют повышению качества продукции и услуг, а также увеличению рыночной доли.

Для повышения конкурентоспособности рекомендуется, чтобы предприятия уделяли больше внимания процессам оценки и рассматривали их как основной элемент стратегического принятия решений.

Кроме того, **рассматриваются проблемы, возникающие в процессе оценки.** Субъективные критерии, неточные базы данных и отсутствие стратегического подхода могут снижать эффективность оценочных систем предприятий. Поэтому важно использовать современные технологии, искусственный интеллект и аналитические методы для обеспечения более объективной и точной оценки. Такой подход имеет важное значение как для успеха в конкурентной среде, так и для повышения удовлетворенности потребителей.

Ключевые слова: конкурентоспособность, оценка, стратегическое управление, качество, инновации

UOT 3.33

Emin Əsədli

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant
eminsdli722@gmail.com

ORCID NO: 0009-0009-6345-6914

Aygün Səmədzadə

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, i.ü.f.d.
aygunsamedova@yahoo.com

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLARA DƏSTƏK MEXANİZMLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqsəd – Azərbaycanda sahibkarlara dəstək mexanizmlərinin ölkənin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması istiqamətində müxtəlif tədbirlərin və proqramların həyata keçirilməsini təklif etməkdir. Bu mexanizmlər əsasən kiçik və orta sahibkarlara yönəlmişdir və onların fəaliyyətini asanlaşdırmaq üçün bir sıra imkanlar təqdim edilir. Dövlət sahibkarlara maliyyə dəstəyi olaraq güzəştli kreditlər, qrant proqramları və müxtəlif investisiya təşviqləri təklif edir. Vergi sahəsindəki islahatlar isə yeni bizneslərin və kiçik müəssisələrin inkişafına dəstək verir. Sahibkarlara müxtəlif sahələrdə təlimlər və kadr hazırlığına da diqqət yetirilir, bununla da, onlar işlərini daha səmərəli idarə etməyə və yeni bazarlara daxil olmağa hazır olurlar. Bu mexanizmlər ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına və sahibkarlığın inkişafına mühüm töhfə verir. Bu baxımdan məqalənin məqsəd Azərbaycanda sahibkarlara verilən dəstək mexanizmlərinin effektivliyini və bu mexanizmlərin kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına olan təsirini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə tətbiq olunan maliyyə, vergi, hüquqi, infrastruktur və təhsil dəstəyi mexanizmlərinin vəziyyəti və işgüzar mühitin təhlilinə aparılmışdır. Mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və sahibkarlara təqdim olunan dəstək mexanizmlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olmaması, qarşılaşılan çətinliklər araşdırılmış, sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanları və kreditləşmə prosesindəki maneələr təhlil edilərək, bu problemlərin həlli üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

Metodoloji yanaşma olaraq ilkin mərhələdə tədqiqat, keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarını birləşdirən qarışıq metod tətbiq olunmuşdur. Daha sonra məlumatların toplanması yerinə yetirilmiş, ikinci dərəcəli məlumatlar da nəzərdən keçirilərək Azərbaycanda sahibkarlara verilən dəstək mexanizmlərinə dair mövcud dövlət proqramları, rəsmi hesabatlar, qanunvericilik sənədləri və iqtisadi göstəricilər araşdırılmışdır. Məlumatların təhlili mərhələsində toplanan məlumatlar statistik üsullarla təhlil edilir.

Məqalənin sonunda əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq, təkliflər verilmişdir. Bu təkliflər Azərbaycanda sahibkarlara verilən dəstək mexanizmlərinin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: *işgüzar mühit, dünya təcrübəsi, proqramlar, dəstək mexanizmləri, sahibkarlığın inkişafı*

Giriş

Azərbaycanda sahibkarlığa dəstək mexanizmləri ölkənin iqtisadi inkişafının əsas dayaqlarından biridir. Sahibkarlığın inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılması, qeyri-neft

sektorunun gücləndirilməsi və ümumilikdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən müxtəlif təşviq və dəstək mexanizmləri yaradılmışdır. Bu mexanizmlər sahibkarların qarşılaşdıqları maneələrin aradan qaldırılması, onların biznes fəaliyyətlərinin asanlaşdırılması və iqtisadi mühitin daha da yaxşılaşdırılması məqsədini güdür. Ölkə rəhbərliyi sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirir və bu sahədə müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Son illər ərzində kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı xüsusi önəm kəsb edir. Belə ki, bu sektor həm iqtisadi artıma, həm də sosial rifahın yüksəlməsinə töhfə verir. KOS sektorunun inkişafı öz növbəsində, məşğulluğun artırılması, regional inkişafın stimullaşdırılması və ümumi iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına kömək edir.

Azərbaycanda sahibkarlara dəstək mexanizmləri çoxşaxəlidir və müxtəlif sahələri əhatə edir. Dövlətin maliyyə dəstəyi sahibkarlara yüksək faizli kreditlərdən daha əlverişli şərtlərlə güzəştli kreditlər və qrantlar təqdim etməsini nəzərdə tutur. Bu maliyyə dəstəyi xüsusilə yeni bizneslərin qurulması, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi və innovativ layihələrin həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda vergi sahəsində həyata keçirilən islahatlar və vergi güzəştləri də sahibkarların yükünü azaldır, onların fəaliyyətini daha səmərəli və davamlı etməyə imkan verir. Bundan əlavə sahibkarların işgüzar bacarıqlarını artırmaq və onlara bazar tələblərinə uyğunlaşmağa kömək etmək məqsədilə müxtəlif təlimlər və seminarlar təşkil olunur. Bu təlimlər sahibkarlara biznes idarəetməsi, marketinq, hüquq və maliyyə sahələrində müasir yanaşmalar öyrədərək, onların bizneslərini daha effektiv idarə etmələrini təmin edir. Kadr hazırlığı və təhsil sahəsində dəstəklər yerli işçi qüvvəsinin inkişafına, sahibkarlığın gələcək uğurlarına xidmət edir.

Materiallar və metodlar

Azərbaycan iqtisadiyyatında sahibkarlığın inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyinin və dayanıqlı iqtisadi artımının əsas göstəricilərindən biridir. Sahibkarlara dəstək mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi bu sahədə tətbiq olunan siyasətlərin, dövlət proqramlarının və institutların effektivliyini ölçmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Materiallar əsasən normativ-hüquqi sənədlər, dövlət və beynəlxalq təşkilatların hesabatları, elmi məqalələr və sahibkarlarla aparılan sorğulara əsaslanır. İlk növbədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik bazası araşdırılmışdır. Buraya “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanun, “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası” və digər dövlət proqramları daxildir. Həmçinin, İqtisadiyyat Nazirliyi, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, Dövlət Statistika Komitəsi kimi dövlət qurumlarının hesabatları sahibkarlıq subyektlərinə göstərilən maliyyə və qeyri-maliyyə dəstəklərinin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün əsas məlumat mənbələri sayıla bilər.

Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatları Azərbaycanda sahibkarlıq mühitinin dünya standartları ilə müqayisədə hansı vəziyyətdə olduğunu göstərmək baxımından mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, akademik mənbələr və müxtəlif tədqiqatlar vasitəsilə sahibkarlığın inkişafına təsir edən amillər və sahibkarlara göstərilən dəstək mexanizmlərinin iqtisadi təsirləri təhlil edilmişdir.

Məqalədə statistik məlumatların təhlili üçün rəsmi dövlət qurumlarının və beynəlxalq təşkilatların açıqladığı göstəricilər istifadə edilmiş, müvafiq indekslər və göstəricilər əsasında sahibkarlıq mühitinin cari vəziyyəti və inkişaf tendensiyaları araşdırılmışdır.

Təhlil və müzakirə

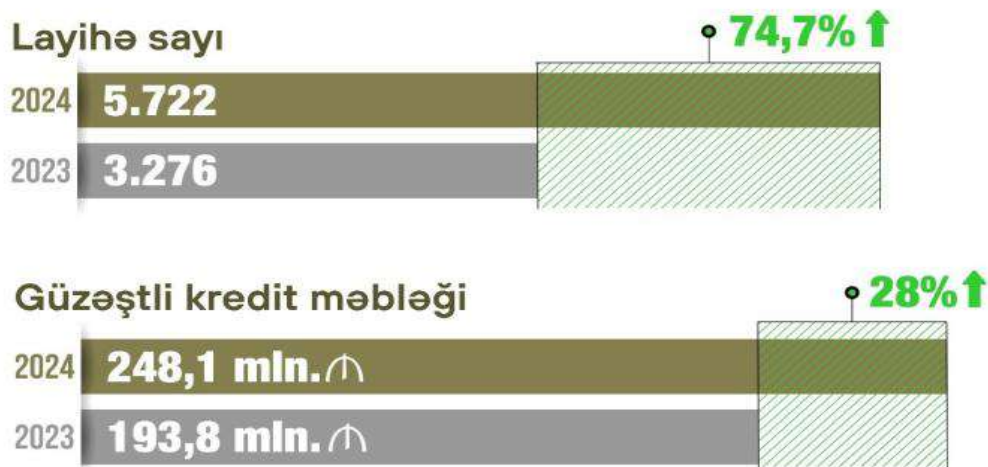
Sahibkarlığın inkişafı, xüsusən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Azərbaycanda sahibkarlığa dəstək mexanizmləri ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, yerli istehsalın gücləndirilməsi və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu

mexanizmlər dövlətin sahibkarlara verdiyi maliyyə və qeyri-maliyyə dəstəyi, hüquqi yardımlar, elmi-texniki dəstək və infrastruktur təminatı kimi bir çox aspekti əhatə edir.

Azərbaycanda sahibkarlığa dəstək mexanizmlərinin tətbiqi bir çox sahələri əhatə edir və müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycanda KOB-lar (Kiçik və Orta Bizneslər) ölkə iqtisadiyyatının mühüm hissəsini təşkil edir. Onlar müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərir, o cümlədən istehsalat, xidmət sektoru, ticarət, texnologiya və innovasiya. KOB-lar yerli bazarda və beynəlxalq aləmdə fəaliyyət göstərir, müxtəlif məhsul və xidmətlər təklif edir. Dövlət KOB-ların inkişafını dəstəkləmək üçün maliyyə, vergi güzəştləri və müxtəlif proqramlar vasitəsilə bu sahəni stimullaşdırır. Azərbaycanda KOB-lara dəstək vermək məqsədilə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) fəaliyyət göstərir və bu qurum KOB-lara maliyyə, təlim və məsləhət xidmətləri təklif edir.

KOBİA-nın fəaliyyəti sahibkarlara müxtəlif istiqamətlərdə xidmət göstərməyi əhatə edir: maliyyə resurslarına çıxış, təlim və seminarlar, bazar araşdırmaları, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və digər sahələrdə dəstək. KOBİA tərəfindən sahibkarlara təklif olunan maliyyə mexanizmləri arasında subsidiyalar, vergilərin azaldılması və kreditlər kimi alətlər yer alır. Bu alətlər, sahibkarlığın inkişafına dəstək verməklə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlir [2, s. 47].

Azərbaycanda sahibkarlara verilən maliyyə dəstəyi, xüsusən də kiçik və orta biznesin inkişafını dəstəkləmək məqsədilə kreditlərin verilməsi və subsidiyalarla təmin edilməsi ilə həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən sahibkarlara verilən investisiya kreditləri, kiçik biznesin inkişafı üçün daha əlverişli şərtlər təqdim edir. Eləcə də vergi güzəştləri və azaldılmış vergi dərəcələri kimi tədbirlər sahibkarlara maliyyə yükünü azaltmaqla, onların iqtisadiyyatdakı fəaliyyətlərini genişləndirməyə şərait yaradır. Dövlətin maliyyə dəstək mexanizmləri, prioritet iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dəstək verməkdə mühüm rol oynayır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafını təşviq edən və xüsusilə kiçik və orta biznes sahəsinə istiqamətlənmiş Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun maliyyə mexanizmləri ölkənin biznes mühitinin gücləndirilməsi üçün həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsas vasitələrindəndir. Bu baxımdan güzəştli kredit mexanizmi sahibkarların bizneslərini böyütmək üçün müraciət etdikləri əsas maliyyə vasitələrindən biri sayıla bilər [4, s. 806]. Qeyd etmək lazımdır ki, 2024-cü ildə bu mexanizmdən yararlanan sahibkarların sayı olduqca artmışdır.

Qrafik 1. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən 2023 və 2024-cü illərdə verilən güzəştli kreditlər

Mənbə: [6] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Qrafikdə “Sahibkarlığın İnkişafı Fondu” tərəfindən verilən güzəştli kreditlər haqqında statistik məlumatlar əks olunub. 2023-cü ildə 3.276 layihəyə güzəştli kredit ayrıldığı halda, 2024-cü ildə bu rəqəm 5.722-yə yüksəlib ki, bu da 74,7% artım deməkdir. Eyni zamanda ayrılan kredit məbləği 2023-cü ildə 193,8 milyon manat olduğu halda, 2024-cü ildə 248,1 milyon manata çataraq 28% artım nümayiş etdirib. Bu statistika göstərir ki, 2024-cü ildə həm sahibkarlara verilən güzəştli kreditlərin sayı, həm də ümumi məbləği əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [5].

Bundan əlavə, təlim-tədris proqramları da dövlətin sahibkarlığa verdiyi dəstəklərin vacib hissəsidir. Müəyyən proqramlar və kurslar sahibkarlara biznes idarəçiliyi, maliyyə planlaması, marketinq strategiyaları və digər sahələrdə peşəkar biliklər qazandırmağa yönəlidir. Bu kimi proqramlar sahibkarların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və onların bazar şərtlərinə uyğunlaşmasına kömək edir.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafında dövlət-özəl əməkdaşlığı da mühüm rol oynayır və müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi istiqamətində atdığı addımlar çərçivəsində sahibkarlarla əməkdaşlıq modeli getdikcə daha çox ön plana çıxır. Birincisi, sahibkarlığa dəstək fondları və güzəştli kreditlər bu əməkdaşlığın əsas alətlərindən biridir. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu və digər maliyyə institutları vasitəsilə kiçik və orta sahibkarlara (KOB) güzəştli kreditlər ayrılır, onların biznes fəaliyyətinin genişlənməsi üçün maliyyə imkanları yaradılır. Bu, sahibkarlıq subyektlərinin inkişafını sürətləndirərək ölkə iqtisadiyyatına töhfə verir.

İkincisi, investisiya təşviqi və vergi güzəştləri dövlətin sahibkarlara dəstək verdiyi digər əsas mexanizmlərdəndir. Strateji sahələrdə fəaliyyət göstərən və investisiya təşviqi sənədi alan sahibkarlara vergi və gömrük rüsumlarında güzəştlər tətbiq olunur. Bu, xüsusilə sənaye, kənd təsərrüfatı və innovativ texnologiyalar sahəsində çalışan bizneslər üçün mühüm stimuldur.

Üçüncüsü, sahibkarlığın tənzimlənməsində və inkişafında institusional dəstək mexanizmləri gücləndirilib. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi dövlət-özəl əməkdaşlığının təşkili, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi və onların inkişafına dəstək vermək üçün yaradılmışdır. Bu agentlik vasitəsilə sahibkarlara məsləhət xidmətləri, startap və innovasiya layihələri üçün dəstək proqramları təklif edilir.

Dördüncüsü, Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq layihələri çərçivəsində bir çox infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Yol, nəqliyyat, enerji və səhiyyə kimi sahələrdə dövlət-özəl əməkdaşlığı modeli tətbiq olunaraq uzunmüddətli investisiyaların cəlb edilməsi təmin edilir. Bu model sahibkarlara dövlət sifarişləri və uzunmüddətli biznes perspektivləri yaradır.

Beşincisi, rəqəmsallaşma və elektron hökumət həlləri sahibkarların fəaliyyətini asanlaşdırır. “ASAN xidmət”, “e-gov” platforması və “Rəqəmsal Azərbaycan” təşəbbüsləri vasitəsilə sahibkarlar müxtəlif dövlət xidmətlərinə operativ və şəffaf şəkildə çıxış əldə edirlər. Elektron vergi bəyannamələri, lisenziyalasdırma və digər inzibati prosedurların avtomatlaşdırılması biznes mühitinin yaxşılaşmasına səbəb olur [6].

Son olaraq, dövlət-özəl əməkdaşlığı çərçivəsində sənaye parkları və aqroparklar yaradılaraq sahibkarlara infrastruktur dəstəyi verilir. Belə iqtisadi zonalarda fəaliyyət göstərən şirkətlər bir sıra vergi və rüsum güzəştlərindən faydalanır, eyni zamanda innovativ texnologiyalardan istifadə edərək rəqabət qabiliyyətlərini artırır. Bütün bu tədbirlər göstərir ki, Azərbaycanda dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır və iqtisadiyyatın dayanıqlı böyüməsinə töhfə verir.

Bununla yanaşı, ölkəmizdə sahibkarlara verilən dəstəyin həyata keçirilməsində müəyyən problemlər mövcuddur. İlk növbədə dövlətin təklif etdiyi maliyyə resursları və subsidiyaların effektiv şəkildə sahibkarlara çatdırılması üçün bürokratik maneələr və mürəkkəb prosedurlar

bəzən çətinlik yaradır. Sahibkarların dövlət tərəfindən verilən kreditlərdən istifadə etmələri üçün çoxsaylı müraciətlər, sənədləşmə və təsdiqləmə prosesləri, onların vaxtını və resurslarını sərf etmələrinə səbəb olur. Bu da xüsusilə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin resurs çatışmazlığı səbəbindən problemlərlə qarşılaşmalarına gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən regionlar arasında sahibkarlara verilən dəstəyin bərabər şəkildə paylanmaması da problem olaraq qalır. Bakı və digər iri şəhərlərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara verilən dəstək bölgələrdəki sahibkarlara nisbətən daha çox olur. Regionlarda sahibkarlara lazımi infrastruktur, texniki və maliyyə dəstəyi, biznes şəbəkələri və təlim imkanlarının çatışmazlığı onların inkişafını məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, müasir dövrdə iqtisadiyyatın əhəmiyyəti getdikcə artır. Bu sahədə inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusilə Azərbaycanda rəqəmsal xidmətlər və texnologiyalarla bağlı dəstək mexanizmlərinin tətbiqi olduqca vacibdir. Sahibkarlara rəqəmsal alətlərdən istifadə etmələri üçün yardım və təlim proqramlarının təşkil edilməsi, onların bazara daha sürətli çıxışına və daha geniş müştəri bazası əldə etmələrinə kömək edə bilər. Azərbaycanda bu sahəyə dəstək göstərən mexanizmlərin hələ də kifayət qədər inkişaf etmədiyi və sahibkarlara rəqəmsal transformasiya istiqamətində daha çox dəstək verilməli olduğu görünür [3, s. 122].

Sahibkarlara verilən dəstəyin qiymətləndirilməsi üçün bir neçə əsas amil nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə bu dəstəyin sahibkarlara nə qədər təsir etdiyi və onların iqtisadi fəaliyyətinə necə təsir göstərdiyi ölçülməlidir. Məsələn, verilən subsidiyaların və kreditlərin şirkətlərin inkişafına, işçi qüvvəsinin artırılmasına və məhsul istehsalının yüksəlməsinə necə təsir etdiyi dəyərləndirilməlidir. Eyni zamanda sahibkarlara təqdim edilən hüquqi məsləhət xidmətlərinin səmərəliliyi və onlara real yardım göstərməsi vacibdir. Təqdim edilən təlim və maarifləndirmə proqramlarının keyfiyyəti və sahibkarlar üçün praktik faydası da qiymətləndirilməlidir.

Nəticə

Azərbaycanda sahibkarlara verilən dəstək mexanizmləri ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Dövlətin maliyyə dəstəyi, vergi güzəştləri, hüquqi və təhsil sahəsindəki təşəbbüslər sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyən əsas amillərdən biridir. Bu mexanizmlər kiçik və orta biznesin çiçəklənməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına müsbət təsir göstərir. O cümlədən sahibkarlara beynəlxalq bazarlara çıxış və innovativ texnologiyaların tətbiqi kimi sahələrdə daha çox dəstək verilməsi zəruridir.

Dövlətin sahibkarlara olan diqqəti və göstərilən dəstəklərin artırılması ölkənin iqtisadi potensialının daha da güclənməsinə səbəb olacaqdır. Sahibkarlığın inkişafı sadəcə iqtisadi artımın deyil, həm də sosial rifahın yüksəlməsinə xidmət edir. Ancaq bürokratik maneələrin və hüquqi çətinliklərin aradan qaldırılması, sahibkarların beynəlxalq bazarlara çıxışının asanlaşdırılması və texnoloji yeniliklərin tətbiqinin genişləndirilməsi hələ də prioritet məsələlərdən biridir.

Sahibkarlara verilən dəstək mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə əsas təklif irəli sürülə bilər:

- bürokratik prosedurların sadələşdirilməsi və daha şəffaf sistemlərin yaradılması;
- sahibkarlara dövlət dəstəyindən daha asan və sürətli şəkildə yararlanmaq imkanı verilməsi;
- regionlar üzrə balanslı dəstəyin təmin edilməsi üçün dövlət proqramları daha da optimallaşdırılmalı və bölgələrdəki sahibkarlara daha çox diqqət yetirilməli;
- rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün sahibkarlara texnoloji dəstək verilməli, onların rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşmasına kömək olunmalıdır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda sahibkarlığa verilən dəstək mexanizmləri effektiv şəkildə işləyir, amma bu mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi iqtisadiyyatın

daha da müasirləşməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 31 iyul 2018-ci il.
2. Əvəzov Y. Azərbaycanın regionlarında sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmləri. Geostrategiya. 2023, 201 s.
3. Hacıyev C., Ahadov V. Azərbaycan'da Girişimçiliğin Gelişmesinde Kurumsal Düzenlemenin Rolünün Artırılması. Moskova: Tüm Rusya'nın Bilimsel ve Analitik Dergisi "Financial Economics". 2021. 205 s.
4. Имамвердиева Ч.Р. Повышение эффективности государственной поддержки малого предпринимательства в туристическом секторе Азербайджана // Российское предпринимательство. – 2019. – Том 20. 1024 с.
5. <https://caliber.az/post/azerbajdzhanskije-predprinimateli-razvivayut-biznes-s-pomoshyu-lgotnyh-finansovyh-mexanizmov-gosudarstva>
6. <https://economy.gov.az/az/post/2500/sahibkarlar-dovletin-guzestli-maliyye-mexanizmleri-ile-bizneslerini-inkisaf-etdirirler>

Emin Asadli

PhD in Economics Aygun Samadzade

ASSESSMENT OF SUPPORT MECHANISMS FOR ENTREPRENEURS IN AZERBAIJAN

Summary

The goal is to propose mechanisms to support entrepreneurs in Azerbaijan for the implementation of various measures and programs aimed at accelerating the country's economic development and improving business conditions. These mechanisms are mainly aimed at small and medium-sized entrepreneurs and provide a number of opportunities to facilitate their activities. The state offers entrepreneurs preferential loans, grant programs and various investment incentives as financial support. Tax reforms support the development of new businesses and small enterprises. Attention is also paid to training and staff training for entrepreneurs in various fields, thereby preparing them to manage their businesses more efficiently and enter new markets. These mechanisms make a significant contribution to the diversification of the country's economy and the development of entrepreneurship. In this regard, the aim of the article is to examine the effectiveness of support mechanisms provided to entrepreneurs in Azerbaijan and the impact of these mechanisms on the development of small and medium-sized enterprises. For this purpose, the state of applied financial, tax, legal, infrastructure and educational support mechanisms and the business environment were analyzed. The existing problems were identified and the lack of compliance of the support mechanisms provided to entrepreneurs with the requirements of the modern era, the difficulties encountered were investigated, the access of entrepreneurs to financial resources and the obstacles in the crediting process were analyzed, and proposals were put forward to solve these problems.

As a methodological approach, a mixed method combining research, qualitative and quantitative approaches was applied at the initial stage. Then, data collection was carried out, secondary data was also reviewed, and existing state programs, official reports, legislative documents and economic indicators on the support mechanisms provided to entrepreneurs in Azerbaijan were examined. At the data analysis stage, the data collected was analyzed using statistical methods.

At the end of the article, proposals were made based on the results obtained. These proposals determine the strengths and weaknesses of the support mechanisms provided to entrepreneurs in Azerbaijan.

Keywords: *business environment, world experience, programs, support mechanisms,*

Эмин Асадли
Д.ф.по экономике Айгюн Самедзаде

ОЦЕНКА МЕХАНИЗМОВ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Цель – предложить механизмы поддержки предпринимателей в Азербайджане для реализации различных мер и программ, направленных на ускорение экономического развития страны и улучшение условий для бизнеса. Данные механизмы ориентированы в основном на субъектов малого и среднего предпринимательства и предоставляют ряд возможностей для содействия их деятельности. Государство предлагает предпринимателям льготные кредиты, грант программы и различные инвестиционные стимулы в качестве финансовой поддержки. Налоговые реформы поддерживают развитие новых предприятий и малого бизнеса. Также уделяется внимание обучению и подготовке кадров для предпринимателей в различных сферах, тем самым готовя их к более эффективному управлению своим бизнесом и выходу на новые рынки. Эти механизмы вносят значительный вклад в диверсификацию экономики страны и развитие предпринимательства. В связи с этим целью статьи является рассмотрение эффективности механизмов поддержки, предоставляемых предпринимателям в Азербайджане, и влияние этих механизмов на развитие малого и среднего предпринимательства. Для этого было проанализировано состояние применяемых финансовых, налоговых, правовых, инфраструктурных и образовательных механизмов поддержки, а также бизнес-среда. Были выявлены существующие проблемы и несоответствие механизмов поддержки предпринимателей требованиям современной эпохи, исследованы возникшие трудности, проанализированы доступ предпринимателей к финансовым ресурсам и препятствия в процессе кредитования, а также выдвинуты предложения по решению этих проблем.

В качестве методического подхода на начальном этапе исследования был применен смешанный метод, сочетающий качественный и количественный подходы. Затем был проведен сбор данных, также были рассмотрены вторичные данные, изучены существующие государственные программы, официальные отчеты, законодательные документы и экономические показатели по механизмам поддержки, предоставляемым предпринимателям в Азербайджане. На этапе анализа данных собранные данные анализируются с использованием статистических методов.

В конце статьи даны предложения, основанные на полученных результатах. В этих предложениях определены сильные и слабые стороны механизмов поддержки, предоставляемых предпринимателям в Азербайджане.

Ключевые слова: бизнес-среда, мировой опыт, программы, механизмы поддержки, развитие предпринимательства

UOT 33.332

Rüstəm Rəsulov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant
rsulovrustm6@gmail.com

Elmi rəhbər: Hicran Mirzəyeva

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, i.f.d., dosent
akademiya_sm@mail.ru

AQRAR İSLAHATLAR VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı üçün ardıcıl islahatlar və dövlət dəstəyi həyata keçirilir. Bu islahatlar ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ixrac potensialının artırılması, kənd bölgələrində rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına yönəlmişdir. Torpaq islahatları, maliyyə dəstəyi, innovativ texnologiyaların tətbiqi, bazar infrastrukturunu və logistikanın inkişafı kimi tədbirlər prioritetlərdəndir. Eyni zamanda, fermerlərin maliyyə resurslarına çıxışının yaxşılaşdırılması, aqrar sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi və təhsil-inovasiya potensialının gücləndirilməsi vacib məsələlərdən hesab olunur. Uzunmüddətli məqsəd kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək və global dəyər zəncirinə integrasiyasını gücləndirməkdir. Bu istiqamətdə dövlət və özəl sektorun birgə səyi ilə Azərbaycan kənd təsərrüfatı sahəsində yeni uğurlar əldə edəcək və ölkənin iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verəcəkdir.

Məqsəd – kənd təsərrüfatının Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolunu gücləndirmək, bu sahənin dayanıqlı inkişafını təmin etmək və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini, ixrac potensialını və kənd bölgələrinin rifahını yüksəltmək üçün strateji yanaşmalar və təkliflər təqdim etmək.

Metodologiya – tədqiqat işində müqayisəli təhlil metodu, təsviri analiz metodu, statistik məlumatların təhlili metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri və praktiki əhəmiyyəti – təklif olunan tədbirlər vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin və rəqabətqabiliyyətinin artırılması, həm daxili bazar, həm də ixrac üçün daha cəlbedici olması təmin edilir. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına töhfə verilir, xüsusilə kənd bölgələrində rifah səviyyəsi yüksəldilir. Dövlət və özəl sektorun birgə fəaliyyəti ilə kənd təsərrüfatı sahəsində davamlı inkişaf təmin edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması ilə Azərbaycan global dəyər zəncirinə effektiv şəkildə integrasiya olunur.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, aqrar islahatlar, dayanıqlı inkişaf, ixrac potensialı, maliyyə dəstəyi, sahibkarlıq, sosial-iqtisadi inkişaf*

Giriş

Kənd təsərrüfatı hər bir dövlətin iqtisadi sisteminin əsas dayaqlarından biridir. Bu sahə yalnız ərzaq təchizatı ilə məhdudlaşmayaraq, həm də iş bazarı, xarici ticarət imkanları və kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi irəliləyişi baxımından mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Azərbaycan kimi müxtəlif iqlim zonasına və münbit torpaqlara malik ölkələr üçün kənd təsərrüfatının potensialı xüsusilə böyükdür. Lakin bu potensialın tam istifadəsi üçün aqrar islahatların həyata keçirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması zəruridir.

Ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl və sistemli islahatlar çərçivəsində, dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanaraq, ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ixrac potensialının artırılması və kənd bölgələrində rifah

səviyyəsinin yüksəldilməsinə töhfə verən rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesinin formalaşdırılması hazırda ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindən birini təşkil edir.

Aqrar sahədə islahatların rolu

İslahat prosesinin bütün mərhələlərində olduğu kimi, dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı sahəsinin qarşısında duran və həlli vacib olan bir sıra məsələlər daim hökumətin diqqətində qalır. Ölkədə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı məsələlərinin həm dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi global inkişaf meylləri, həm də global səviyyədə mövcud olan tələblər nəzərə alınmaqla həll edilməsi əsas vəzifə kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aqrar sahədə bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatların əsas məqsədi kənd təsərrüfatının effektivliyini artırmaq, fermer təsərrüfatlarını və sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək, həmçinin kənd bölgələrində həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. İslahatların əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Torpaq mülkiyyəti və istifadəsi ilə bağlı islahatlar: Torpaq islahatları kənd təsərrüfatı sahəsində ən mühüm məsələlərdən biridir. Torpaqların daha effektiv istifadəsi, kiçik və orta sahibkarlıq təşəbbüslərinin yaradılması üçün torpaq mülkiyyətinin şəffaflaşdırılması və torpaq bazarının formalaşdırılması vacibdir. Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən torpaqların icarəyə verilməsi, torpaq kadastrının təkmilləşdirilməsi kimi tədbirlər görülür.

2. Maliyyə dəstəyi və subsidiyalar: Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün dövlət tərəfindən müxtəlif maliyyə dəstək mexanizmləri tətbiq edilir. Bunlara aşağı faizli kreditlər, vergi güzəştləri, texnika və avadanlıqların alınması üçün subsidiyalar daxildir. Bu tədbirlər sahibkarların investisiya imkanlarını genişləndirir və yeni texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırır.

3. İnnovasiyaların və texnologiyaların tətbiqi: Müasir kənd təsərrüfatı üçün innovasiyalar və yüksək texnologiyaların tətbiqi zəruridir. Dəqiq əkinçilik, suvarma sistemlərinin avtomatlaşdırılması, yüksək məhsuldar toxumların istifadəsi kimi tədbirlər məhsuldarlığın artırılmasına kömək edir. Dövlət tərəfindən bu sahədə təlim və təqaüd proqramları da təşkil edilir.

4. Bazar infrastrukturunu və logistikanın inkişafı: Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı qədər onların satışı və paylanması da vacibdir. Bazar infrastrukturunu, logistika zənciri və ixrac imkanlarının yaxşılaşdırılması fermerlər üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı məhsulları üçün birjaların yaradılması, ixracın stimullaşdırılması kimi tədbirlər həyata keçirilir.

Aqrar sahənin inkişafına dövlət dəstəyi

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamına əsasən, BMT-nin qəbul etdiyi "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və 2030-cu ilədək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş Milli Prioritet müəyyən edilmişdir (1).

Milli Prioritetlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"na uyğun şəkildə, dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində müəyyən edilmiş siyasətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı sahəsində müşahidə edilən global meyllərin və elan edilən beynəlxalq tələblərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı ilə bağlı global səviyyədə formalaşmış bu meyllər

əsasında dünya iqtisadiyyatının bir tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin inkişafı, əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar əldə edilən müsbət nəticələrlə yanaşı, gələcək dövr üçün mövcud qlobal tələblərə uyğun şəkildə, kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına yönəlmiş strateji hədəflərin həyata keçirilməsi baxımından aşağıda qeyd olunan tələblər aktualdır:

- Torpaqların münbitliyinin qorunması, birləşdirilməsi və idarə olunma sisteminin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən torpaqların keyfiyyət göstəriciləri üzrə yenilənmiş və elektronlaşdırılmış məlumat bazasının yaradılmasının tamamlanması;
- Fermerlərin suvarma suyu ilə təminatında mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün suvarma infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və suvarma suyu üzrə tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- İqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinin idarə olunması təcrübəsinin yaradılması;
- Fermerlərin maliyyə resurslarına (xüsusilə dövrüyyə vəsaitlərinə) çıxışının yaxşılaşdırılması;
- Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə mütəxəssis çatışmazlığının aradan qaldırılması məqsədilə aqrar təhsil sisteminin inkişafı tədbirlərinin genişləndirilməsi;
- Elmi tədqiqat imkanlarının genişləndirilməsi, innovasiyaların və intensiv texnologiyaların tətbiqi təcrübəsinin artırılması;
- Yerli məhsullardan ibarət xammal bazasına əsaslanan emal sənayesi sahələrinin inkişaf etdirilməsi, ümumilikdə emal sənayesinin inkişaf sürətinin artırılması;
- Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə logistika infrastrukturunun, o cümlədən ixrac üzrə logistikanın inkişaf etdirilməsi, habelə ixrac bazarları coğrafiyasının müxtəlifləşdirilməsinin təşviq edilməsi;
- Kənd təsərrüfatı sahəsi ilə emal sənayesi və ticarət sektoru arasında səmərəli əlaqələrin yaradılması, habelə logistika və təchizat infrastrukturunun inkişafı məqsədləri baxımından mövcud vergi-gömrük tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsi;
- Kənd təsərrüfatı sahəsində əmək məhsuldarlığı göstəricisinin artırılması və kənd yerlərində qeyri-kənd təsərrüfatı sahələri üzrə məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi məqsədləri də daxil olmaqla, kənd yerlərinin inkişafı siyasəti üzrə potensialın gücləndirilməsi.

Müstəqil Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində islahatlar sistemlilik və ardıcılıq prinsipi əsasında həyata keçirilmiş və inkişaf prosesində önə çıxan vəzifələrin həllinə etibarlı təminatlar yaradılmasına yönəlmişdir.

Bu uğurlu islahatların davamı olaraq və müasir tələblər nəzərə alınaraq ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı ilə bağlı qısa və orta müddətli dövr üçün strateji yanaşma, əənəvi təsərrüfatçılıqdan yüksək əlavə dəyər yaradan intensiv təsərrüfatçılığa keçidin daha da gücləndirilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahələrinin rəqabətqabiliyyətinin artırılması kimi müəyyən edilmişdir.

Uzunmüddətli perspektivdə isə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı ilə bağlı əsas məqsəd, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahələrinin dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə və yüksək texnoloji inkişafa əsaslanaraq qlobal dəyər zəncirinə effektiv şəkildə inteqrasiya olunmasına nail olmaqdır.

Müəyyən edilmiş strateji yanaşmaya uyğun olaraq aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə gələcək dövr üçün qarşıya qoyulmuş strateji inkişaf istiqamətlərini Şəkil 1-dəki kimi ümumiləşdirmək mümkündür.

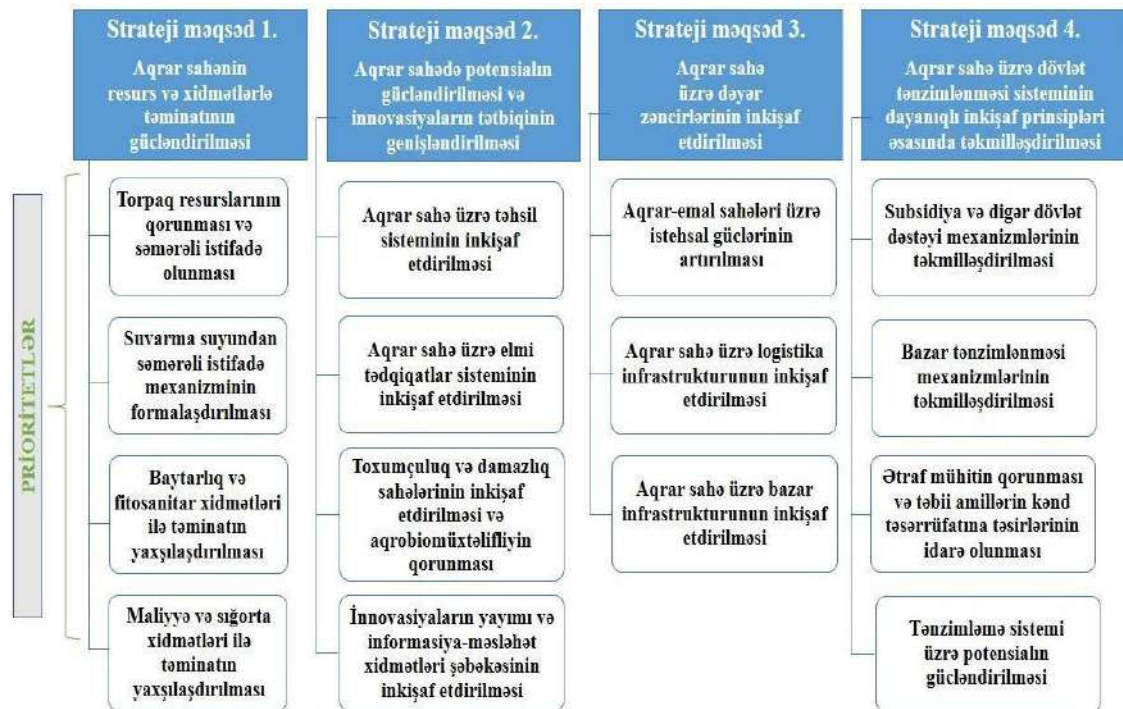
Bu məqsədlə ilk növbədə aqrar sahənin resurs və xidmətlərlə təminatının daha da gücləndirilməsi əsas vəzifələrdəndir.

Aqrar sahənin gələcək dövr üçün inkişaf strategiyasının qarşısında duran digər mühüm vəzifələrdən biri də potensialın gücləndirilməsi və innovasiyaların tətbiqinin

genişləndirilməsinə nail olmaqdır (2).

Məlumdur ki, aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin ən başlıca prinsipi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrin fəaliyyətinə prioritet-iqtisadi şərait yaradılmasından ibarətdir. Bütün bunlar istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlığın inkişafında risklər səviyyəsinin aşağı salınmasına, eyni zamanda yerli əmtəə istehsalçılarının beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının artırılmasına şərait yaradır. Həmin prinsipləri eyni zamanda aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bazis postulatları kimi də hesab etmək olar (4).

Sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyətindən danışarkən bu sahədə baş verən müsbət dəyişikliklərdə qeyd etməliyik. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti son illərdə xeyli inkişaf etmişdir. Beləki, dövlət tərəfindən təqdim olunan maliyyə dəstək proqramları sahibkarların investisiya imkanlarını genişləndirir, innovativ texnologiyaların tətbiqi və təlim proqramları vasitəsilə sahibkarların bilik və bacarıqları artırılır, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac imkanlarının genişləndirilməsi sahibkarlar üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi ilə kənd bölgələrində məşğulluq və rifah səviyyəsi yüksəlir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq təşəbbüsləri bu sahədə fəal şəkildə fəaliyyət göstərir.

Şəkil 1. Aqrar sahənin strateji inkişaf istiqamətləri

Mənbə: [1] əsasında tərtib edilmişdir

Təbii ki, bu qeyd edilənlərlə yanaşı çətinliklərdə mövcuddur. Bura maliyyə çatışmazlığını, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlar üçün kreditlərin əldə edilməsinin bəzi hallarda çətin olmasını, sahibkarlar arasında innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı bilik və təcrübə çatışmazlığının müşahidə edilməsini, məhsulların satışı və paylanması üçün zəruri olan bazar infrastrukturunu və logistika xidmətləri hələ də kifayət qədər inkişaf etməməsini, kənd təsərrüfatı sahəsində iqlim dəyişikliyinə təsirlərini və təbii fəlakətlərin yaratdığı riskləri aid edə bilərik.

1. Maliyyə çətinlikləri: Sahibkarlar üçün əsas problemlərdən biri kifayət qədər maliyyə resurslarının olmamasıdır. Xüsusilə yeni başlayan sahibkarlar üçün kreditlərin alınması və investisiya qoyuluşlarının edilməsi çətin ola bilər. Buna baxmayaraq, dövlət tərəfindən tətbiq

edilən maliyyə dəstək proqramları bu çətinlikləri aradan qaldırmaqda kömək edir.

2. Texnologiya və bilik çatışmazlığı: Kənd təsərrüfatında müasir texnologiyaların tətbiqi hələ də kifayət qədər yayılmamışdır. Sahibkarlar arasında innovativ yanaşmaların və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı bilik çatışmazlığı müşahidə olunur. Bu problemlərin həlli üçün təlim və təqaüd proqramlarının genişləndirilməsi vacibdir.

3. Bazar və logistika problemləri: Sahibkarlar üçün digər bir çətinlik məhsulların satışı və paylanması ilə bağlıdır. Bazar infrastrukturunu və logistika zənciri hələ də kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bu problemlərin həlli üçün bazarın təşkili, logistika xidmətlərinin yaxşılaşdırılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi zəruridir.

Maliyyə və sığorta xidmətləri ilə təminatın yaxşılaşdırılması məsələləri kənd təsərrüfatı sahəsinin kreditləşdirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, aqrar istehsal və emal ilə məşğul olan sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxışının yaxşılaşdırılması, həmçinin startapların güzəştli maliyyələşməsinə dair yeni mexanizmlərin yaradılması, aqrar sığortanın əhatə dairəsinin yeni sığorta predmetləri və riskləri üzrə genişləndirilməsi kimi tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər çərçivəsində kənd təsərrüfatı sahəsinin prioritet istiqamətləri üzrə qeyri-dövlət mənbələri hesabına kreditləşdirmə səviyyəsinin artırılması, istehsalla bağlı pul axınlarına dair elektron məlumat bazasının yaradılması təmin olunacaq. Həmçinin kənd təsərrüfatı sığortasında indeks əsaslı sığorta mexanizminin tətbiqi, aqrar sığorta prosesinin subsidiya mexanizmi ilə əlaqələndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcək.

Kənd təsərrüfatı sahəsinin gələcək dövr üçün inkişaf strategiyasının qarşısında duran digər mühüm vəzifələrdən biri də potensialın gücləndirilməsi və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsinə nail olmaqdır.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində innovativ texnologiyaların tətbiqinin geniş yayıldığı bir dövrdə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə modernləşdirilmiş təhsil, elm və innovasiyaların yayılması sisteminin mövcudluğu bu sahədə rəqəbətqabiliyyətin təmin edilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Buna görə də daha funksional kənd təsərrüfatı və dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması üçün kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə təhsil və tədqiqat sisteminin və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi baxımından potensialın inkişaf etdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm vəzifədir.

Nəticə

Aqrar islahatlar və kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən islahatlar və dəstək tədbirləri bu sahənin potensialını tam şəkildə açmağa yönəlmişdir. Lakin sahibkarların qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılması üçün daha çox səy göstərilməsi zəruridir. Kənd təsərrüfatının müasir texnologiyalar və innovasiyalar əsasında inkişafı, kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsini, sahibkarlar üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi və təlim proqramlarının genişləndirilməsini, həmçinin bazar infrastrukturunu və logistika zəncirinin yaxşılaşdırılması bu sahənin gələcək uğuru üçün əsas şərtlərdən biridir.

Bu istiqamətdə dövlət və özəl sektorun birgə səyi ilə Azərbaycan kənd təsərrüfatı sahəsində yeni uğurlar qazanacaq və ölkənin iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 fevral 2021-ci il. № 2469)

2. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu. Bakı, “Azərənəşr”, 2023, 260 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Respublika Ali Sovetində “Aqrar islahat: problemlər və onların həlli yolları” mövzusunda beynəlxalq konfransda çıxışı. 9 dekabr 1994-cü il. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
4. H.Ə.Mirzəyeva. “Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin konseptual aspektləri”. Bakı, 2020, 252 səh.

İnternet resursları

1. <https://e-qanun.az/framework/46813>
2. <https://www.stat.gov.az/>
3. <https://atm.gov.az/>

Rasul Rustamov
Scientific supervisor: Hijran Mirzoeva

THE CURRENT STATE OF AGRARIAN REFORMS AND ENTREPRENEURSHIP IN AGRICULTURE

Abstract

In Azerbaijan, consistent reforms and state support are being implemented for the development of the agricultural sector. These reforms are aimed at ensuring food security, increasing export potential, improving the welfare of rural areas, and stimulating the production of competitive agricultural products. Priority measures include land reforms, financial support, the introduction of innovative technologies, and the development of market infrastructure and logistics. At the same time, improving farmers' access to financial resources, enhancing the agricultural insurance system, and strengthening education and innovation potential are considered critical issues. The long-term goal is to ensure the sustainable development of agriculture and strengthen its integration into the global value chain. Through the joint efforts of the state and private sectors, Azerbaijan will achieve new successes in agriculture and make significant contributions to the country's economic development.

Objective: To strengthen the role of agriculture in Azerbaijan's economy, ensure its sustainable development, and propose strategic approaches to enhance the country's food security, export potential, and rural welfare.

Methodology: The research utilizes comparative analysis, descriptive analysis, and statistical data analysis methods.

Results and Practical Significance: The proposed measures will improve the quality and competitiveness of agricultural products, making them more attractive for both domestic and export markets. The development of agriculture will contribute to the country's overall economic growth, particularly by raising the standard of living in rural areas. The joint efforts of the state and private sectors will ensure sustainable development in agriculture. By increasing the export potential of agricultural products, Azerbaijan will effectively integrate into the global value chain.

Keywords: *agriculture, agrarian reforms, sustainable development, export potential, financial support, entrepreneurship, socio-economic development*

Расул Рустамов
Научный руководитель: Хиджран Мирзоева

АГРАРНАЯ РЕФОРМА И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Резюме

В Азербайджане осуществляются последовательные реформы и государственная поддержка для развития сельскохозяйственной отрасли. Эти реформы направлены на обеспечение продовольственной безопасности, увеличение экспортного потенциала, повышение уровня благосостояния в сельских регионах и стимулирование производства конкурентоспособной продукции. Приоритетными мерами являются земельные реформы, финансовая поддержка, внедрение инновационных технологий, развитие рыночной инфраструктуры и логистики. В то же время важными вопросами считаются улучшение доступа фермеров к финансовым ресурсам, совершенствование системы аграрного страхования и укрепление образовательно-инновационного потенциала. Долгосрочной целью является обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства и усиление его интеграции в глобальную цепочку создания стоимости. Благодаря совместным усилиям государства и частного сектора Азербайджан достигнет новых успехов в сельскохозяйственной сфере и внесет значительный вклад в экономическое развитие страны.

Цель – усилить роль сельского хозяйства в экономике Азербайджана, обеспечить устойчивое развитие этой отрасли и представить стратегические подходы и предложения для повышения продовольственной безопасности, экспортного потенциала и благосостояния сельских регионов.

Методология – в исследовании использованы методы сравнительного анализа, описательного анализа и анализа статистических данных.

Результаты исследования и практическая значимость – Предложенные меры способствуют повышению качества и конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции, делая её более привлекательной как для внутреннего рынка, так и для экспорта. Развитие сельского хозяйства вносит вклад в общее экономическое развитие страны, особенно в повышение уровня благосостояния в сельских регионах. Совместная деятельность государства и частного сектора обеспечивает устойчивое развитие сельскохозяйственной отрасли. Увеличение экспортного потенциала сельскохозяйственной продукции позволяет Азербайджану эффективно интегрироваться в глобальную цепочку создания стоимости.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аграрные реформы, устойчивое развитие, экспортный потенциал, финансовая поддержка, предпринимательство, социально-экономическое развитие

UOT 33.330

Ümid Soltanlı

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant
u.soltanli@inbox.ru*

Elmi rəhbər: Lalə Mahmudova

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, dosent
mahmudovalala2021@mail.ru*

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İNKİŞAFIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi Azərbaycanda iqtisadi inkişafın nəzəri və metodoloji aspektlərini sistemləşdirmək, resurs əsaslı iqtisadi inkişafın üstünlükləri və çatışmazlıqlarını araşdırmaq və iqtisadi şaxələndirmə imkanlarını qiymətləndirməkdir. Bundan əlavə, dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu və gələcək inkişaf üçün potensial strateji yanaşmalar təhlil edilir. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın əsas aparıcı qüvvəsi neft-qaz sektoru olsa da, ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı üçün iqtisadiyyatın nəzəri və metodoloji aspektlərinin sistemləşdirilməsi vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

1. Makroiqtisadi göstəricilər – ÜDM, inflyasiya, valyuta məzənnəsi və məşğulluq səviyyəsi.
2. İnfrastruktur və investisiya göstəriciləri – Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən layihələr və xarici investisiyaların həcmi.
3. İqtisadi şaxələndirmə indeksi – Qeyri-neft sektorlarının iqtisadiyyatda payının ölçülməsi.
4. Dayanıqlı inkişaf indikatorları – Ekoloji davamlılıq və sosial rifah göstəriciləri.

Metodologiya–məqalədə resurslara əsaslanan iqtisadi inkişaf modeli, Hollandiya xəstəliyi və resurs lənəti nəzəriyyəsi, dövlət tərəfindən idarə olunan inkişaf modeli və iqtisadi şaxələndirmə yanaşmaları təhlil olunur. Resurs əsaslı iqtisadi modelin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti, neft sektorunun tarixi inkişafı və onun iqtisadi artıma təsiri geniş araşdırılır. Bununla yanaşı, neftdən asılılığın yaratdığı struktur problemlər, xüsusilə də Hollandiya xəstəliyi və 2015-ci il maliyyə böhranı nəticəsində ortaya çıxan risklər vurğulanır. Neft gəlirlərinin dövlət idarəçiliyi vasitəsilə strateji sektorlara yönləndirilməsi və bu çərçivədə Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) rolu izah edilir. Məqalədə həmçinin qeyri-neft sektorlarının inkişafı üçün həyata keçirilən siyasətlər – kənd təsərrüfatı, turizm, texnologiya və nəqliyyat sektorlarında dövlət təşəbbüsləri təhlil edilir. Azərbaycanın iqtisadi sabitliyini qorumaq və uzunmüddətli inkişafı təmin etmək üçün atdığı addımlar, eləcə də gələcək çağırışlar və perspektivlər dəyərləndirilir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı uzunmüddətli sabitlik və dayanıqlılıq üçün iqtisadi şaxələndirməni gücləndirməlidir. Neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması məqsədilə qeyri-neft sektorlarına – kənd təsərrüfatı, turizm, texnologiya və nəqliyyata daha çox investisiya yatırılmalıdır. Hollandiya xəstəliyi və resurs lənəti risklərini azaltmaq üçün dövlət idarəetmə modelləri təkmilləşdirilməli, biznes mühiti yaxşılaşdırılmalı və institusional islahatlar həyata keçirilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafını təmin etmək üçün Norveç və digər uğurlu resurs ölkələrinin təcrübəsindən faydalanmaq və daha innovativ siyasətlər tətbiq etmək vacibdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan iqtisadiyyatı, neft-qaz sektoru, iqtisadi şaxələndirmə*

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun müddət neft-qaz sektoruna əsaslanıb və bu sektor ölkənin iqtisadi inkişafının əsas aparıcı qüvvəsi olub. Lakin uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün iqtisadiyyatın nəzəri və metodoloji aspektlərinin sistemləşdirilməsi vacibdir. Bu məqalə, resurs əsaslı iqtisadi model, iqtisadi şaxələndirmə və dövlətin idarə etdiyi inkişaf modeli kimi yanaşmaları təhlil edərək, Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyi hədəfləyir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafına ölkənin inkişafının əsas aparıcı qüvvəsi olan neft-qaz sektoru dərinlən təsir edir. Bu inkişafı başa düşmək üçün tarixi, iqtisadi və siyasətə əsaslanan perspektivləri nəzərə almaqla onun nəzəri və metodoloji aspektlərini sistemləşdirmək vacibdir.

Tədqiqat Metodları

Bu tədqiqatda aşağıdakı metodlar istifadə edilmişdir:

- Kvantitativ analiz – Azərbaycan iqtisadiyyatına dair statistik göstəricilərin təhlili.
- Müqayisəli təhlil – Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli digər resursla zəngin ölkələrin (Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı və s.) təcrübəsi ilə müqayisə edilir.
- Siyasət təhlili – Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətlər və onların effektivliyi qiymətləndirilir.

Cədvəl 1. Azərbaycanın İqtisadi İnkişafının Nəzəri və Metodoloji Aspektlərinin Sistemləşdirilməsi

Kateqoriya	Əsas Aspektlər	Təsvir
Nəzəri Aspektlər	Resurslara əsaslanan iqtisadi inkişaf	İqtisadi artım neft və qaz hasilatı, kapital yığımları və infrastruktur inkişafı ilə təmin edilir.
	Hollandiya xəstəliyi və resurs lənəti nəzəriyyəsi	Neftdən asılılıq milli valyutanın bahalaşmasına səbəb ola bilər və qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətini azaldır. Həmçinin iqtisadi sabitliyə təhlükə yarada bilər.
	Dövlət tərəfindən idarə olunan inkişaf modeli	Dövlət SOFAZ kimi qurumlar vasitəsilə neft gəlirlərini idarə edir və uzunmüddətli iqtisadi planlaşdırmanı təmin edir.
Metodoloji Aspektlər	İqtisadi şaxələndirmə nəzəriyyəsi	Neftdən asılılığı azaltmaq üçün qeyri-neft sektorlarının, məsələn, kənd təsərrüfatı, turizm və IT sahələrinin inkişafına diqqət yetirilir.
	Makroiqtisadi göstəricilər və inkişaf metrikaları	ÜDM, inflyasiya, valyuta məzənnəsi, məşğulluq səviyyəsi və birbaşa xarici investisiyalar iqtisadi performansın əsas göstəriciləridir.
	Kvantitativ və keyfiyyət metodları	Statistik təhlil, hadisə araşdırmaları və Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı kimi neftdən asılı ölkələrlə müqayisəli tədqiqatlar aparılır.
	Siyasət təhlili və idarəetmə modelləri	"Azərbaycan: 2030" kimi milli strategiyaların, qanunvericilik bazasının və SOFAZ-ın iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi.
	Dayanıqlı inkişaf və ekoloji amillər	Neft hasilatının ətraf mühitə təsiri, yaşıl enerjiyə keçid və neft şirkətlərinin korporativ sosial məsuliyyət proqramları.

Mənbə: [5; 10] əsasında müəllif hazırlamışdır

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın nəzəri aspektləri

1. Resurslara əsaslanan iqtisadi inkişaf

Resurs əsaslı iqtisadi inkişaf, ölkənin təbii ehtiyatlarının (məsələn, neft, qaz, minerallar və digər xammalların) iqtisadi artımın əsas sürücüsü kimi xidmət etdiyi modelə istinad edir. Bu model neft və qazın tarixən milli iqtisadiyyatın, sənaye strukturunun və hökumət siyasətinin formalaşmasında mərkəzi rol oynadığı Azərbaycan üçün xüsusilə aktualdır. Resurslara əsaslanan iqtisadi inkişaf konsepsiyası zəngin təbii sərvətlərə malik olan dövlətlərin sərvət yaradılması, infrastrukturun inkişafı və ümumi iqtisadi tərəqqi üçün onlardan necə istifadə etdiyini araşdıran iqtisadi nəzəriyyələrə əsaslanır. Bununla belə, bu model həm də resursların ixracına həddən artıq asılılıq, qiymət dəyişkənliyinə qarşı həssaslıq və potensial iqtisadi balanssızlıqlar da daxil olmaqla problemlər təqdim edir. Azərbaycan neft hasilatının qədim dövrlərə gedib çıxan qədim tarixinə malikdir. 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində Bakı dünyanın aparıcı neft hasil edən regionlarından birinə çevrildi, xarici investisiyaları cəlb etdi və Azərbaycanı qlobal enerji bazarında əsas oyunçuya çevirdi [5].

Sovetdən əvvəlki dövr (19-20-ci əsrin əvvəlləri)

- İlk sənaye neft quyusu 1846-cı ildə Bakıda qazılıb.
- 1900-cü illərin əvvəllərində dünya neft hasilatının təxminən 50%-i Azərbaycanın payına düşürdü.
- Xarici investorlar, o cümlədən Nobel qardaşları və Rotşildlər sənayedə böyük rol oynadılar.

Sovet dövrü (1920-1991)

- Azərbaycanın neft sənayesi Sovet hakimiyyəti altında milliləşdirildi.
- Bakı xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsi illərində SSRİ üçün strateji neft təchizatı mərkəzinə çevrildi.
- Ağır sənayeləşmə təşviq edildi, lakin yerli iqtisadiyyatın diversifikasiyası məhduddu olaraq qaldı.

Müstəqillikdən sonrakı dövr (1991-indiki)

- Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatına keçdi.
- “Əsrin müqaviləsi” (1994) neft sektorunu canlandıraraq iri beynəlxalq neft şirkətlərini cəlb etdi.
- Artan neft ixracı və xarici investisiyalar hesabına ÜDM-in sürətli artımı izlədi [6].

Azərbaycanda resurs əsaslı iqtisadi inkişafın əsas xarakteristikası

Neft sektoru Azərbaycanın ÜDM-nin, dövlət gəlirlərinin və ixrac gəlirlərinin mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycan xam neft və təbii qazın əsas ixracatçısıdır, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Cənub Qaz Dəhlizi kimi boru kəmərləri vasitəsilə Avropa və regional bazarları təmin edir. Azərbaycanın dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsi neft və qaz gəlirləri hesabına maliyyələşdirilir. Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) yaradılması resurs sərvətlərinin idarə olunmasına və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına kömək edir. Neft gəlirləri irimiqyaslı infrastruktur layihələrinə, o cümlədən magistral yollara, hava limanlarına və şəhərlərin modernləşdirilməsinə yatırılıb. Sənaye zonalarının və texnoloji parkların inkişafı qismən neftlə bağlı gəlirlər hesabına maliyyələşdirilib. Azərbaycan BP, SOCAR və TotalEnergies kimi böyük qlobal enerji şirkətlərini cəlb edib. Birgə müəssisələr və hasilatın pay bölgüsü müqavilələri sənayedə biliklərin ötürülməsini və texnoloji irəliləyişləri asanlaşdırıb [7].

2.Hollandiya Xəstəlikləri və Resursların Lənət Nəzəriyyəsi

Azərbaycan təbii sərvətlərlə zəngin ölkə kimi Hollandiya xəstəliyi və Resursların lənəti nəzəriyyəsi ilə bağlı iqtisadi problemlərlə üzləşib. Neft və qaz əhəmiyyətli iqtisadi artıma səbəb olsa da, onların üstünlük təşkil etməsi həm də strateji siyasət müdaxilələrini tələb edən struktur disbalansı yaratmışdır. Bu iqtisadi hadisələri başa düşmək Azərbaycanın keçmiş təcrübəsini, cari çağırışlarını və potensial gələcək həll yollarını təhlil etməyə kömək edir [4].

Holland xəstəliyi təbii sərvət gəlirlərində (adətən neft və ya qazdan) qəfil artımın aşağıdakılara səbəb olduğu iqtisadi hadisədir:

- Böyük valyuta daxilolmaları səbəbindən milli valyutanın güclü bahalaşması.
- Qeyri-resurs sektorlarının, xüsusən də istehsal və kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin azalması.
- Resurs sektorundan asılılığın artması, iqtisadiyyatı qiymət dəyişkənliyinə qarşı həssas edir.

Termin Hollandiyadan 1960-cı illərdə, Şimal dənizində təbii qazın kəşfi Hollandiya valyutasının kəskin bahalaşmasına səbəb olan və Hollandiyanın istehsal sənayesinin ixracına mənfi təsir göstərdiyi zaman yaranıb.

Azərbaycanda Hollandiya xəstəliyi

Azərbaycan neft-qaz sektorunun sürətlə genişlənməsindən sonra, xüsusən də “Əsrin Müqaviləsi”nin (1994) imzalanmasından və 2000-ci illərdə irimiqyaslı enerji ixracına başlandıqdan sonra Hollandiya xəstəliyinin əlamətlərini hiss etdi [1].

1. İqtisadiyyata təsirlər

Valyutanın bahalaşması: Neft dollarlarının axını Azərbaycan manatının (AZN) bahalaşmasına səbəb olub, qeyri-neft ixracını bahalaşdırıb və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini aşağı salıb.

Qeyri-neft sektorlarının tənəzzülü: Kənd təsərrüfatı və emal sənayesi zərər çəkdi, çünki artan istehsal xərcləri və işçi qüvvəsinin neft sektoruna keçməsi səbəbindən rəqabət qabiliyyəti azaldı.

Neft gəlirlərinə həddən artıq asılılıq: Neft və qaz Azərbaycanın ixracının 90%-dən çoxunu və hasilatın pik nöqtəsində dövlət gəlirlərinin təxminən 50%-ni təşkil edirdi [9].

2. 2015-2016 Valyuta Böhranı

Hollandiya xəstəliyinin əsas əlaməti 2015-ci ildə global neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə ortaya çıxdı. Bu səbəb oldu:

- Azərbaycanın neft gəlirlərində kəskin azalma.
- Manatın devalvasiyası, iki böyük devalvasiyada dəyərinin 50%-ə yaxınını itirməsi.
- İqtisadi yavaşlama, artan inflyasiya və işsizliyin artması.

Böhran həddindən artıq neft asılılığının risklərini nümayiş etdirdi və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin zəruriliyini vurğuladı [10].

Resursların lənətlənməsi nəzəriyyəsi: Tərif və mexanizm

Resursların lənəti nəzəriyyəsi (və ya Bolluğun Paradoksu) təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələrin resurs baxımından yoxsul ölkələrlə müqayisədə tez-tez daha yavaş iqtisadi artım, zəif demokratik institutlar və idarəetmə problemləri ilə üzləşdiyini göstərir. Əsas səbəblərə aşağıdakılar daxildir:

İqtisadi dəyişkənlik: Resurslarla zəngin iqtisadiyyatlar əmtəə qiymətlərinin dəyişməsi səbəbindən gəlirlərin dəyişməsindən əziyyət çəkirlər [10].

Zəif İnstitutlar və Korrupsiya: Böyük resurs gəlirləri tez-tez yanlış idarəçiliyə, icarəçi davranışa və dövlət xərclərində şəffaflığın olmamasına səbəb olur.

İnsan Kapitalının İnkişafına Etinasızlıq: Neft sərvətinə böyük etibar etmək təhsilə, innovasiyaya və qeyri-resurs sənayelərinə sərmayə yatırmaq üçün stimulları azaldır. Venesuela, Nigeriya və Rusiya da daxil olmaqla bir çox neftlə zəngin dövlətlər resurs lənətinin mənfi təsirləri ilə mübarizə aparır. Azərbaycan resurs lənəti ilə bağlı bir sıra problemlərlə üzləşib, baxmayaraq ki, Azərbaycan Dövlət Neft Fondu (ARDNF) kimi hökumət siyasəti bəzi riskləri azaltmağa kömək edib [2].

Neft və qaz tarixən Azərbaycanın ÜDM-nin, dövlət büdcəsinin və ixracının böyük hissəsini təşkil edib. Neft qiymətlərinin düşməsi 2015-ci ildəki iqtisadi tənəzzüldə göründüyü kimi, neft qiymətlərinin dəyişməsi fiskal sabitliyə birbaşa təsir göstərir. Azərbaycan neft sərvətlərinin səmərəli idarə olunmasını təmin etmək üçün səylər göstərib, lakin şəffaflıq məsələləri və iqtisadiyyat üzərində mərkəzləşdirilmiş dövlət nəzarəti narahatlıqları artırıb. Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsü (MSŞT) 2017-ci ildə Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı ilə bağlı məhdudiyyətlərə görə fəaliyyətini dayandırır. Kənd təsərrüfatı, turizm və texnologiya sektorlarının inkişafı səylərinə baxmayaraq, qeyri-neft sənayesi ÜDM-in 40%-dən azını təşkil edir. Bir çox iri infrastruktur layihələri neftdən maliyyələşən dövlət xərclərinə əsaslanır və bu, neft qiymətləri düşən zaman onları büdcənin kəsilməsinə qarşı həssas edir [3].

Azərbaycan neftdən asılılığını azaltmaq və Hollandiya xəstəliyinin və Resurs lənətinin mənfi təsirlərinə qarşı çıxmaq üçün bir sıra siyasət həyata keçirmişdir. 1999-cu ildə yaradılmış ARDNF neft gəlirlərinə qənaət edir və onları uzunmüddətli inkişaf layihələrinə yatırır. Vəsaitlər infrastruktur, təhsil və strateji ehtiyatlar üçün istifadə olunur və qısamüddətli neft ixracından asılılığı azaldır. Bu strategiya Norveçin neftdən asılı iqtisadiyyatını uğurla sabitləşdirən Norveçin Suveren Sərvət Fonduna bənzəyir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı manatın məzənnəsinin dəyişməsinə idarə etmək və həddindən artıq bahalaşmanın qarşısını almaq üçün valyuta bazarlarına müdaxilə edir. 2015-2016-cı illər böhranından sonra Azərbaycan xarici şokları udmaq üçün daha çevik məzənnə siyasəti həyata keçirdi. Hökumət qeyri-neft sektorlarının inkişafı üçün bir sıra proqramlar həyata keçirmişdir, o cümlədən:

Kənd təsərrüfatı: suvarma, modernləşdirmə və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün subsidiyalara investisiyalar.

Turizm: Xəzər dənizi sahilinin inkişafı, tarixi yerlər və ziyarətçiləri cəlb etmək üçün vizasız səyahət siyasəti.

Nəqliyyat və Logistika: Azərbaycanı regional ticarət mərkəzi kimi yerləşdirmək üçün Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Ələt Azad İqtisadi Zonası kimi layihələr.

Texnologiya və İnnovasiya: Təbii resurslardan asılılığı azaltmaq üçün rəqəmsal transformasiya layihələri və İKT-yə investisiya [4].

3. Dövlət tərəfindən idarə olunan İnkişaf Modeli

Dövlətin rəhbərlik etdiyi inkişaf modeli, hökumətin siyasətin müəyyən edilməsi, investisiya qoyuluşu və əsas sənayelərə nəzarət vasitəsilə milli inkişafın istiqamətləndirilməsində dominant rol oynadığı iqtisadi strategiyadır. Dövlət təkcə azad bazar mexanizmlərinə güvənmək əvəzinə, iqtisadi planlaşdırmaya, infrastrukturun inkişafına və sənayeləşməyə fəal şəkildə müdaxilə edir. Azərbaycan öz neft və qaz sərvətlərindən iqtisadi artım, modernləşmə və şaxələndirmə üçün istifadə etmək üçün dövlət tərəfindən idarə olunan inkişaf modelini qəbul etmişdir. Hökumət enerji, infrastruktur, bankçılıq və nəqliyyat da daxil olmaqla əsas sektorlara nəzarət edir və neft sənayesindən əldə edilən gəlirləri milli inkişaf layihələrini maliyyələşdirmək üçün istifadə edir. Bu model Norveç, Cənubi Koreya və Səudiyyə Ərəbistanı kimi resursla zəngin bir neçə ölkədə uğurla tətbiq edilib və burada hökumət uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün əsas sektorlara strateji sərmayə qoyur [5].

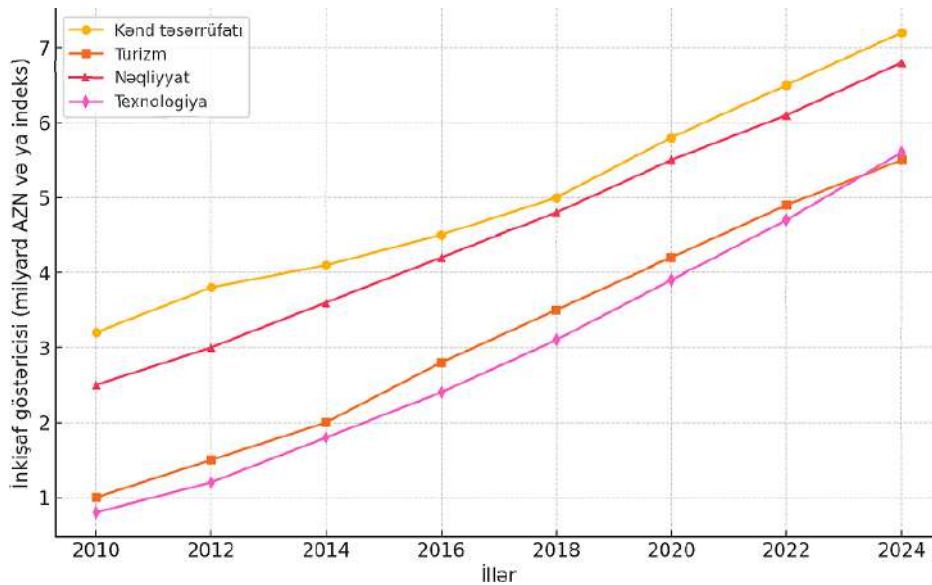
Azərbaycan hökuməti SOCAR (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti) kimi dövlət müəssisələri (DMM) vasitəsilə neft və qaz sektorunda üstünlük təşkil edir. Hökumət telekommunikasiya, nəqliyyat və enerji infrastrukturunu kimi strateji sənayelərə birbaşa nəzarət edir. Hökumət neft gəlirlərini magistral yollar, hava limanları və şəhərlərin modernləşdirilməsi kimi böyük infrastruktur layihələrinə yenidən investisiya edir. Nəqliyyat, enerji və sənaye zonalarına irimiqyaslı investisiyalar qeyri-neft iqtisadi artımı dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Buna misal olaraq Bakı-Tbilisi-Qars Dəmir Yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Ələt Azad İqtisadi Zonasını göstərmək olar. 1999-cu ildə yaradılmış Azərbaycan Dövlət Neft Fondu (ARDNF) neft gəlirlərini idarə edir və strateji inkişaf layihələrini maliyyələşdirir. ARDNF investisiyalarına uzunmüddətli maliyyə təhlükəsizliyini təmin edən təhsil, infrastruktur və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi təşəbbüsləri daxildir. Norveçin Suveren Sərvət Fondu kimi, ARDNF-in də məqsədi neftin qiymətinin dəyişməsi nəticəsində yaranan iqtisadi qeyri-sabitliyin qarşısını almaqdır[7].

Hökumət xərclərinin əhəmiyyətli bir hissəsi neft ixracından asılıdır və bu, iqtisadiyyatı qiymət dəyişkənliyinə qarşı həssas edir. 2015-ci il neft böhranı resurs gəlirlərindən çox asılı olan dövlətin rəhbərlik etdiyi modelin risklərini vurğuladı. Əsas sektorlarda dövlətin üstünlüyü rəqabəti və yeniliyi məhdudlaşdırır. Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) bürokratik maneələr və maliyyələşdirməyə məhdud çıxışı səbəbindən çətinliklərlə üzləşir. Uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlıq üçün daha dinamik özəl sektorun təşviqi zəruridir. Hökumətin rəhbərlik etdiyi investisiyalar bəzən kifayət qədər iqtisadi gəlir gətirməyən irimiqyaslı, lakin səmərəsiz layihələrlə nəticələnir[6].

4. İqtisadi Diversifikasiya Nəzəriyyəsi

İqtisadi diversifikasiya bir ölkənin bir və ya bir neçə dominant sektordan kənarda öz iqtisadi bazasını genişləndirdiyi prosesə aiddir. Nəzəri olaraq, şaxələndirilmiş iqtisadiyyat əsasən neft və ya qaz kimi tək bir əmtəə və ya sənayeyə güvənməkdənsə, kənd təsərrüfatı, sənaye, xidmətlər və texnologiya kimi geniş sektorlardan gəlir əldə edən iqtisadiyyatdır. Diversifikasiya xarici şoklara qarşı həssaslığı azalda, yeni gəlir mənbələri yarada və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığı təşviq edə bilər [1].

Tarixən neft və qaz ixracından asılı olan Azərbaycan kimi ölkələr üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi dayanıqlı inkişafın və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün mühüm strategiya kimi qiymətləndirilir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi konsepsiyası iqtisadi ədəbiyyatda, xüsusən də təbii sərvətlərdən həddən artıq asılılıqdan irəli gələn çətinliklərlə üzləşən resurslarla zəngin ölkələr kontekstində geniş müzakirə edilmişdir. Bu problemlərə əmtəə qiymətlərinin dəyişməsinə məruz qalma, ətraf mühitin deqradasiyası və iqtisadi dəyişkənlik riski daxildir-adətən resurs lənəti və ya Hollandiya xəstəliyi ilə əlaqələndirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun müddətdir ki, neft-qaz sektoru üstünlük təşkil edir. Ölkənin nəhəng karbohidrogen ehtiyatları onun iqtisadi artımının əsas hərəkətverici qüvvəsi olub və xüsusilə 1994-cü ildə “Əsrin Müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra xarici investisiyaları cəlb edib. Neft sektoru dövlətə əhəmiyyətli gəlirlər, məşğulluq və ixrac təmin edib, lakin bu, həm də iqtisadiyyatı qlobal qiymət dəyişkənliyinə yüksək dərəcədə həssas edib. Neftin qiyməti 2014-cü ildə və 2020-ci ildə yenidən kəskin şəkildə aşağı düşdükcə, Azərbaycan valyutanın ucuzlaşması, büdcə kəsiri və inflyasiya da daxil olmaqla əhəmiyyətli iqtisadi problemlərlə üzləşdi. Bu hadisələr iqtisadiyyatı xarici şoklardan qorumaq üçün şaxələndirmənin zəruriliyini vurğuladı [8].

Qrafik 1. Azərbaycanın qeyri-neft sektorlarının inkişaf dinamikası (2010-2024-cü illər)

Mənbə: [9] əsasında müəllif hazırlamışdır

Qrafik kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat və texnologiya sahələrində müşahidə olunan artımı göstərir. Məlumatlar qeyri-neft sektorlarına yönəldilmiş dövlət siyasətlərinin effektivliyini vurğulayır.

Təhlil

Azərbaycanda resurs əsaslı iqtisadi modelin üstünlükləri və çatışmazlıqları:

- Üstünlüklər:
  - Neft gəlirlərindən dövlət büdcəsinə böyük vəsait daxil olur.
  - İnfrastrukturun inkişafına əhəmiyyətli investisiyalar yönəldilir.
  - Xarici investisiyaları cəlb etmək üçün əlverişli imkanlar yaradılır.
- Çatışmazlıqlar:
  - Qeyri-neft sektorları inkişaf baxımından geri qalır.
  - Neft qiymətlərinin dəyişməsi iqtisadi sabitliyə təsir edir.
  - Hollandiya xəstəliyi və resurs lənəti riski artır.

Nəticə

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı uzunmüddətli sabitlik və dayanıqlılıq üçün iqtisadi şaxələndirməyə əsaslanmalıdır. Neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması üçün qeyri-neft sektorlarına, xüsusilə kənd təsərrüfatı, turizm, texnologiya və nəqliyyat sahələrinə daha çox investisiya yönəldilməlidir. Dövlətin iqtisadi idarəetmədəki rolu balanslaşdırılmalı, sahibkarlıq mühiti inkişaf etdirilməli və institusional islahatlar aparılmalıdır. Hollandiya xəstəliyi və resurs lənəti kimi risklərin qarşısını almaq üçün effektiv maliyyə və idarəetmə strategiyaları tətbiq edilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün beynəlxalq təcrübədən faydalanaraq daha çevik və innovativ iqtisadi siyasət həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva G. Enerji sektorunun global istiləşmə ilə əlaqəsi. Sosial məsuliyyətə və yeni paradigmalara yönəldilmiş təhlil. "Azərbaycan Texniki Universiteti" nəşriyyatı. Bakı, 2024
2. Əhmədov İ. "Azərbaycanın daimi mühərriki-neft!" Xəzər Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 2023
3. Ələsgərov B. İ., Y. A. Səmədov. "Əsrin Müqaviləsi" Çərçivəsində Azərbaycan Neft Strategiyasının Uğurları". "Sumqayıt Dövlət Universiteti" nəşriyyatı. Bakı, 2021
4. Həsənov Ə. Azərbaycan-ABŞ anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. Bakı, 1997
5. Kərimli Ə., Ağayev A. "Azərbaycanda enerji sektorunun inkişafı üçün əsas strateji addımlar və daxili siyasət." "Azərbaycan Texniki Universiteti" nəşriyyatı. Bakı, 2020
6. Rzayeva Ş., Əliyeva L. "Azərbaycan İqtisadiyyatında Alternativ Enerji Mənbələrindən İstifadənin Müasir Vəziyyəti." Turan: Stratejik Arastirmalar Merkezi , 2022
7. Cəbbarova S. Azərbaycanda yaşıl təchizat zəncirinin tətbiqi və onun distribütor şirkətlərdə ekoloji və iqtisadi faydalarının qiymətləndirilməsi. Diss. Azərbaycan Texniki Universiteti. Bakı, 2023
8. George H, W., Bush Presidential Records, National Security Council, 2021

İnternet resursları

9. <https://www.stat.gov.az/>
10. <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi>

Umud Soltanlı
Scientific supervisor: Lala Mahmudova

SYSTEMATIZATION OF THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Abstract

The purpose of the article is to systematize the theoretical and methodological aspects of economic development in Azerbaijan, to examine the advantages and disadvantages of resource-based economic development, and to assess the opportunities for economic diversification. In addition, the role of the state in the economy and potential strategic approaches for future development are analyzed. Although the main driving force of economic development in Azerbaijan is the oil and gas sector, systematization of theoretical and methodological aspects of the economy is important for the long-term sustainable development of the country.

The following methods are used to assess the development of the Azerbaijani economy:

1. Macroeconomic indicators-GDP, inflation, exchange rate and employment level.
2. Infrastructure and investment indicators-State-financed projects and the volume of foreign investments.
3. Economic diversification index-Measuring the share of non-oil sectors in the economy.
4. Sustainable development indicators – Indicators of environmental sustainability and social well-being.

Methodology-The article analyzes the resource-based economic development model, the Dutch disease and resource curse theory, the state-led development model, and economic diversification approaches. The importance of the resource-based economic model for Azerbaijan, the historical development of the oil sector, and its impact on economic growth are extensively examined. At the same time, the structural problems caused by oil dependence, especially the Dutch disease and the risks arising from the 2015 financial crisis, are emphasized. The redirection of oil revenues to strategic sectors through state management and the role of the State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ) in this context are explained. The article also analyzes the policies implemented for the development of non-oil

sectors – state initiatives in the agriculture, tourism, technology, and transport sectors. The steps taken by Azerbaijan to maintain economic stability and ensure long-term development, as well as future challenges and prospects, are assessed.

The results of the article show that the economic development of Azerbaijan should strengthen economic diversification for long-term stability and sustainability. In order to reduce dependence on oil revenues, more investment should be made in non-oil sectors-agriculture, tourism, technology and transport. To reduce the risks of Dutch disease and resource curse, public governance models should be improved, the business environment should be improved and institutional reforms should be implemented. To ensure the long-term development of the Azerbaijani economy, it is important to benefit from the experience of Norway and other successful resource countries and implement more innovative policies.

Keywords: *Azerbaijani economy, Oil and gas sector, Economic diversification*

Умид Солтанлы
Научный руководитель: Лала Махмудова

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Целью статьи является систематизация теоретических и методологических аспектов экономического развития в Азербайджане, рассмотрение преимуществ и недостатков ресурсно-ориентированного экономического развития, а также оценка возможностей диверсификации экономики. Кроме того, анализируется роль государства в экономике и возможные стратегические подходы к будущему развитию. Хотя нефтегазовый сектор является основной движущей силой экономического развития Азербайджана, систематизация теоретических и методологических аспектов экономики имеет важное значение для долгосрочного устойчивого развития страны.

Для оценки развития экономики Азербайджана используются следующие методы:

1. Макроэкономические показатели – ВВП, инфляция, обменный курс и уровень занятости.
2. Показатели инфраструктуры и инвестиций – финансируемые государством проекты и объем иностранных инвестиций.
3. Индекс экономической диверсификации — измерение доли ненефтяных секторов в экономике.
4. Индикаторы устойчивого развития – индикаторы экологической устойчивости и социального благополучия.

Методология – в статье анализируются ресурсно-ориентированная модель экономического развития, теория «голландской болезни» и «ресурсного проклятия», модель развития, ведомая государством, а также подходы к диверсификации экономики. Подробно исследуется важность ресурсно-ориентированной экономической модели для Азербайджана, историческое развитие нефтяного сектора и его влияние на экономический рост. В то же время подчеркиваются структурные проблемы, вызванные зависимостью от нефти, особенно риски, возникающие в результате «голландской болезни» и финансового кризиса 2015 года. Объясняется перенаправление доходов от нефти в стратегические сектора посредством государственного управления и роль Государственного нефтяного фонда Азербайджана (ГНФАР) в этом контексте. В статье также анализируется политика, реализуемая для развития ненефтяных секторов — государственные инициативы в сфере сельского хозяйства, туризма, технологий и транспорта. Оцениваются шаги, предпринимаемые Азербайджаном для сохранения экономической стабильности и обеспечения долгосрочного развития, а также будущие вызовы и перспективы.

Результаты исследования показывают, что экономическое развитие Азербайджана должно усиливать экономическую диверсификацию для обеспечения долгосрочной стабильности и устойчивости. Чтобы снизить зависимость от доходов от продажи нефти, необходимо вкладывать больше инвестиций в ненефтяные сектора — сельское хозяйство, туризм, технологии и транспорт. Чтобы снизить риски «голландской болезни» и «ресурсного проклятия», необходимо усовершенствовать модели государственного управления, улучшить бизнес-среду и провести институциональные реформы. Для обеспечения долгосрочного развития экономики Азербайджана важно использовать опыт Норвегии и других успешных стран с ресурсами и реализовывать более инновационную политику.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, нефтегазовый сектор, экономическая диверсификация

UOT 33.338

Aygün Muradova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant

aygunmuradova@gmail.com

Elmi rəhbər: Vilayət İsmaylov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Professor

E-mail: ismaylov1953@mail.ru

ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN TƏNZİMLƏMƏSİNDƏ DÖVLƏT TƏCÜRBƏSİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu istiqamətdə dövlətin rolunun müəyyən edilməsi, eləcə də dövlət təcrübələrinin səmərəliliyini araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqatda əhalinin rifahının artırılması ilə bağlı dövlət siyasətlərinin icrasının təhlili aparılmış, müasir yanaşmalar və problemlər araşdırılmışdır.

Məqalədə əsasən keyfiyyət və kəmiyyət **analiz metodları** tətbiq edilmişdir. İqtisadi-statistik analizlər, müqayisəli yanaşmalar və analitik modelləşdirmə istifadə edilərək tədqiqat aparılmışdır. Beynəlxalq təcrübədən və müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi göstəricilərindən geniş istifadə olunmuşdur. Dövlət proqramları, qanunvericilik aktları və iqtisadi göstəricilərə dair məlumatlar əsas araşdırma mənbələri kimi götürülmüşdür.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında dövlətin aktiv müdaxiləsi və effektiv siyasətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial müdafiə sistemlərinin inkişafı, əhalinin gəlirlərinin artırılması və sosial bərabərliyin təmin edilməsi kimi amillər diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan dövlət siyasətlərində iqtisadi inkişaf səviyyəsi, mədəni və sosial şərait kimi amillərin rol oynadığı aşkarlanmışdır. Tədqiqatda bəzi məhdudiyyətlər də müşahidə olunmuşdur. Əsas məhdudiyyətlərdən biri tədqiqatın nəzəri xarakter daşması və empirik məlumatların tam şəkildə istifadə edilməməsidir. Həmçinin, müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi fərqlilikləri nəzərə alınsa da, onların hamısının detallı şəkildə öyrənilməsi mümkün olmamışdır. Eyni zamanda, nəticələrin tətbiqi zamanı konkret ölkə və ya regionlara uyğun adaptasiya tələb oluna bilər.

Açar sözlər: *Dövlət, Sosial, Təhsil, Ölçətlilik, Səhiyyə*

Giriş

Əhalinin həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi bir çox ölkələr üçün prioritet məsələdir, çünki sosial rifahın yüksəldilməsi dövlətin əsas məqsədlərindən biridir. Həyat səviyyəsi, əhalinin gəlir səviyyəsi, sosial təminat, sağlamlıq, təhsil, mənzil şəraiti və ümumi rifah vəziyyətini əhatə edən geniş bir anlayışdır [7, s. 70]. Dövlət bu sahədə müxtəlif siyasətlər və proqramlar həyata keçirərək əhalinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmağa çalışır. Vergi siyasəti, sosial müdafiə proqramları, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi, iqtisadi sabitliyin qorunması və regionların inkişafı kimi tədbirlər əhalinin rifahının yüksəldilməsinə yönəldilir. Bu siyasətlər vasitəsilə dövlət, əhalinin sosial bərabərliyini təmin etməyə və həyat keyfiyyətini artırmağa səy göstərir. Dövlətin həyata keçirdiyi siyasətlər və tədbirlər yalnız iqtisadi sabitlik və sosial rifahın qorunması ilə məhdudlaşmır, həm də sosial bərabərliyin təmin edilməsinə və aztəminatlı təbəqələrin dəstəyinə yönəldilir. Əhalinin müxtəlif sosial qruplarına yönəlik yardımlar, təhsil və səhiyyə sahəsində həyata keçirilən islahatlar, regionların sosial-iqtisadi inkişafı və işsizliyin azaldılması kimi tədbirlər həyat səviyyəsinin tənzimlənməsində mühüm

rol oynayır. Xüsusilə, əmək bazarının tənzimlənməsi, iş yerlərinin yaradılması və layiqli əmək haqqının təmin edilməsi kimi addımlar insanların rifahını artıran vacib amillərdir. Bu cür tədbirlər dövlətin əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün atdığı strateji addımların tərkib hissəsidir [8, s. 25]. Sosial təminat sistemlərinin inkişafı və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi də gələcəkdə iqtisadi dayanıqlığın möhkəmləndirilməsinə və insan kapitalının inkişafına şərait yaradır. İnfrastrukturun inkişafı, səhiyyə və təhsil kimi əsas sosial xidmətlərin genişləndirilməsi, əhalinin sağlamlığı və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu cür strateji investisiyalar yalnız sosial bərabərliyin möhkəmləndirilməsinə deyil, eyni zamanda uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün baza formalaşdırmağa yönəlib. Təhsilli və sağlam işçi qüvvəsi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır, bu da dövlətin makroiqtisadi sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, dövlətin ətraf mühitin qorunması sahəsində apardığı tədbirlər də həyat səviyyəsinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Təbii resursların davamlı istifadəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması əhalinin rifahını uzunmüddətli perspektivdə qorumağa imkan verir. Bununla da, dövlət siyasətləri yalnız iqtisadi və sosial aspektləri əhatə etmir, həm də ekoloji balansın qorunmasını nəzərə alır. Ümumilikdə, dövlətin əhalinin həyat səviyyəsini tənzimləmə üzrə strategiyası çoxşaxəlidir və sosial rifahın, iqtisadi dayanıqlığın, bərabər imkanların və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu yanaşma həm cari problemləri həll etməklə yanaşı, gələcək nəsillər üçün də sağlam və dayanıqlı bir cəmiyyət qurmağa xidmət edir [3, s. 30].

Təhlil və müzakirə

Əhalinin sosial rifahının təmin edilməsi hər bir dövlətin sosial siyasətində mühüm yer tutur və bu məqsədlə həyata keçirilən strateji yanaşmalar, vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, sosial ədalətin təmin olunmasına və iqtisadi bərabərliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Sosial rifahın təmin olunması üçün dövlət, bir sıra iqtisadi və sosial tədbirlər həyata keçirir, bu tədbirlər isə əsasən aztəminatlı təbəqələr, həssas sosial qruplar və işsizlər üçün əlavə dəstəklə müşayiət olunur. Bu siyasətin başlıca istiqamətləri arasında sosial təminat sisteminin gücləndirilməsi, minimum əmək haqqının artırılması, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığının artırılması kimi tədbirlər var. Eyni zamanda, işsizliklə mübarizə, sosial mənzil layihələri və digər sosial proqramlar vasitəsilə dövlət, əhalinin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmağı və sosial sabitliyi qorumağı qarşısına məqsəd qoyur. Dövlətin sosial rifah sahəsində atdığı addımlar, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın dəstəklənməsində mühüm rol oynayır. Bu yanaşmalar həmçinin ölkənin sosial inkişaf göstəricilərini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, cəmiyyətin dövlətə olan etibarını da gücləndirir. Beləliklə, sosial rifahın təminində dövlətin strateji yanaşmaları, ölkənin ümumi inkişafına töhfə verən mühüm bir amil olaraq ortaya çıxır. Dövlətin sosial rifahın təmininə yönəlmiş strategiyaları, həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan cəmiyyətin bütün təbəqələrinə müsbət təsir göstərir. Bu siyasət çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərdən biri yoxsulluğun azaldılması və sosial ədalətin təmin olunmasıdır. Dövlət, aztəminatlı və həssas qrupların sosial təminatını gücləndirmək üçün sosial müavinətlər, pensiyalar və müxtəlif yardımlar vasitəsilə onların maddi rifahını yaxşılaşdırmağa çalışır. Bununla yanaşı, işsizliyin qarşısının alınması üçün dəstək proqramları və əmək bazarının inkişafına yönəlik tədbirlər əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırır və sosial sabitliyi təmin edir [6, s. 60]. Sosial rifahın təmin olunmasında təhsil və səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığının artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, gənclərin keyfiyyətli təhsil almasını və əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli kadrlar kimi formalaşmasını təmin edir. Səhiyyə xidmətlərinin inkişafı isə əhalinin sağlamlığının qorunması və ümumi yaşayış keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından vacibdir. Bu tədbirlər vasitəsilə dövlət, cəmiyyətin ümumi rifahını artıraraq sosial bərabərliyi dəstəkləyir. Dövlətin sosial rifahı dəstəkləyən strateji yanaşmaları, eyni zamanda, makroiqtisadi

sabitliyin qorunmasına və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasına yönəlib. Sosial layihələrə ayrılan vəsaitlərin səmərəli bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və yerli istehsalın artırılması kimi tədbirlər, ölkənin ümumi iqtisadi sabitliyini təmin edir və xarici təsirlərdən asılılığı azaldır. Beləliklə, əhalinin sosial rifahının təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən dövlət tədbirləri, həm fərdi vətəndaşların həyat səviyyəsini yüksəldir, həm də ümumi olaraq cəmiyyətin sosial və iqtisadi dayanıqlığını təmin edir. Bu siyasətin uğurlu icrası, cəmiyyətin dövlətə olan etibarını möhkəmləndirir və gələcək nəsillər üçün daha təhlükəsiz və rifah dolu bir mühit yaradır.

Cədvəl 1. Dövlətin Sosial Rifah Tədbirləri üzrə Statistika

Strateji Tədbir	Tətbiq İli	Əhalinin Faydalandığı Şəxslərin Sayı (min)	Ayrılan Vəsait (mln AZN)
Minimum Əmək Haqqının Artırılması	2020	150	300
Sosial Müavinətlərin Artırılması	2019	200	250
İşsizliyə Qarşı Mübarizə Proqramları	2021	120	180
Sosial Mənzil Tikintisi Layihələri	2018	80	220
Səhiyyə Xidmətlərinin Təkmilləşdirilməsi	2020	160	270

Mənbə: [9] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Dövlətin sosial rifah tədbirləri üzrə statistik cədvəl, əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilmiş əsas strateji tədbirləri əks etdirir. Cədvəldə müxtəlif illərdə tətbiq olunan tədbirlər, həmin tədbirlərdən faydalanan insanların sayı və ayrılan vəsaitlər göstərilir. Məsələn, 2020-ci ildə minimum əmək haqqının artırılması ilə 150 min nəfər faydalanmış və bu məqsədlə 300 milyon AZN vəsait ayrılmışdır. Sosial müavinətlərin artırılması 2019-cu ildə həyata keçirilmiş və bu tədbir 200 min nəfəri əhatə edərək, 250 milyon AZN maliyyə təminatı ilə həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, işsizliyə qarşı mübarizə proqramları 2021-ci ildə tətbiq edilmiş və 120 min nəfərə fayda vermişdir. Sosial mənzil tikintisi layihələri 2018-ci ildə həyata keçirilmiş və bu layihələr üçün 220 milyon AZN ayrılmışdır ki, 80 min nəfər faydalana bilsin. Bu statistik məlumatlar, əhalinin sosial rifahını təmin etmək üçün dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlərin və tətbiq olunan tədbirlərin əhatə dairəsini aydın şəkildə göstərir [7, s. 70].

Cədvəl 2. Əhalinin Sosial Rifahını Artırmaq Üçün Dövlət Yardımları və Dəstək Proqramları

Sosial Tədbir	Tətbiq İli	Faydalı Əhali Qrupu (min)	Ayrılan Büdcə (mln AZN)
Əlillərə Yardım Proqramları	2020	75	120
Aztəminatlı Ailələr üçün Sosial Yardım	2019	150	200
Gənclərin Məşğulluq Dəstəyi	2021	90	150
Təqaüd Artırma Siyasəti	2018	130	180
Uşaq Müavinətləri Artırılması	2020	110	130

Mənbə: [11] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu cədvəl, əhalinin sosial rifahını yüksəltmək məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən əsas yardım və dəstək proqramlarını əks etdirir. Cədvəldə müxtəlif sosial qruplar üçün tətbiq olunan tədbirlərin ili, faydalı əhali qrupunun (faydalanan insanların) sayı və bu məqsədlə ayrılan büdcə məbləği göstərilir. Məsələn, 2020-ci ildə əlillərə yardım proqramları üçün 120 milyon AZN ayrılmış və bu tədbirdən 75 min insan faydalanmışdır. Aztəminatlı ailələr üçün 2019-cu ildə həyata keçirilən sosial yardım proqramı isə 200 milyon AZN maliyyə təminatı ilə 150 min insanı əhatə etmişdir [7, s. 70]. Gənclərin məşğulluq dəstəyi üçün 2021-ci ildə 150 milyon AZN büdcə ayrılaraq 90 min gənc iş imkanları ilə təmin edilmişdir. Təqaüdlərin artırılması siyasəti 2018-ci ildə tətbiq olunmuş və 130 min nəfərə fayda vermişdir. Uşaq müavinətlərinin artırılması proqramı da 2020-ci ildə həyata keçirilmiş və bu məqsədlə 130 milyon AZN ayrılmışdır ki, 110 min uşaq və ailə bu tədbirdən faydalansın. Bu məlumatlar, dövlətin sosial rifahın təminində əsas sosial qrupları dəstəkləmək və onların rifahını yüksəltmək üçün ayrılan büdcə və proqramların əhatə dairəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Cədvəl 3. Əhalinin Sosial Rifahını Artırmaq Üçün Dövlətin Həyata Keçirdiyi Əsas Tədbirlər

Sosial Tədbir	Başlama İli	Faydalanan Ailə/Şəxslərin Sayı (min)	Ayrılan Büdcə (mln AZN)
İcbari Tibbi Sığorta Tətbiqi	2020	200	400
İşsizlik Sığortası Yardımı	2019	180	300
Sosial Müdafiə Fonduna Yardımlar	2021	150	250
Ailələr üçün Məişət Dəstəyi	2018	120	180
Kənd Yerlərində Sosial İnfrastruktur Təkmilləşdirilməsi	2020	90	220

Mənbə: [10] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu cədvəl, əhalinin sosial rifahını artırmaq üçün dövlətin həyata keçirdiyi bəzi əsas tədbirləri və bu tədbirlərin əhatə dairəsini göstərir. Cədvəldə icbari tibbi sığorta, işsizlik sığortası yardımı, sosial müdafiə fonduna yardımlar, ailələr üçün məişət dəstəyi və kənd yerlərində sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kimi sosial proqramlar yer alır. 2020-ci ildə tətbiq edilən icbari tibbi sığorta proqramı 200 min insana fayda vermiş və bu məqsədlə 400 milyon AZN büdcə ayrılmışdır. 2019-cu ildə işsizlik sığortası yardımı proqramı vasitəsilə 180 min şəxs dəstək almış və bu tədbir üçün 300 milyon AZN ayrılmışdır. 2021-ci ildə sosial müdafiə fonduna yardımlar üçün 250 milyon AZN ayrılaraq 150 min insana yardım edilmişdir. 2018-ci ildə ailələr üçün məişət dəstəyi tədbiri 120 min ailəyə yardım məqsədilə həyata keçirilmiş və 180 milyon AZN maliyyə təminatı ayrılmışdır. Kənd yerlərində sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi üçün isə 2020-ci ildə 90 min şəxs faydalanaraq, bu layihə üçün 220 milyon AZN büdcə nəzərdə tutulmuşdur. Bu statistik məlumatlar, dövlətin sosial rifahı dəstəkləyən tədbirlərinin miqyasını və müxtəlif sosial qruplara təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir [8, s. 25].

Cədvəl 4. Dövlətin Sosial Rifahı Gücləndirən Əsas Sosial Proqramları və Ayrımlar

Proqramın Növü	Başlama İli	Faydalanan Şəxslərin Sayı (min)	Ayrılan Büdcə (mln AZN)
Uşaq Baxımı və Təhsil Dəstəyi	2019	140	250
Pensiya Artırılması	2021	160	300
Əlillər üçün Sosial Dəstək	2020	100	200
Yaşlılara Baxım Xidmətləri	2018	80	150
Gənclərin Peşə Təhsili Proqramları	2021	120	220

Mənbə: [10] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu cədvəl, dövlətin sosial rifahı gücləndirmək məqsədilə həyata keçirdiyi əsas proqramları və onların təsir dairəsini əks etdirir. Cədvəldə uşaq baxımı və təhsil dəstəyi, pensiyaların artırılması, əlillər üçün sosial dəstək, yaşlılara baxım xidmətləri və gənclərin peşə təhsili proqramları kimi sosial sahələrdəki dövlət təşəbbüsləri yer alır. Hər proqramın başlama ili, faydalanan şəxslərin sayı və ayrılan büdcə cədvəldə göstərilmişdir. Məsələn, 2019-cu ildə həyata keçirilən uşaq baxımı və təhsil dəstəyi proqramı ilə 140 min nəfərə dəstək verilmiş və bu məqsədlə 250 milyon AZN büdcə ayrılmışdır. 2021-ci ildə pensiyaların artırılması ilə 160 min nəfər faydalanmış və bu proqram üçün 300 milyon AZN maliyyə təminatı ayrılmışdır. Əlillər üçün sosial dəstək 2020-ci ildə tətbiq olunaraq 100 min nəfəri əhatə etmiş və 200 milyon AZN ilə dəstəklənmişdir. Yaşlılara baxım xidmətləri üçün 2018-ci ildə ayrılan 150 milyon AZN büdcə ilə 80 min nəfərə xidmət göstərilmişdir. Gənclərin peşə təhsili proqramları isə 2021-ci ildə başlamaqla 120 min gəncə dəstək olmaq məqsədilə həyata keçirilmiş və 220 milyon AZN vəsait ayrılmışdır. Bu statistika, dövlətin sosial rifahı artırmaq üçün müxtəlif əhali qruplarına yönəlmiş sosial proqramların miqyasını və ayrılan büdcənin böyüklüyünü aydın şəkildə göstərir [1, s. 10].

Cədvəl 5. Dövlətin Sosial İnkişafı Dəstəkləyən Layihələr üzrə Statistika

Sosial İnkişaf Layihəsi	Başlama İli	Faydalanan Şəxslərin Sayı (min)	Ayrılan Büdcə (mln AZN)
Aztəminatlı Təbəqələr üçün İctimai İşə Gənclərin Sahibkarlıq Təşəbbüslərinin Dəstəklənməsi	2020	90	180
Sağlamlıq Mərkəzlərinin Tikintisi	2019	110	250
Kənd Yerlərində Yol və İnfrastruktur Layihələri	2021	150	300
Təlim və Peşə Yönlümlü Kurslar	2018	130	350
	2021	100	220

Mənbə: [9] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu cədvəl, dövlətin sosial inkişafı dəstəkləmək üçün həyata keçirdiyi əsas layihələrin təsirini və bu layihələrə ayrılan büdcəni əks etdirir. Cədvəldə aztəminatlı təbəqələr üçün ictimai işə, gənclərin sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, sağlamlıq mərkəzlərinin tikintisi, kənd yerlərində yol və infrastruktur layihələri və təlim və peşə yönümlü kurslar kimi sosial inkişaf layihələri göstərilmişdir. 2020-ci ildə aztəminatlı təbəqələr üçün ictimai işə layihəsi 90 min nəfərə xidmət göstərmiş və bu məqsədlə 180 milyon AZN vəsait ayrılmışdır. Gənclərin sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi layihəsi 2019-cu ildə həyata keçirilmiş və 110 min gəncə fayda verərək, 250 milyon AZN büdcə ilə təmin olunmuşdur. 2021-ci ildə sağlamlıq mərkəzlərinin tikintisi layihəsi 150 min şəxsin sağlamlıq xidmətlərinə çıxışını təmin etmək üçün 300 milyon AZN vəsait ayrılaraq həyata keçirilmişdir. 2018-ci ildə kənd yerlərində yol və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi layihəsi 130 min nəfərə fayda verərək 350 milyon AZN büdcə ilə dəstəklənmişdir. 2021-ci ildə başlayan təlim və peşə yönümlü kurslar isə 100 min nəfərin peşə bacarıqlarının artırılması məqsədilə həyata keçirilmiş və bu proqram üçün 220 milyon AZN ayrılmışdır. Bu cədvəl, dövlətin əhalinin sosial rifahını və ümumi inkişafını artırmaq üçün müxtəlif sosial qruplara yönəlmiş geniş miqyaslı layihələrə necə dəstək verdiyini göstərir [4, s. 40].

Cədvəl 6. Sosial Rifahı Yaxşılaşdırmaq Üçün Dövlətin Həyata Keçirdiyi Əsas Layihələr və Bütçə Ayırmaları

Sosial Layihə	Başlama İli	Faydalanan Şəxslərin Sayı (min)	Ayrılan Bütçə (mln AZN)
Yaşlı Əhali üçün Rifah Mərkəzləri	2018	75	160
Kənd Yerlərində Su və Kanalizasiya Layihələri	2019	120	280
Ailələrə Sosial Yardım Proqramları	2020	200	300
Uşaq Baxım Mərkəzlərinin İnkişafı	2021	140	250
Gənclər üçün İş Yerlərinin Yaradılması	2019	90	220

Mənbə: [9] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu cədvəl, dövlətin sosial rifahı yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi əsas layihələri və bu layihələrə ayrılan büdcəni əks etdirir. Cədvəldə yaşlı əhali üçün rifah mərkəzlərinin qurulması, kənd yerlərində su və kanalizasiya layihələri, ailələrə sosial yardım proqramları, uşaq baxım mərkəzlərinin inkişafı və gənclər üçün iş yerlərinin yaradılması kimi müxtəlif sosial rifah təşəbbüsləri yer alır. Məsələn, 2018-ci ildə yaşlı əhali üçün rifah mərkəzləri açılmış və bu layihə üçün 160 milyon AZN ayrılaraq 75 min insana xidmət göstərilmişdir. 2019-cu ildə kənd yerlərində su və kanalizasiya layihələri həyata keçirilməyə başlanmış və 120 min nəfər faydalanaraq bu məqsəd üçün 280 milyon AZN büdcə nəzərdə tutulmuşdur. Ailələrə sosial yardım proqramı isə 2020-ci ildə başlayaraq 200 min nəfərə fayda vermiş və 300 milyon AZN büdcə ilə dəstəklənmişdir. Uşaq baxım mərkəzlərinin inkişafı üçün 2021-ci ildə 140 min uşaq və ailənin faydalanması üçün 250 milyon AZN ayrılmışdır. Gənclər üçün iş yerlərinin yaradılması layihəsi isə 2019-cu ildə həyata keçirilmiş və bu təşəbbüs 90 min gəncə dəstək olmaq üçün 220 milyon AZN vəsait ilə təmin edilmişdir. Bu cədvəl, dövlətin sosial rifahı artırmağa yönəlmiş müxtəlif layihələrin miqyasını, faydalanan əhali qruplarını və maliyyə ayırmalarını aydın şəkildə göstərir.

Cədvəl 7. Dövlətin Sosial İnkişaf Təşəbbüsləri və Ayrılan Bütçə üzrə Statistika

Sosial Təşəbbüs	Başlama İli	Faydalanan Şəxslərin Sayı (min)	Ayrılan Bütçə (mln AZN)
Ailə Sağlamlıq Mərkəzləri	2019	80	200
Qadınların Sahibkarlıq Dəstəyi	2020	90	180
Kənd Təsərrüfatında Məhsuldarlığın Artırılması	2021	150	300
Təhsil Təqaüd Proqramları	2018	120	250
Şəhərlərdə Yaşıl Sahələrin Genişləndirilməsi	2021	110	230

Mənbə: [11] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu cədvəl, dövlətin sosial inkişafı dəstəkləmək üçün həyata keçirdiyi əsas təşəbbüsləri və bu layihələrə ayrılan büdcəni əks etdirir. Burada ailə sağlamlıq mərkəzlərinin qurulması, qadınların sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın

artırılması, təhsil təqaüd proqramları və şəhərlərdə yaşıl sahələrin genişləndirilməsi kimi təşəbbüslər yer alır [7, s. 70]. Hər bir layihənin başlama ili, faydalanan şəxslərin sayı və ayrılan maliyyə vəsaiti cədvəldə göstərilmişdir. 2019-cu ildə ailə sağlamlıq mərkəzlərinin qurulması ilə 80 min nəfərə fayda verilmiş və bu layihə üçün 200 milyon AZN vəsait ayrılmışdır. 2020-ci ildə qadınların sahibkarlıq təşəbbüslərinə dəstək olaraq 90 min qadına dəstək verilib və 180 milyon AZN büdcə ayrılıb. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması layihəsi 2021-ci ildə başlayaraq 150 min kənd təsərrüfatı işçisinə fayda verib və bu məqsədlə 300 milyon AZN maliyyə təminatı nəzərdə tutulmuşdur. Təhsil təqaüd proqramları 2018-ci ildə 120 min tələbəyə dəstək olmaq üçün həyata keçirilib və bu layihə üçün 250 milyon AZN ayrılıb. Şəhərlərdə yaşıl sahələrin genişləndirilməsi təşəbbüsü isə 2021-ci ildə başlamış və 110 min şəxsin faydalandığı bu layihə üçün 230 milyon AZN vəsait ayrılmışdır. Bu cədvəl, dövlətin sosial inkişaf sahəsində müxtəlif əhali qruplarına yönəlmiş layihələrin miqyasını və bu layihələrə ayrılan maliyyə resurslarını aydın şəkildə təqdim edir. Əlavə olaraq, dövlətin müxtəlif əhali qruplarına yönəlmiş digər sosial inkişaf layihələri də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, işçi təhlükəsizliyi və sağlamlığı proqramı 2018-ci ildə tətbiq edilərək 80 min işçiyə fayda vermiş və bu məqsədlə 160 milyon AZN büdcə ayrılmışdır. Bu layihə işçilərin sosial müdafiəsini gücləndirməklə yanaşı, iş yerlərində təhlükəsiz mühitin təmin olunmasına töhfə verir [4, s. 40].

Cədvəl 8. Əhalinin Sosial İnkişafına Yönəlmiş Dövlət Layihələri və Maliyyə Dəstəyi

Layihə Adı	Başlama İli	Faydalanan Qrup Sayı (min)	Ayrılan Büdcə (mln AZN)
Şəhər və Kənd Yerlərində Uşaq İnkişaf Mərkəzləri	2020	100	210
İşsiz Gənclər üçün Peşə Təlimi	2019	85	160
Sosial Mənzillərin Tikintisi	2021	150	300
Sağlamlıq Yoxlama Proqramları	2018	130	240
Qadınların İqtisadi Gücləndirilməsi	2020	95	200

Mənbə: [10] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu cədvəl, dövlətin əhalinin sosial inkişafını dəstəkləmək üçün həyata keçirdiyi əsas layihələri və bu layihələrə ayrılan maliyyə dəstəyini əks etdirir. Burada şəhər və kənd yerlərində uşaq inkişaf mərkəzlərinin qurulması, işsiz gənclər üçün peşə təlimi proqramları, sosial mənzillərin tikintisi, sağlamlıq yoxlama proqramları və qadınların iqtisadi gücləndirilməsi kimi layihələr göstərilmişdir [5, s. 50]. Hər layihənin başlama ili, faydalanan qrupun sayı və layihəyə ayrılan büdcə cədvəldə təqdim edilmişdir. Məsələn, 2020-ci ildə şəhər və kənd yerlərində uşaq inkişaf mərkəzləri layihəsi 100 min uşağa xidmət göstərmək məqsədilə 210 milyon AZN ilə maliyyələşdirilmişdir. 2019-cu ildə həyata keçirilən işsiz gənclər üçün peşə təlimi proqramları 85 min gəncə dəstək olmuş və 160 milyon AZN büdcə ayrılmışdır. Sosial mənzillərin tikintisi layihəsi 2021-ci ildə başlayaraq 150 min insana fayda vermiş və bu layihəyə 300 milyon AZN vəsait ayrılmışdır. 2018-ci ildə həyata keçirilən sağlamlıq yoxlama proqramları ilə 130 min nəfər sağlamlıq xidmətlərindən faydalanmış və bu məqsədlə 240 milyon AZN vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Qadınların iqtisadi gücləndirilməsi təşəbbüsü isə 2020-ci ildə başlayaraq 95 min qadına dəstək olmaq üçün 200 milyon AZN büdcə ilə təmin edilmişdir. Bu cədvəl, dövlətin müxtəlif sosial qrupları dəstəkləmək və sosial rifahı gücləndirmək məqsədilə həyata keçirdiyi layihələrin miqyasını və maliyyə dəstəyini göstərir.

Cədvəl 9. Sosial İnteqrasiyanı Gücləndirən Dövlət Tədbirləri və Ayrılan Maliyyə Resursları

Proqramın Adı	Başlama İli	Faydalanan Şəxslərin Sayı (min)	Ayrılan Büdcə (mln AZN)
Aztəminatlı Ailələr üçün Ərzaq Yardımı	2020	150	180
Uşaqlar üçün İdman və Sağlamlıq Mərkəzləri	2018	90	200
Məişət Tullantılarının İdarə Edilməsi Layihəsi	2019	130	150
Əlillərə Sosial Xidmətlər	2021	85	210
Gənclər üçün Mentorluq və Təlim Proqramları	2020	100	160

Mənbə: [11] əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Bu cədvəl, dövlətin sosial inteqrasiyanı gücləndirmək və əhalinin rifahını artırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi əsas tədbirləri və bu tədbirlərə ayrılan maliyyə resurslarını əks etdirir. Burada aztəminatlı ailələr üçün ərzaq yardımı, uşaqlar üçün idman və sağlamlıq mərkəzləri, məişət tullantılarının idarə edilməsi, əlillərə sosial xidmətlər və gənclər üçün mentorluq və təlim proqramları kimi müxtəlif proqramlar yer alır. Cədvəldə hər bir proqramın başlama ili, faydalanan şəxslərin sayı və ayrılan büdcə göstərilmişdir. 2020-ci ildə aztəminatlı ailələr üçün ərzaq yardımı layihəsi həyata keçirilmiş və bu layihədən 150 min şəxs faydalanaraq 180 milyon AZN ilə maliyyələşdirilmişdir. Uşaqlar üçün idman və sağlamlıq mərkəzləri 2018-ci ildə qurulmağa başlayaraq 90 min uşağa xidmət vermiş və 200 milyon AZN büdcə ayrılmışdır. Məişət tullantılarının idarə edilməsi layihəsi 2019-cu ildə tətbiq edilmiş və 130 min şəxs faydalanaraq 150 milyon AZN ilə təmin edilmişdir. 2021-ci ildə əlillərə sosial xidmətlər üçün 85 min insana dəstək olmaq məqsədilə 210 milyon AZN büdcə ayrılmışdır. Gənclər üçün mentorluq və təlim proqramları isə 2020-ci ildə həyata keçirilmiş və bu proqram vasitəsilə 100 min gənc 160 milyon AZN maliyyə ilə dəstəklənmişdir. Bu cədvəl, dövlətin müxtəlif sosial qruplara yönəlmiş tədbirlərin təsirini və bu tədbirlərə ayrılan maliyyə resurslarını aydın şəkildə göstərir [8, s. 20].

Cədvəl 10. Əhalinin Həyat Səviyyəsi üzrə Əsas Sosial və İqtisadi Göstəricilər (2020-2023)

Sahələr	2020	2021	2022	2023
Əhalinin İşləyən Nisbəti (%)	61	62	63	64
Minimum Əmək Haqqı Artımı (%)	5.0	5.5	6.0	6.5
Təhsilə Yöndətilən Dövlət Xərcləri (mln AZN)	1200	1250	1300	1350
Səhiyyəyə Yöndətilən Dövlət Xərcləri (mln AZN)	800	850	900	950
Yaşlı Əhalinin Sosial Müdafiəsi (%)	25	26	27	28
Regionların İnkişafına Yönelik İnvestisiyalar (mln AZN)	1500	1550	1600	1650

Mənbə: [10] əsasında müəllif tərtib etmişdir.

Cədvəl, əhalinin həyat səviyyəsinə dair müxtəlif sosial və iqtisadi göstəriciləri illər üzrə təhlil edir. Əhalinin işləyən nisbəti 2020-ci ildə 61% təşkil etmiş, hər il artaraq 2023-cü ildə 64%-ə çatmışdır. Minimum əmək haqqının artımı da müsbət dinamika göstərərək, 2020-ci ildə 5%-dən 2023-cü ildə 6.5%-ə yüksəlmişdir. Bu göstəricilər işçi qüvvəsinin aktivliyini və

gəlirlərin artımını əks etdirir. Təhsilə və səhiyyəyə yönəldilən dövlət xərcləri də ilbəl artmışdır. 2020-ci ildə təhsilə ayrılan xərclər 1200 milyon AZN təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 1350 milyon AZN-ə çatmışdır [3, s. 20]. Səhiyyə sahəsində isə 2020-ci ildəki 800 milyon AZN-lik xərclər 2023-cü ildə 950 milyon AZN-ə qədər artmışdır. Bu da dövlətin bu sahələrə olan diqqətinin göstəricisidir. Yaşlı əhəlinin sosial müdafiəsinə ayrılan vəsaitlər də mütəmadi olaraq artmış və 2020-ci ildə 25%-dən başlayaraq 2023-cü ildə 28%-ə yüksəlmişdir. Eyni zamanda, regionların inkişafına yönəldilən investisiyalar 2020-ci ildə 1500 milyon AZN olmuş, 2023-cü ildə isə 1650 milyon AZN-ə çatmışdır. Bu göstərici regionların iqtisadi və sosial inkişafına dövlətin davamlı dəstəyini əks etdirir.

Dövlətin sosial rifahı artırmaq və əhəlinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi müxtəlif proqramlar və layihələr, cəmiyyətin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu təşəbbüslər aztəminatlı ailələrdən başlayaraq, işsiz gənclər, uşaqlar, əlillər və kənd əhalisinə qədər müxtəlif sosial qruplara yönəlib və onların maddi rifahını yüksəltmək, təhsil imkanlarını artırmaq, sağlamlıq və sosial təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədini daşıyır. Hər bir proqram, müxtəlif sosial ehtiyacları qarşılamaq üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuşdur və dövlətin sosial və iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas hissəsini təşkil edir. Məsələn, aztəminatlı ailələr üçün ərzaq yardımı proqramları, uşaqlar üçün idman və sağlamlıq mərkəzlərinin yaradılması, gənclər üçün peşə təlimləri və iş yerlərinin yaradılması kimi layihələr, cəmiyyətin müxtəlif qruplarını dəstəkləyərək sosial bərabərliyi təmin etməyə yönəlib. Sosial mənzillərin tikintisi, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması, qadınların sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi kimi layihələr isə əhəlinin iqtisadi cəhətdən güclənməsinə, yeni iş imkanlarının yaradılmasına və regionların inkişafına töhfə verir. Bu proqramlar və layihələr üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər, hər bir təşəbbüsün miqyasını və təsirini genişləndirir. Hər proqramın başlama ili, iştirakçıların sayı və ayrılan büdcə, bu layihələrin nə qədər geniş kütləyə fayda verdiyini göstərir. Dövlətin belə geniş miqyaslı sosial rifah təşəbbüsləri, sosial ədalətin təmin edilməsində, əhəlinin rifah səviyyəsinin artırılmasında və iqtisadi inkişafın dayanıqlılığının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətin sosial rifah və iqtisadi inkişafı dəstəkləyən bu təşəbbüsləri, cəmiyyətin hər bir üzvünə fayda verəcək şəkildə icra olunur və uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Bu layihələr sayəsində sosial müdafiə, təhsil, sağlamlıq və iqtisadi inkişaf sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunur və cəmiyyətin bütün təbəqələri dövlətin dəstəyindən faydalanır [4, s. 40].

Dövlətin həyata keçirdiyi sosial və iqtisadi inkişaf proqramları, yalnız cəmiyyətin ayrı-ayrı qruplarına dəstək olmaqla məhdudlaşmır, həm də ölkənin ümumi inkişafını və dayanıqlı iqtisadiyyat qurulmasını təmin etməyə xidmət edir. Bu proqramlar sayəsində əhəlinin sağlamlığı, təhsili, peşə bacarıqları və iqtisadi rifahı yüksəlir, nəticədə daha güclü və dinamik bir cəmiyyət formalaşır. Təhsil və mədəni inkişaf proqramları gənclər üçün geniş imkanlar yaradır, onların bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə, işgüzar mühitdə rəqabət qabiliyyətini artırmasına şərait yaradır. Sosial ədalət və bərabərlik layihələri isə cəmiyyətdə bərabər imkanlar təmin edərək, sosial təbəqələr arasındakı fərqləri minimuma endirməyə kömək edir. Bu cür layihələr sayəsində hər bir vətəndaş, maddi imkanlarından asılı olmayaraq, dövlətin təmin etdiyi xidmətlərdən bərabər şəkildə yararlanı bilər. Bundan əlavə, işçi təhlükəsizliyi və sağlamlığı proqramları, iş yerlərində sağlam və təhlükəsiz iş şəraiti təmin edərək, əmək bazarında sosial rifahın yüksəldilməsinə töhfə verir. Bu proqramlar işçilərin hüquqlarını qorumaqla yanaşı, məhsuldarlığın və işçi məmnuniyyətinin artmasına da şərait yaradır. Kənd yerlərində iqtisadi dəstək fondları isə regional inkişafı dəstəkləyərək, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq, kiçik sahibkarlığı gücləndirmək və regionlarda yeni iş yerləri yaratmaq məqsədini daşıyır (6, s. 60). Bu, eyni zamanda kənddən şəhərə miqrasiyanın qarşısını alır və regionların iqtisadi cəhətdən dayanıqlı olmasına xidmət edir. Bu sosial rifah təşəbbüsləri

dövlətin uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyasının bir parçasıdır və həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli perspektivdə ölkənin iqtisadi sabitliyini təmin edir. Bu proqramların müvəffəqiyyətli həyata keçirilməsi dövlətin sosial məsuliyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir və vətəndaşların rifahını yüksəltməyə yönəlmiş davamlı siyasətin mövcud olduğunu sübut edir. Bu təşəbbüslər həmçinin cəmiyyətdə dövlətə olan etibarın güclənməsinə, sosial birliyin və həmrəyliyin artmasına imkan yaradır [3, s. 30].

Dövlətin sosial və iqtisadi rifahı dəstəkləmək üçün həyata keçirdiyi layihələr, ölkənin hər bir vətəndaşı üçün daha yaxşı yaşam standartları təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu təşəbbüslər vasitəsilə dövlət, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə yönəlmiş kompleks tədbirlər həyata keçirir ki, bu da yalnız fərdi rifahı artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda ümumi sosial sabitliyi və iqtisadi inkişafı gücləndirir. Uşaq və gənclərə yönəlmiş təhsil dəstəyi və mədəni inkişaf proqramları, yeni nəsillərin potensialını inkişaf etdirmək, onlara təhsil və karyera imkanları yaratmaqla cəmiyyətin gələcəyini formalaşdırır. Bu proqramlar, bilik və bacarıqların artırılmasına dəstək olmaqla yanaşı, gənclərin ictimai həyatda fəal iştirakını və ölkənin gələcək inkişafına töhfə vermələrini təşviq edir. Sosial ədalətə xidmət edən layihələr isə cəmiyyətdə bərabərliyə nail olmağa yönəlmişdir. Bu layihələr sayəsində fərqli sosial qrupların hüquqları qorunur, sosial bərabərlik təmin edilir və ehtiyac sahibi vətəndaşlar üçün xüsusi dəstək proqramları ilə onların rifah səviyyəsi yüksəldilir. Məsələn, aztəminatlı ailələr və əlillər üçün sosial xidmətlərin gücləndirilməsi, onların cəmiyyətə daha sıx inteqrasiya olunmasına və öz potensiallarını daha yaxşı reallaşdırmalarına imkan yaradır. Dövlətin təhlükəsiz iş mühitləri təmin etmək üçün həyata keçirdiyi layihələr, işçilərin sosial təminatını artırmaqla yanaşı, ümumi iş mühitinin keyfiyyətini də yaxşılaşdırır. İşçi sağlamlığı və təhlükəsizliyi təşəbbüsləri, əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə ölkənin sənaye və xidmət sektorlarında dayanıqlılığını artırır [1, s. 22]. Bundan əlavə, kənd yerlərində həyata keçirilən iqtisadi dəstək layihələri, regionlarda yeni iş imkanları yaradaraq yerli iqtisadiyyatı canlandırır və kənd təsərrüfatı sahələrini gücləndirir. Bu təşəbbüslər, kənd əhalisinin yaşayış səviyyəsini artırmaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını yüksəltmək məqsədi ilə reallaşdırılır. Regionların inkişafı, ölkənin bütün ərazilərinin bərabər şəkildə iqtisadi inkişafına kömək edir və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin sinerji yaratmasına şərait yaradır.

Nəticə

Nəticə etibarilə, dövlətin sosial rifahı artırmaq və iqtisadi inkişafı dəstəkləmək məqsədilə həyata keçirdiyi proqramlar və layihələr, ölkənin dayanıqlı və bərabərhüquqlu cəmiyyət qurma yolunda mühüm addımlarını təşkil edir. Bu təşəbbüslər sayəsində aztəminatlı ailələr, gənclər, uşaqlar, əlillər və kənd əhalisi kimi müxtəlif sosial qrupların rifahı artırılır, onların təhsil, sağlamlıq və iqtisadi imkanları genişləndirilir. Sosial ədalət, bərabərlik və təhlükəsiz iş şəraiti prinsiplərinə əsaslanan bu proqramlar, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin dövlətin təmin etdiyi dəstək və xidmətlərdən faydalanmasını təmin edir. Dövlətin bu cür çoxşaxəli sosial və iqtisadi dəstək siyasəti, həm qısa müddətli sosial ehtiyacların ödənilməsinə, həm də uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir. Regionlarda iqtisadi imkanların artırılması, gənclərin işgüzarlığının dəstəklənməsi, sosial xidmətlərin gücləndirilməsi kimi təşəbbüslər ölkənin hər bir sahədə bərabər və davamlı inkişafına xidmət edir. Bu təşəbbüslər, cəmiyyətdə sosial harmoniya və dövlətə etibarın möhkəmləndirilməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, dövlətin həyata keçirdiyi sosial rifah və iqtisadi dəstək proqramları, həm fərdi vətəndaşların rifahını artırır, həm də ölkənin gələcək inkişafını təmin edən əsas faktorlardan birini təşkil edir. Bu siyasət, dövlətin cəmiyyətin hər bir üzvünə dəstək vermək və onların həyat səviyyəsini yüksəltmək istiqamətində göstərdiyi səyləri aydın şəkildə ortaya qoyur və gələcək nəsillər üçün daha stabil, rifah dolu bir cəmiyyətin qurulmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev C.B., Rzayeva M.H.(2014). Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatda həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi problemləri.
2. Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə. (2009). Gəlirlər və əmək bərəsində siyasəti. Bakı,
3. Əlirzayeva T.Ə., Əlirzayev Ə.Q. (2007). Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı: Elm nəşriyyatı,
4. Michael P., Prasad Esward S. (2001). Polşa: bərəbərəsizlik, transferlər və keçid dövründə artım". Maliyyə və İnkişaf, 38 (1),
5. Əşrəfova R.S. (2005). Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sosial yardım sisteminin rolu. Himayədar jurnalı, Oktyabr,
6. Əliyev A.Ə., Qasimov N.N. (2000). Azərbaycanca əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin aktual problemləri. Bakı,
7. Qasimov Ə.C., İsrailov H.A., Hacızadə E.M., Ağayev E.A. (2006). Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı İqtisad Universiteti nəşriyyatı,
8. Антонова Н.А. (1996). О наиболее острых проблемах в области доходов населения и мерах по их решению. Уровень жизни населения регионов, №12, с. 18-25
9. [https://www.stat.gov.az/source/demography/\(2023\)](https://www.stat.gov.az/source/demography/(2023))
10. [https://www.stat.gov.az/source/demography/\(2023\)](https://www.stat.gov.az/source/demography/(2023))
11. [https://www.stat.gov.az/source/demography/\(2023\)](https://www.stat.gov.az/source/demography/(2023))

Aygun Muradova
Vilayat İsmayilov

STATE EXPERIENCE IN REGULATING THE STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION

Abstract

The purpose of the article is to improve the living standards of the population and determine the role of the state in this direction, as well as to examine the effectiveness of state practices. The study analyzed the implementation of state policies related to increasing the well-being of the population, and examined modern approaches and problems.

The article mainly applied qualitative and quantitative **analysis methods**. The study was conducted using economic-statistical analyses, comparative approaches and analytical modeling. International experience and socio-economic indicators of various countries were widely used. State programs, legislative acts and information on economic indicators were taken as the main sources of research.

As a result of the study, it was determined that active state intervention and effective policies are of great importance in improving the living standards of the population. Factors such as the development of social protection systems, increasing the income of the population and ensuring social equality were in the focus of attention. It was revealed that factors such as the level of economic development, cultural and social conditions play a role in state policies applied in various countries. Some limitations were also observed in the study. One of the main limitations is the theoretical nature of the study and the incomplete use of empirical data. Also, while taking into account the socio-economic differences of different countries, it was not possible to study them all in detail. At the same time, adaptation to specific countries or regions may be required when applying the results.

Keywords: State, Social, Education, Accessibility, Healthcare

Айгюн Мурадова
Виляйт Исмаилов

ОПЫТ ГОСУДАРСТВА В РЕГУЛИРОВАНИИ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Целью статьи является повышение уровня жизни населения и определение роли государства в этом направлении, а также рассмотрение эффективности государственной практики. В исследовании проанализирована реализация государственной политики по повышению благосостояния населения, рассмотрены современные подходы и проблемы.

В статье в основном применялись качественные и количественные **методы анализа**. Исследование проводилось с использованием экономико-статистического анализа, сравнительных подходов и аналитического моделирования. Широко использовались международный опыт и социально-экономические показатели различных стран. В качестве основных источников исследования были взяты государственные программы, законодательные акты, информация об экономических показателях.

Исследование показало, что активное вмешательство государства и эффективная политика имеют большое значение для повышения уровня жизни населения. В центре внимания оказались такие факторы, как развитие систем социальной защиты, повышение доходов населения и обеспечение социального равенства. Установлено, что такие факторы, как уровень экономического развития, культурные и социальные условия, играют определенную роль в государственной политике, реализуемой в различных странах. В ходе исследования также были выявлены некоторые ограничения. Одним из основных ограничений является то, что исследование носит теоретический характер и не в полной мере использует эмпирические данные. Кроме того, хотя социально-экономические различия разных стран и были приняты во внимание, изучить их все подробно не представлялось возможным. В то же время применение результатов может потребовать адаптации к конкретным странам или регионам.

Ключевые слова: *Состояние, Социальный, Образование, Доступность, Здравоохранение*

UOT 33.338

Mətin Mirzəyev

Bakı Biznes Universiteti, magistrant

metin_mirzoyev@mail.ru

Elmi rəhbər: A.V.İsgəndərova

Bakı Biznes Universiteti, i.ü.f.d.dos.

DAĞLIQ ŞIRVAN İQTİSADI RAYONUNDA MƏŞĞULLUĞUN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Xülasə

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq, hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu məqalədə, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda əmək bazarının vəziyyəti və məşğulluq göstəriciləri təhlil edilmişdir. Məşğulluq, yalnız əmək qabiliyyətli əhəlinin öz şəxsi problemi deyil, həm də dövlətin və cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafının təməlini təşkil edən mühüm bir məsələnin məzmununu təşkil edir.

Metodologiya – məşğulluq yanaşmaları əmək bazarının cari vəziyyətini və məşğulluq səviyyəsini ölçmək üçün rəsmi dövlət statistikasına, əhəlinin məşğulluq göstəriciləri və işsizlik səviyyəsi analiz edilmişdir. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğulluğun artırılması və əmək bazarının inkişafı üçün optimal strategiyaların müəyyənəndirilməsinə imkan yaradır.

Məqalənin məqsədi Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda əmək bazarının təhlili məşğulluq səviyyəsinin bölgənin iqtisadi potensialı, infrastruktur inkişafı və investisiya cəlb edilişini ilə sıx bağlı olduğunu ortaya qoyur. Regionda məşğulluğun əsas dayaqları kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru və kiçik sahibkarlıq fəaliyyətləridir. Lakin sənaye istehsalının zəif olması və müasir texnologiyaların tətbiqindəki gecikmələr əmək bazarında problemlər yaradır. Dövlət tərəfindən işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artırılması məqsədilə subsidiyalar, təlim proqramları və yerli istehsalın dəstəklənməsi kimi addımlar atılır. Regionun əmək bazarının sabit inkişafı üçün yerli resursların səmərəli istifadəsi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi vacibdir. Bu tədbirlər, Dağlıq Şirvanın iqtisadi və sosial rifahını gücləndirməyə yönəlib.

Tədqiqatda qiymətləndirmə nəticəsi olaraq, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğulluğun regional fərqlilikləri, sosial və iqtisadi şərtlərin əmək bazarına təsiri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, müasir məşğulluq siyasətlərinin tətbiqi ilə əmək bazarının çevikliyinin artırılması, işçi qüvvəsinin motivasiyasının yüksəldilməsi və bölgədə iqtisadi aktivliyin stimullaşdırılması məsələləri təhlil edilmişdir.

Araşdırma, innovativ məşğulluq yanaşmalarının iş imkanlarının genişləndirilməsi və yerli iqtisadi potensialın gücləndirilməsinə necə töhfə verdiyini ortaya qoymağı hədəfləyir. Dövlətin məşğulluq siyasətində yeni texnologiyaların tətbiqi, təlim proqramları və sahibkarlığın dəstəklənməsi kimi strategiyaların bölgənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *Dağlıq Şirvan, rayon, məşğulluq, göstərici*

Giriş

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğu hər bir ölkənin əsas sosial-iqtisadi problemlərindən biridir. Məşğulluq təkcə əmək qabiliyyətli hər bir insanın şəxsi problemi deyil, həm də bütövlükdə dövlətin və cəmiyyətin problemidir.

Bir qayda olaraq, məşğulluq faydalı əmək fəaliyyətinin bütün növlərini əhatə edir. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: “Məşğulluq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, bir qayda olaraq, gəlir gətirən və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan fəaliyyətidir” [1].

İstənilən ölkədə məşğulluq səviyyəsinin dəyişməsinə bir çox amillər təsir edir. Məşğulluğun səviyyəsinə xüsusilə iqtisadi, sosial, demoqrafik, texniki və texnoloji amillər,

habelə dövlətin iqtisadi siyasəti, ölkənin tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri təsir göstərir. Ona görə də məşğulluğun tənzimlənməsi və səviyyəsinin yüksəldilməsi kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Materiallar və Metodlar

İlk olaraq, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğulluq göstəricilərini öyrənmək üçün mövcud ədəbiyyatın və rəsmi statistik məlumatların təhlili aparılmışdır. Bu metod, regionda məşğulluğun vəziyyəti, əmək bazarının inkişaf dinamikası və işsizlik səviyyəsi ilə bağlı mövcud tədqiqatları və nəzəriyyələri araşdırmağa imkan verir. Əsas diqqət kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru və kiçik sahibkarlıq sahələrində məşğulluğun strukturuna yönəldilmişdir.

Komparativ tədqiqat metodu ilə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun məşğulluq göstəriciləri digər iqtisadi rayonlarla müqayisə olunmuşdur. Bu yanaşma vasitəsilə bölgədəki məşğulluq strukturlarının üstünlükləri və çatışmazlıqları təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, inkişaf etmiş regionlardakı əmək bazarı strategiyaları ilə müqayisələr aparılaraq, Dağlıq Şirvanda tətbiq oluna biləcək effektiv məşğulluq siyasətləri müəyyən edilmişdir.

Statistik məlumatların təhlili metodundan istifadə edilərək, məşğulluğun iqtisadi təsirləri ölçülmüş və bu göstəricilərin regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir. Dövlət tərəfindən məşğulluğun artırılması istiqamətində həyata keçirilən siyasətlərin effektivliyi, subsidiyalar və təlim proqramlarının əmək bazarına təsiri araşdırılmışdır.

Bu metodlar vasitəsilə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda əmək bazarının mövcud vəziyyəti, inkişaf potensialı və gələcək perspektivləri barədə daha ətraflı və əsaslandırılmış nəticələr əldə edilmişdir.

Təhlil və Müzakirə

Məşğulluq və istehlak səviyyələri problemləri bir-biri ilə əlaqəlidir. İstənilən ölkədə əhalinin ümumi sayı və işçi qüvvəsi, eləcə də onların nisbəti milli gəlirdə istehlak və yığının nisbətində mühüm təsir göstərir. Buna görə də əhalinin sayı, ümumi daxili məhsul (ÜDM), məşğul olanların orta illik sayı, işsizlərin orta illik sayı, orta aylıq hesablanmış əmək haqqı, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ən mühüm göstəriciləri hesab olunur. Regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsini əks etdirən vahid integrasiya göstəricisi də inkişaf göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Ölkələrarası müqayisələrin beynəlxalq təcrübəsində istifadə olunan belə bir göstərici İnsan İnkişafı İndeksidir (İİİ). İnsan İnkişafı İndeksi üç indeks əsasında hesablanır: doğum zamanı gözlənilən ömür uzunluğu ilə ölçülən sağlamlıq və uzunömürlülük; böyüklərin savadlılıq səviyyəsi və ümumi qəbul əmsalları ilə ölçülən təhsilə çıxış; adambaşına düşən ÜDM ilə ölçülən layiqli həyat səviyyəsi.

Əhalinin məşğulluğu bütövlükdə ölkə və onun daxilindəki regionlar üçün yüksək sosial-iqtisadi əhəmiyyəti ilə səciyyələnir, çünki o, ictimai faydalı məhsulların istehsalını təmin edir, təkcə əhalinin deyil, bütövlükdə dövlətin rifah səviyyəsinin saxlanmasına və yüksəlməsinə töhfə verir.

İstənilən regionun xüsusən də Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məşğulluq probleminin həllinə kömək edən tədbirlərin işlənilməsi və həyata keçirilməsi region iqtisadiyyatının səmərəli ixtisaslaşması ilə inkişaf potensialından səmərəli istifadəyə və davamlı iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi vəziyyətinin spesifik xüsusiyyətləri və iqtisadi artım tempi bir çox amillərlə əvvəlcədən müəyyən edilir.

Cədvəldən də göründüyü kimi Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun 2015-ci ildə cəmi işçi qüvvəsi 152887 nəfər olub, 2023-cü ildə isə 162700 nəfərə çatıb. Bu, 9813 nəfərlik (təxminən 6,4%) artım deməkdir. 2019-cu ildə azalma müşahidə olunsaydı da (153307 nəfər),

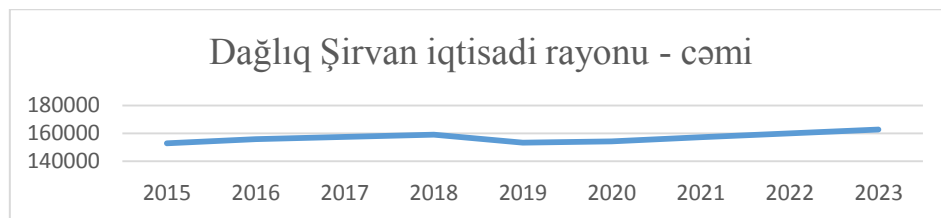
sonrakı illərdə yenidən artım tendensiyası davam edir (Qrafik 1).

Cədvəl 1. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun işçi qüvvəsinin sayı (ilin sonuna)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	152887	155927	157600	159205	153307	154223	157272	159920	162700
Ağsu rayonu	38902	39739	40117	40687	40762	41010	41885	42473	43133
İsmayilli rayonu	42783	43635	44127	44288	44427	44435	45321	46011	47075
Qobustan rayonu	22508	22910	23279	23639	21094	21302	21827	22362	22673
Şamaxı rayonu	48694	49643	50077	50591	47024	47476	48239	49074	49819

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Qrafik 1. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun işçi qüvvəsinin sayı (ilin sonuna)

Mənbə: Cədvəl 1 - ə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumilikdə regionda işçi qüvvəsi 2019-cu ildə azalsa da, 2020-dən sonra artım tendensiyası davam edir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu Azərbaycanın mühüm iqtisadi regionlarından biri olmaqla, kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələrində inkişaf etməkdədir. Regionun əmək bazarı və məşğulluq səviyyəsi sosial-iqtisadi vəziyyətin mühüm göstəricilərindən biridir. Son illərdə bu iqtisadi rayonda məşğul əhəlinin sayı müxtəlif iqtisadi və demoqrafik amillərin təsiri ilə dəyişmişdir.

Cədvəl 2. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun üzrə məşğul əhəlinin sayı (ilin sonuna)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	145854	148631	150334	151519	146178	143701	148616	151778	154312
Ağsu rayonu	37180	37953	38439	38790	38994	38377	39758	40474	41193
İsmayilli rayonu	40762	41539	41932	42090	42633	41780	43117	43936	44588
Qobustan rayonu	21513	21878	22174	22444	19721	19297	20166	20791	21144
Şamaxı rayonu	46399	47261	47789	48195	44830	44247	45575	46577	47387

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

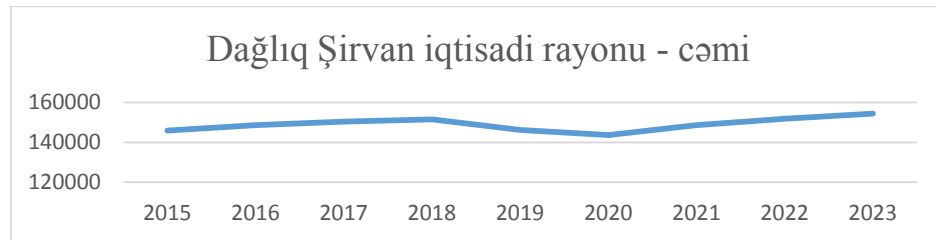
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğul əhəlinin sayı son illərdə dalğalı şəkildə dəyişmişdir. 2015–2018-ci illərdə məşğulluq səviyyəsi artım göstərsə də, 2019 - 2020-ci illərdə ciddi azalma müşahidə olunmuşdur. 2021-ci ildən etibarən isə məşğulluq bərpa olunmağa başlayıb və 2023-cü ildə ən yüksək göstəriciyə çatıb.

2015-ci ildə rayonda 145854 nəfər məşğul idisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 154312 nəfərə çatıb. Ümumilikdə, 8458 nəfərlik artım baş verib ki, bu da təxminən 5,8%-lik ümumi artım

deməkdir.

Məşğulluq 2015–2018-ci illərdə mütəmadi olaraq artsa da, 2019-cu ildə kəskin şəkildə azalıb. 2019-cu ildə 5341 nəfərlik, 2020-ci ildə isə 2477 nəfərlik azalma baş verib. Bu dövrdə ümumi məşğulluğun azalması regionda iqtisadi çətinliklər, pandemiya və ya demoqrafik dəyişikliklərlə əlaqələndirilə bilər.

2021-ci ildən sonra isə məşğulluq yenidən artmağa başlayıb. Xüsusilə, 2021-ci ildə 4915 nəfərlik artım baş verib ki, bu da pandemiya sonrası iqtisadi canlanma ilə bağlı ola bilər. 2022 - 2023-cü illərdə əvvəlki illərə nisbətən daha yavaş tempdə artım davam edib (Qrafik 2).

Qrafik 2. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun üzrə məşğul əhalinin sayı (ilin sonuna)

Mənbə: [<https://www.stat.gov.az/source/labour/>] əsasında müəllif hazırlamışdır

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərir. Bu, regionda əkinçilik, heyvandarlıq və balıqçılığın önəmli rol oynadığını göstərir. Lakin rayonlar arasında fərqlər də var.

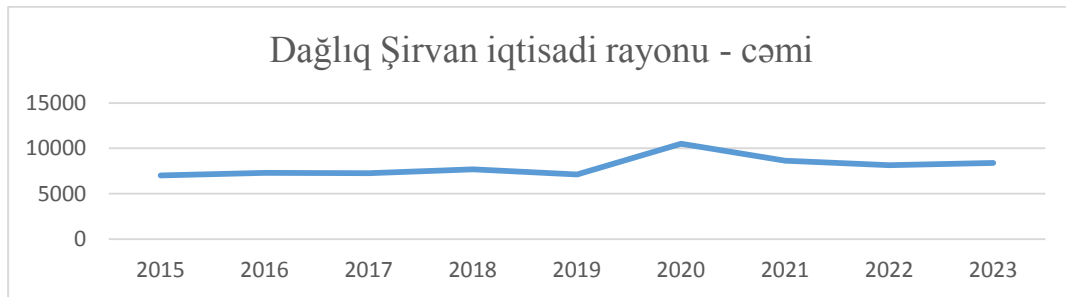
Ağsu rayonu əsasən kənd təsərrüfatı ən çox məşğul olan sahədir (22,5 min nəfər), amma ticarət və nəqliyyat sahələrində də müəyyən bir məşğuliyyət var (3,4 min nəfər). Kənd təsərrüfatı İsmayilli rayonunda da əsas fəaliyyətdir (18,0 min nəfər), amma tikinti sektoru da əhəmiyyətlidir (6,8 min nəfər). Qobustan rayonunda da kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edir (9,5 min nəfər), lakin sənaye və xidmət sahələrində məşğul olanların sayı daha azdır. Kənd təsərrüfatı sektoru Şamaxı rayonunda da dominantdır (19,9 min nəfər), amma tikinti və ticarət sahələrində də müəyyən məşğuliyyət mövcuddur. Ümumilikdə, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı sahəsi dominant olsa da, tikinti və ticarət kimi digər sahələr də önə çıxır (<https://www.stat.gov.az/source/labour/>).

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 2020-ci ildə işsizlik 10522 nəfərə qədər artmışdır, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli bir yüksəlişdir. 2021 - 2022-ci illərdə işsizliyin müəyyən qədər azaldığı görülür, amma 2023-cü ildə işsizlik yenə də artıb (8388 nəfər). Bu, iqtisadi vəziyyətin müvəqqəti olaraq yaxşılaşdığı, amma hələ də yüksək işsizlik səviyyəsinin mövcud olduğunu göstərir (Qrafik 3).

Cədvəl 3. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə işsiz əhalinin sayı

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	7033	7296	7266	7686	7129	10522	8656	8142	8388
Ağsu rayonu	1722	1786	1678	1897	1768	2633	2127	1999	1940
İsmayilli rayonu	2021	2096	2195	2198	1794	2655	2204	2075	2487
Qobustan rayonu	995	1032	1105	1195	1373	2005	1661	1571	1529
Şamaxı rayonu	2295	2382	2288	2396	2194	3229	2664	2497	2432

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Qrafik 3. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə işsiz əhəlinin sayı**Mənbə:** <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

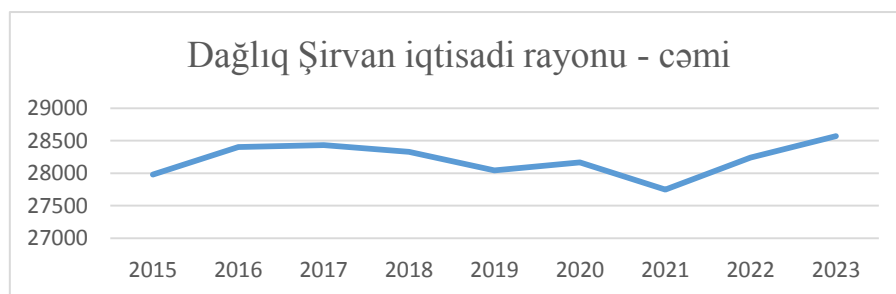
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 2020-ci ildə işsizlik kəskin şəkildə artmışdır və bu, iqtisadi böhran və pandemiyanın təsiri ilə əlaqəlidir. Sonrakı illərdə, xüsusilə 2021-2022-ci illərdə işsizlik azalmağa başlamışdır, amma 2023-cü ildə yenə də yüksək səviyyədə qalmışdır. İqtisadiyyatın şaxələnməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması, bu rayonlarda işsizlik problemini azaltmaq üçün əsas hədəf olmalıdır.

Cədvəl 4. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə müddətli işçilərin sayı (nəfər)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	27981	28402	28431	28328	28041	28165	27747	28242	28570
Ağsu rayonu	6148	6633	6697	6924	6978	7103	6688	6863	6940
İsmayilli rayonu	9179	9498	9613	8969	8917	8798	8911	9136	9324
Qobustan rayonu	3296	3212	3293	3436	3279	3249	3111	3244	3333
Şamaxı rayonu	9358	9059	8828	8999	8867	9015	9037	8999	8973

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda müddətli işçilərin sayı ümumilikdə 2015-2023-ci illər arasında sabit qalmışdır, hər il kiçik dəyişikliklər olsa da, ümumi rəqəm 27981 nəfərdən 28570 nəfərə qədər artmışdır. Bu, regionda iqtisadi fəaliyyətin müsbət istiqamətdə inkişafını göstərir (Qrafik 4).

Qrafik 4. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə müddətli işçilərin sayı (nəfər)**Mənbə:** <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda müddətli işçilərin sayı ümumilikdə artmışdır. Lakin, artım bəzi rayonlarda daha müəyyən, bəzilərinə isə stabil olaraq qalır. Bütün bunlar, Dağlıq Şirvanın iqtisadi inkişafında şaxələnmənin və sahələr üzrə fərqliliklərin olduğunu göstərir.

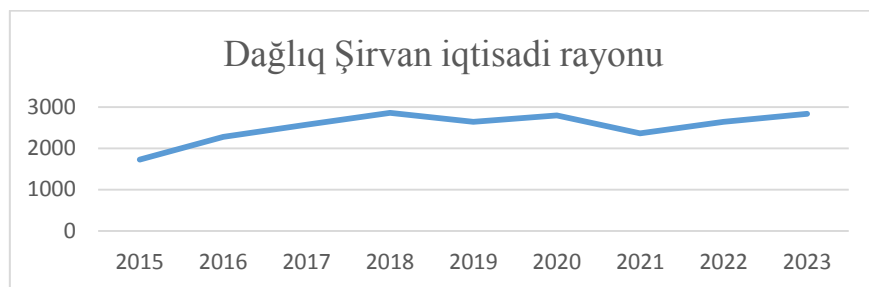
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda sənayenin inkişafı, işçi qüvvəsinin artmasına səbəb

olub. 2015-ci ildə sənaye sahəsində 1724 nəfər çalışan maddəli işçi olub, 2023-cü ildə isə bu rəqəm 2834 nəfərə yüksəlmişdir. Bu, sənaye sektorunun artan əhəmiyyətini və genişlənməsini göstərir (Qrafik 5).

Cədvəl 5. Sənaye sahəsində çalışan maddəli işçilərin Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə sayı, nəfər (ilin sonuna)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1724	2278	2570	2857	2640	2799	2364	2641	2834
Ağsu rayonu	773	1030	1145	1293	1266	1351	1058	1265	1289
İsmayılı rayonu	364	445	561	500	602	577	573	646	739
Qobustan rayonu	162	234	258	317	231	228	224	208	246
Şamaxı rayonu	425	569	606	747	541	643	509	522	560

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Qrafik 5. Sənaye sahəsində çalışan maddəli işçilərin Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə sayı, nəfər (ilin sonuna)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Cədvəl 6. Sənaye sahəsində maddəli çalışan qadınların Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə sayı, nəfər (ilin sonuna)

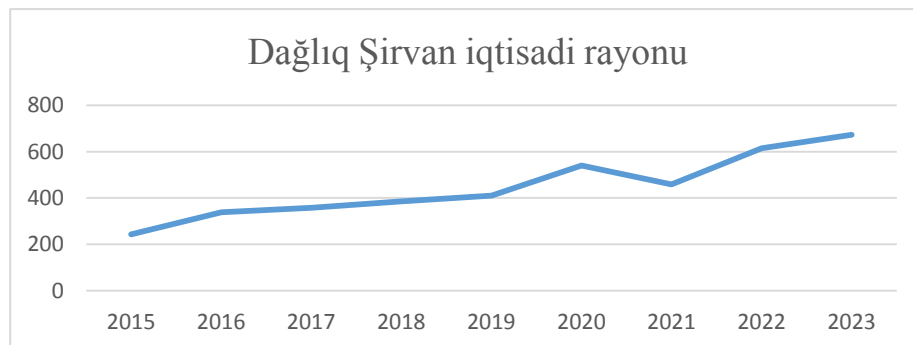
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	243	338	357	385	410	540	458	614	672
Ağsu rayonu	71	135	125	86	160	296	209	367	326
İsmayılı rayonu	83	91	105	111	126	123	120	123	177
Qobustan rayonu	20	28	36	37	21	22	27	20	37
Şamaxı rayonu	69	84	91	151	103	99	102	104	132

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda sənayenin inkişafı ilə paralel olaraq, sənayedə çalışan qadınların sayı da artmışdır. 2015-ci ildə sənayedə çalışan qadınların sayı 243 nəfər olub, 2023-cü ildə bu rəqəm 672 nəfərə çatmışdır. Bu artım, qadınların iqtisadi fəallığının və iş gücünə qatqılarının artdığını göstərir (Qrafik 6).

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda sənaye sahəsində ümumi işçi sayı artmışdır. Bu, iqtisadi inkişafın və sənaye sektorunun genişlənməsinin göstəricisidir. Qadınların sənaye

sektorunda çalışan işçilər içindəki sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ağsu və İsmayılı rayonlarında qadınların sayı daha sürətli artmışdır, bu da həmin rayonlarda sənayenin daha çox qadın işçi cəlb etdiyini göstərir.

Qrafik 6. Sənaye sahəsində muzdlı çalışan qadınların Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə sayı, nəfər (ilin sonuna)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Qobustan rayonunda sənaye sektoru nisbətən kiçik qalır və qadın işçilərin sayı da nisbətən azdır. Şamaxı rayonunda isə qadınların sənayedə iştirakının artması, amma artımın nisbətən yavaş olması, həmin rayonun sənaye sektorunun hələ də inkişaf etməyə davam etdiyini göstərir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda sənaye sektorunun artan iş imkanları ilə qadınların bu sektorda daha çox yer tutduğu müşahidə edilir. Bu, qadınların iqtisadi fəaliyyətinin artmasını və gender bərabərliyinin yaxşılaşmasını əks etdirir.

Cədvəl 7. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı (manat)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	269,8	263,5	281,5	306,8	396,0	461,4	471,0	556,2	614,2
Ağsu rayonu	269,3	265,9	282,4	295,2	402,4	480,5	485,7	562,9	609,2
İsmayılı rayonu	265,1	252,6	265,9	292,3	396,0	447,3	460,7	536,2	583,5
Qobustan rayonu	276,6	267,0	290,8	316,5	393,0	490,0	495,0	579,4	609,6
Şamaxı rayonu	272,8	272,1	294,2	327,4	392,2	449,1	461,8	562,8	650,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda orta aylıq nominal əməkhaqqı ümumilikdə artmışdır. 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər əməkhaqqı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. 2015-ci ildə 269,8 manat olan orta aylıq əməkhaqqı 2023-cü ildə 614,2 manata çatmışdır. Bu, 9 illik dövr ərzində əməkhaqqında 127,4%-lik artım olduğunu göstərir.

Bütün rayonlarda əməkhaqqı artmışdır, ən yüksək artım Şamaxı rayonunda müşahidə olunur. Bu, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun ümumi iqtisadi inkişafını və insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasını göstərir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə həyata keçirilən təhlil, regionun iqtisadi və sosial vəziyyətinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Məlumatlar göstərir ki, son illərdə əhalinin məşğulluğu, sənaye sahələrində çalışan işçilərin sayı, qadın işçilərin iştirakı və əməkhaqqı səviyyəsində müsbət inkişafalar müşahidə olunub.

Təhlil göstərir ki, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu son illərdə iqtisadi və sosial inkişaf

baxımından müsbət irəliləyişlər əldə edib. Əməkhaqqı, məşğulluq, qadın işçi qüvvəsinin artımı və sənaye sahələrindəki inkişaf, regionda iqtisadi sabitlik və sosial rifahın yüksəldiyini göstərir. Bu inkişaf, həmçinin əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və yeni iş imkanları yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Nəticə. Nəticə olaraq, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, davamlı inkişafı və sosial bərabərliyi təmin etmək üçün doğru yolda irəliləyir. Regionda əldə olunan müsbət nəticələr, gələcəkdə daha çox investisiya və inkişaf üçün əhəmiyyətli təkan ola bilər.

Təklif. Dağlıq Şirvanın əmək bazarını gücləndirmək üçün sənaye istehsalını genişləndirmək, müasir texnologiyaları tətbiq etmək, yerli resurslardan daha səmərəli istifadə etmək və xarici investisiyaları artırmaq təklif olunur.

Ədəbiyyat

1. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə: Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 7 avqust 2020-ci il
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi - <https://www.stat.gov.az/>

**Matin Mirzayev
A.V. Isgandarova**

EMPLOYMENT INDICATORS IN THE MOUNTAIN SHIRVAN ECONOMIC REGION

Abstract

In the conditions of a modern market economy, employment plays an important role in the socio-economic development of each country. In this article, the state of the labor market and employment indicators in the Mountain Shirvan economic region are analyzed. Employment is not only a personal problem of the working-age population, but also constitutes the content of an important issue that forms the basis of the economic and social development of the state and society.

Methodology - employment approaches To measure the current state of the labor market and the level of employment, official state statistics, employment indicators of the population and the unemployment rate were analyzed. It allows determining optimal strategies for increasing employment and developing the labor market in the Mountain Shirvan economic region.

In this regard, purpose of the article is to analyze the labor market in the Nagorno-Shirvan economic region, which shows that the level of employment is closely related to the economic potential of the region, infrastructure development and investment attractiveness. The main pillars of employment in the region are agriculture, the service sector and small business activities. However, the weak industrial production and delays in the introduction of modern technologies create problems in the labor market. In order to reduce unemployment and increase employment, the state takes steps such as subsidies, training programs and support for local production. For the stable development of the labor market of the region, it is important to use local resources efficiently and attract foreign investments. These measures are aimed at strengthening the economic and social well-being of Nagorno-Shirvan.

As a result of the assessment, the study examined regional differences in employment in the Upper Shirvan economic region, the impact of social and economic conditions on the labor market. At the same time, the issues of increasing the flexibility of the labor market through the application of modern employment policies, increasing the motivation of the workforce, and stimulating economic activity in the region were analyzed.

The study aims to reveal how innovative employment approaches contribute to expanding job opportunities and strengthening local economic potential. The impact of strategies such as the introduction of new technologies, training programs, and support for entrepreneurship in the state employment policy on the socio-economic development of the region was assessed.

Keywords: Nagorno-Shirvan, region, employment, indicator

Матин Мирзаев
А.В.Исгендерова

ПОКАЗАТЕЛИ ЗАНЯТОСТИ В ГОРНО-ШИРВАНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

Аннотация

В современной рыночной экономике занятость играет важную роль в социально-экономическом развитии каждой страны. В статье анализируется ситуация на рынке труда и показатели занятости населения в Верхнеширванском экономическом районе. Занятость является не только личной проблемой трудоспособного населения, но и важным вопросом, составляющим основу экономического и социального развития государства и общества.

Методология – подходы к занятости анализировали официальную государственную статистику, показатели занятости населения и уровень безработицы для оценки текущего состояния рынка труда и уровней занятости. Позволяет определить оптимальные стратегии повышения занятости и развития рынка труда в Верхнеширванском экономическом районе.

Цель статьи – проанализировать рынок труда в Верхне-Ширванском экономическом районе и показать, что уровень занятости тесно связан с экономическим потенциалом региона, развитием инфраструктуры и инвестиционной привлекательностью. Основными сферами занятости в регионе являются сельское хозяйство, сфера услуг и малый бизнес. Однако слабое промышленное производство и задержки во внедрении современных технологий создают проблемы на рынке труда. Государство принимает такие меры, как субсидии, программы обучения и поддержка местного производства, чтобы сократить безработицу и повысить занятость. Для устойчивого развития рынка труда региона необходимы эффективное использование местных ресурсов и привлечение иностранных инвестиций. Эти меры направлены на укрепление экономического и социального благосостояния Нагорного Карабаха.

В результате оценки в исследовании были изучены региональные различия в занятости в Верхнеширванском экономическом районе, а также влияние социальных и экономических условий на рынок труда. При этом анализировались вопросы повышения гибкости рынка труда, повышения мотивации рабочей силы, стимулирования экономической активности в регионе за счет реализации современной политики занятости.

Целью исследования является выявление того, как инновационные подходы к трудоустройству способствуют расширению возможностей трудоустройства и укреплению местного экономического потенциала. Оценено влияние таких стратегий государственной политики занятости, как внедрение новых технологий, программ обучения и поддержки предпринимательства, на социально-экономическое развитие региона.

Ключевые слова: Горный Ширван, регион, занятость, показатель

UOT 33.332

Qəzənfər Axundlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant

axundluq@gmail.com

Elmi rəhbər: Arzu Hüseyn

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, i.ü.f.d

a.huseyn@atmu.edu.az

QARABAĞIN DİRÇƏLİŞİ: TURİZM POTENSİALI VƏ REGIONAL İNKİŞAF

Xülasə

Qarabağın azad edilməsi regional inkişaf, xüsusilə turizm, infrastruktur və iqtisadi canlanma üçün yeni yollar açdı. Məqalədə Qarabağın turizm potensialı araşdırılır, onun tarixi irsi, təbii landşaftları və mədəni zənginliyi haqqında məlumatlar verilir. Bir vaxtlar münaqişənin təsirinə məruz qalmış regionda hazırda dayanıqlı turizmin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat şəbəkələri, qonaqpərvərlik obyektləri və ətraf mühitin bərpası da daxil olmaqla əhəmiyyətli yenidənqurma işləri aparılır.

Tədqiqatda investisiya təşviqləri, hökumət siyasəti və beynəlxalq tərəfdaşlıq kimi turizmin canlanmasına təsir edən əsas amillər vurğulanır. Bundan əlavə, məqalədə turizmin yerli icmalara sosial-iqtisadi təsiri, o cümlədən məşğulluğun yaradılması və kiçik biznesin böyüməsi qiymətləndirilir.

Məqalənin məqsədi- təhlükəsizlik problemləri, ekoloji davamlılıq və irsin qorunması kimi problemlərin müzakirə olunması və bu istiqamətdə təkliflərin verilməsidir.

Metodologiya-multidissiplinar yanaşma vasitəsilə Qarabağın Cənubi Qafqazda əsas turizm mərkəzi kimi potensialı vurğulanır və uzunmüddətli regional inkişaf üçün strateji tövsiyələr təqdim edilir.

Nəticə-tapıntılar münaqişədən sonrakı bölgələrin iqtisadi bərpa və sabitlik üçün turizmdən necə yararlanma biləcəyini daha geniş başa düşməyə kömək edir.

Açar sözlər: *Qarabağ, turizmin inkişafı, regional iqtisadiyyat, münaqişədən sonrakı yenidənqurma, davamlı turizm*

Giriş

Qarabağın işğaldan azad edilməsi regionun inkişafı, xüsusən turizm, infrastruktur və iqtisadiyyatın bərpası üçün yeni imkanlar açıb. Bu məqalədə Qarabağın tarixi, təbii landşaftları və mədəni sərvətləri araşdırmaq yolu ilə bölgədə turizm imkanları qeyd edilmişdir. Keçmişdə zorakılığın təsirinə məruz qaldıqdan sonra, bölgə hazırda xeyli reabilitasiya işləri aparılmışdır. Bu səylərə davamlı turizmin inkişafı üçün vacib olan ekoloji şəraitin, nəqliyyat şəbəkələrinin və qonaqpərvərlik obyektlərinin bərpası daxildir.

Tədqiqat hökumətin siyasəti, beynəlxalq əlaqələr və investisiya təşviqləri kimi turizm sənayesinin canlandırılmasına töhfə verən mühüm elementlərə işıq salır. Bundan əlavə, bu tədqiqatda turizmin xidmət etdiyi icmalara sosial-iqtisadi təsiri, o cümlədən kiçik biznesin inkişafı və iş imkanlarının yaradılması qiymətləndirilmişdir. Müzakirəyə həmçinin təhlükəsizlik, ətraf mühitin davamlılığı və tarixin qorunması kimi problemlər daxildir.

Bu tədqiqatda Qarabağın Cənubi Qafqazda multidissiplinar yanaşmadan istifadə edən əsas turizm mərkəzi kimi potensialı vurğulanır. Bundan əlavə, məqalədə regionun uzunmüddətli perspektivdə inkişafı üçün strateji tövsiyələr verilmişdir. Münaqişədən sonrakı dövlətlərin turizmdən iqtisadi bərpa və sabitlik üçün necə istifadə edə biləcəyi barədə daha əhatəli biliyə töhfə verməklə, tapıntılar daha geniş anlayışa kömək edir.

Qarabağ müstəqillik əldə etdikdən sonra bölgənin dirçəldilməsi regional inkişaf və iqtisadi yenidənqurma kontekstində böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi ortaya çıxdı. Tarixi və mədəni baxımdan əhəmiyyətli olan bu bölgənin dirçəldilməsi xüsusilə turizm sənayesində əhəmiyyətli sayda perspektivlər təmin edir. Əlverişli mövqeyinə, təmiz təbiət mənzərələrinə və yüz illər əvvələ dayanan tarixi tarixinə görə Qarabağ Cənubi Qafqazda mühüm turizm məkanına çevrilmək potensialına malikdir. İnfrastrukturun yenidən qurulması, təhlükəsizlik məsələlərinin həlli və davamlı inkişafın təşviqi ərazinin mübarizə aparmalı olduğu problemlərdən bəziləridir.

Bu məqalə Qarabağın turizm potensialının təhlilini aparmaq üçün Qarabağın tarixi, mədəni və təbii sərvətlərini, eləcə də ölkənin davamlı inkişafı üçün zəruri olan siyasət və strategiyaları qiymətləndirməkdən ibarətdir. Turizm infrastrukturunun bərpası ilə bağlı məqalədə hökumətin təşəbbüsləri, xarici investisiyalar və dövlət-özəl tərəfdaşlıqların bu prosesdə rolu da müzakirə olunur. Bundan əlavə, tədqiqat minaların təmizlənməsi, ətraf mühitin qorunması və köçürülmüş əhalinin iqtisadi sistemə daxil edilməsi kimi çətinliklərə də işıq salır (6).

Bu tədqiqat bütün dünyada mövcud olan ən yaxşı təcrübələri, eləcə də Qarabağın fərqli xüsusiyyətlərini təhlil edərək, münaqişədən sonrakı turizm və regional inkişafı ilə bağlı geniş söhbətə öz töhfəsini verir. Qarabağı həm davamlı, həm də firavan istirahət məkanına çevirmək məqsədi ilə çalışan siyasətçilər, investorlar və turizm planlaşdırıcıları nəticələri əvəzolunmaz mənbə kimi tapacaqlar.

Materiallar və metodlar

İqtisadi artımın, münaqişədən sonrakı yenidənqurmanın və mədəni dirçəlişin aparıcı qüvvəsi kimi turizmin əhəmiyyəti son illərdə geniş şəkildə tanınıb. Richard Butler (1980) turizm sahəsinin həyat dövrü modeli və Erik Koen (1984) post-münaqişə zonalarında turizmin inkişafı ilə bağlı araşdırmaları ilə iqtisadi sabitliyin təşviqində turizmin əhəmiyyətini vurğulamışlar (1). Bu alimlərin hər ikisi turizmin iqtisadi sabitliyin dəstəklənməsində oynadığı rolu vurğulamışlar. Mühəribədən sonrakı yenidənqurma kontekstində Timothy və Tosun (2003) və Hall (2005) tərəfindən aparılan tədqiqatlar davamlı turizmin sülhün bərqərar olmasına və sosial-iqtisadi əlaqələrin inteqrasiyasına kömək edə biləcəyi yollara işıq salmışdır (3).

Qarabağın turizm potensialını açıq şəkildə əks etdirən tədqiqatlar hələ də inkişaf mərhələsindədir. Digər tərəfdən, Vüqar Bayramov və Natiq Cəfərli kimi azərbaycanlı akademiklər regionda baş verən iqtisadi transformasiya ilə bağlı müzakirələr aparıblar. Bundan əlavə, Balkanlar (Gajić, 2019) və Ruanda (Spenceley & Goodwin, 2007) kimi münaqişədən sonrakı ölkələrdə turizmin böyüməsinə yönəlmiş beynəlxalq tədqiqat tədqiqatları mühəribədən təsirlənmiş ərazilərin turizm sektorlarını effektiv şəkildə yenidən qura bilməsi yollarına dair müqayisəli fikirlər təklif edir (5).

Batlerin Turizm Sahəsinin Həyat Dövrü (TALC) Modeli (1980), Koenin (1984) münaqişədən sonrakı turizmin təsnifatı və Hollin (2005) siyasətə əsaslanan bərpanı vurğulaması Qarabağın turizm sənayesinin canlandırılmasının əsasını təşkil edən nəzəri əsaslardır. Batlerin modelinə əsasən belə görünür ki, Qarabağ hazırda kəşfiyyat mərhələsindədir, bu, infrastrukturun yenidən qurulması və erkən ziyarətçilərin məhdudlaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Bu tapıntılar Koenin fərziyyəsi ilə uyğun gəlir, bu fərziyyəyə görə, münaqişədən sonrakı bölgələr əsas turizm meydana gəlməzdən əvvəl ilk növbədə xüsusi bir ziyarətçi növünü cəlb edir. Ruanda və Balkanlardan olan nümunə araşdırmalarından istifadə etməklə, Hall və digər alimlər hökumət siyasətlərinin, investisiyaların və təhlükəsizliyin turizmin davamlılığında oynadığı əhəmiyyəti nümayiş etdirirlər.

Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, biz Batlerin TALC modeli ilə razı olsaq da, Qarabağın

vəziyyətinin dağıntıların miqyasına və təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlara görə fərqli strategiya tələb etdiyini iddia edirik. Mümkündür ki, model cüzi genişlənməni proqnozlaşdırsa da, münaqişədən sonrakı təhlükələr irəliləyişi gecikdirə bilər. Həmçinin, Hallın hökumətin güclü iştirakının zəruri olduğu fikri ilə razı gələ bilərik. Digər tərəfdən, biz hesab edirik ki, Qarabağ məsələsində beynəlxalq əməkdaşlıq və internet marketing də turizm sənayesinin canlanmasının sürətləndirilməsində eyni dərəcədə mühüm rol oynayacaq.

Təhlil və müzakirə

Turizm infrastrukturunun, xüsusən də mehmanxanaların və digər yerləşdirmə obyektlərinin imkanlarının genişləndirilməsi bölgələrdə iqtisadi dirçəliş prosesinin vacib komponentidir. Turistlərin cəlb edilməsi, yerli şirkətlərin dəstəklənməsi və regional inkişafın stimullaşdırılmasına gəldikdə, Qarabağ kimi münaqişədən sonra və yüksələn turizm bölgələrində yaşayış yerlərinin mövcudluğu çox vacib komponentdir.

Bu tədqiqatın məqsədi Qarabağ İqtisadi Rayonuna xüsusi diqqət yetirməklə Azərbaycanın müxtəlif iqtisadi zonalarında mehmanxana və mehmanxana tipli yerləşdirmə potensialının inkişafını araşdırmaqdır. Azərbaycan öz tarixi ərzində mövcud yaşayış müəssisələrinin sayında əhəmiyyətli artımın şahidi olmuşdur ki, bu da turizm sənayesinin genişlənmə tendensiyasını əks etdirir. Qarabağ isə tarixi şəraitə görə infrastruktur baxımından geriləyib. 2006-2023-cü illəri əhatə edən məlumatlar Qarabağda mehmanxanaların imkanlarının mütərəqqi artımına, xüsusən də regionun birləşməsi nəticəsində infrastruktur xərclərinin sürətlənməyə başladığı 2020-ci ildən sonra işıqlandırır.

Bu statistik məlumatların araşdırılması vasitəsilə biz Qarabağın qonaqpərvərlik sektorunun inkişaf tempini qiymətləndirə, onu milli tendensiyalarla bağlı qiymətləndirə və regionun turizm sənayesinin dayanıqlı inkişafı üçün ən mühüm problemləri və imkanlarını müəyyən edə bilərik.

**Cədvəl 1. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə
iqtisadi rayonlar üzrə birdəfəlik tutum, nəfər**

İqtisadi rayonlar	Birdəfəlik tutum				
	2019	2020	2021	2022	2023
Ölkə üzrə - c ə m i	49.980	50.687	53.049	56.562	59.407
Qarabağ iqtisadi rayonu	288	288	599	742	742
Xankəndi şəhəri	-	-	-	-	-
Ağcabədi rayonu	112	112	112	191	191
Ağdam rayonu	-	-	-	-	-
Ağdərə rayonu	-	-	-	-	-
Bərdə rayonu	116	116	116	116	116
Füzuli rayonu	30	30	30	30	30
Xocalı rayonu	-	-	-	-	-
Xocavənd rayonu	-	-	-	-	-
Şuşa rayonu	-	-	287	287	287
Tərtər rayonu	30	30	54	118	118

Mənbə: (10)

Cədvəl 1-ə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli yerləşdirmə imkanlarının ölkənin iqtisadi ərazilərində yoxlanılması milli inkişafın aydın modelindən xəbər verir, Qarabağ yalnız son illərdə nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənmə nümayiş etdirir. Ölkə üzrə ümumi mehmanxana tutumunun 2006-cı ildəki 24.706-dan 2023-cü ildə 59.407-yə qədər sürətlə artmasına baxmayaraq, Qarabağın yerləşdirmə qabiliyyəti

nəzərəcarpacaq təkmilləşdirmələrin başlandığı 2020-ci ilə qədər dəyişməz qaldı.

2020-ci ildən sonra Şuşa, Ağcabədi və Tərtər kimi rayonlarda mehmanxanaların sayında ciddi artım müşahidə olunub. Bu, infrastruktura və turizmin inkişafı proqramlarına aktiv sərmayə qoyulmasını əks etdirir. Bununla belə, Xankəndi, Ağdam və Xocalı da daxil olmaqla bir sıra rayonlarda mehmanxana şəraitinin olmaması Qarabağın milli turizm çərçivəsinə tam inteqrasiyası prosesində hələ də mövcud olan çətinlikləri vurğulamağa xidmət edir.

İrəliləyərkən, Qarabağı rəqabətqabiliyyətli turizm məkanına çevirmək üçün turistlərin təşviqi, nəqliyyat və yerləşdirməyə sərmayə qoymağa davam etmək tələb olunacaq. Yerli, eləcə də xarici turistlərin cəlb edilməsinə gəldikdə, strategiyalar tarixin qorunmasına, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və ekoloji cəhətdən təmiz infrastrukturun qurulmasına əsaslanmalıdır. Əgər bu təşəbbüslər uğurla həyata keçirilərsə, onlar regionun uzunmüddətli iqtisadi sabitliyinə, eləcə də bölgənin mədəni dirçəlişinə kömək edəcəkdir.

Nəticə

Qarabağın dirçəldilməsi həm dayanıqlı, həm də rəqabətə davamlı turizm sənayesi yaratmaq üçün unikal bir şans verir, buna görə də ərazinin iqtisadi çiçəklənməsinə və mədəni irsinin bərpasına töhfə verir. Çoxşaxəli landşaftları, zəngin tarixi irsi və strateji mövqeyinə görə bu regionda turizmin inkişafı üçün möhkəm zəmin var. Buna baxmayaraq, uzunmüddətli perspektivdə uğur əldə etmək üçün infrastrukturun bərpası, təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar və ekoloji davamlılıq kimi problemləri həll etmək lazımdır.

Turizmin inkişafı modellərinin və dünya miqyasında münaqişədən sonrakı bərpa təcrübələrinin təhlilindən sonra çox aydın olur ki, hökumətin siyasəti, investisiya təşviqləri və beynəlxalq əməkdaşlıq turizmin canlanmasında mühüm rol oynayır. Qarabağın 2020-ci ildən sonra mehmanxana və digər yaşayış yerlərinin tutumunda böyük artımın olacağı infrastrukturun inkişafının ilkin mərhələlərinin təzahürüdür. Buna baxmayaraq, regionun Azərbaycanın milli turizm siyasətinə tamamilə daxil edilməsi üçün əlavə səylər tələb olunur.

Cənubi Qafqaz regionu daxilində Qarabağ mədəniyyət, ekoturizm və irsin tədqiqi sahələrində əhəmiyyətli turizm məkanına çevrilmək potensialına malikdir. Buna baxmayaraq, bu məqsədə nail olmaq üçün mədəni və təbii irsin qorunması ilə iqtisadi mükafatlar arasında balans yaranan yaxşı strukturlaşdırılmış, çoxtərəfli strategiya tələb olunur.

Təkliflər:

Qarabağda turizmin davamlı inkişafını təmin etmək üçün aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almaq lazımdır:

a) Əlçatanlığı və ziyarətçilərin ümumi təcrübəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə infrastrukturun inkişafı müasir nəqliyyat şəbəkələrinin, yolların və qonaqpərvərlik obyektlərinin yaradılmasına üstünlük verməlidir.

b) Ziyarətçilərin təhlükəsizliyini təmin edən siyasətlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən minaların təmizlənməsi, sərhədlərin mühafizəsi və fəvqəladə hallara cavab sistemlərinin yaradılması təhlükəsizlik və sabitlik tədbirlərinə nümunədir.

c) Tarixi yerlərin təmiri və orijinallığını qoruyaraq turizm təcrübəsinə daxil edilməsi üçün proqramların yaradılması mədəni və irsin qorunmasının vacib hissəsidir.

d) Hökumət stimullarından və investisiyaların təşviqindən istifadə etməklə, dövlət-özəl tərəfdaşlıqları və xaricdən turizmlə bağlı layihələrə birbaşa investisiyaları təşviq etmək.

e) İnvestisiya, təcrübə və turistləri cəlb etmək üçün beynəlxalq turizm qrupları ilə əməkdaşlıq etmək. Bu, regional əməkdaşlıq və global tərəfdaşlıq nümunəsidir.

Qarabağın Azərbaycanın ümumi iqtisadi və mədəni inkişafına töhfə verən çiçəklənən turizm məkanına səmərəli şəkildə çevrilə bilməsi üçün bu təklifləri həyata keçirmək lazımdır. Bölgənin canlandırılması təkcə onun iqtisadi potensialını artırmayacaq, həm də möhkəmlik, mədəni irs və dinc tərəqqinin simvolu kimi xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. R. W. Butler, "The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources," *Canadian Geographer*, vol. 24, no. 1, pp. 5–12, 1980.
2. E. Cohen, "The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings," *Annual Review of Sociology*, vol. 10, no. 1, pp. 373–392, 1984.
3. D. J. Timothy and C. Tosun, "Tourism and Peaceful Co-Existence: International Perspectives," in *Tourism, Development and Growth: The Challenge of Sustainability*, Routledge, 2003, pp. 3–18.
4. C. M. Hall, *Tourism, Political Stability, and Post-Conflict Recovery*, Channel View Publications, 2005.
5. M. Gajić, "Post-War Tourism Development in the Western Balkans: Challenges and Opportunities," *Journal of Balkan Studies*, vol. 8, no. 2, pp. 45–60, 2019.
6. Spenceley and H. Goodwin, "Nature-Based Tourism and Poverty Alleviation: Impacts of Rwanda's Tourism Development," *Current Issues in Tourism*, vol. 10, no. 2–3, pp. 137–157, 2007.
7. V. Bayramov and N. Jafarli, "Economic Prospects for the Karabakh Region: Post-Conflict Reconstruction and Development," *Azerbaijan Economic Review*, vol. 15, no. 3, pp. 20–35, 2022.
8. M. Aliyev and F. Babayev, "Tourism Potential in Karabakh Economic Region: Challenges and Strategic Development," *Journal of Caucasus Studies*, vol. 11, no. 4, pp. 72–89, 2023.
9. Azerbaijan Tourism Board, "Strategic Plan for the Development of Tourism in Karabakh (2022–2030)," Government of Azerbaijan, 2022.
10. State Statistics Committee of Azerbaijan, "Tourism Statistics," The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2024. [Online]. Available: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>. [Accessed: 16-Feb-2025].

Akhundlu Gazanfar
Arzu Huseyn

THE REVIVAL OF KARABAKH: TOURISM POTENTIAL AND REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract

The liberation of Karabakh has opened new avenues for regional development, particularly in tourism, infrastructure, and economic revitalization. This paper explores the tourism potential of Karabakh, highlighting its historical heritage, natural landscapes, and cultural richness. In a region once affected by conflict, significant reconstruction efforts are currently underway, including the restoration of transport networks, hospitality facilities, and the environment—all of which are crucial for the development of sustainable tourism.

The study emphasizes key factors influencing the revitalization of tourism, such as investment incentives, government policies, and international partnerships. Furthermore, it assesses the socio-economic impact of tourism on local communities, including job creation and the growth of small businesses.

The purpose of the article is to discuss issues such as safety, environmental sustainability and heritage conservation, as well as to make suggestions in this direction.

Through a multidisciplinary approach methodology, the potential of Karabakh as the main tourist center in the South Caucasus is emphasized and strategic recommendations for long-term regional development are given.

The findings contribute to a broader understanding of how post-conflict regions can leverage tourism for economic recovery and stability.

Keywords: Karabakh, tourism development, regional economy, post-conflict reconstruction, sustainable tourism

Казанфар Ахундлу
Арзу Гусейн

ВОЗРОЖДЕНИЕ КАРАБАХА: ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация

Освобождение Карабаха открыло новые пути для регионального развития, особенно в сферах туризма, инфраструктуры и экономического оживления. В данной статье исследуется туристический потенциал Карабаха, подчеркивается его историческое наследие, природные ландшафты и культурное богатство. В регионе, ранее пострадавшем от конфликта, сейчас ведутся масштабные работы по восстановлению, включающие развитие транспортных сетей, объектов гостеприимства и восстановление окружающей среды, что имеет важное значение для устойчивого развития туризма.

В исследовании выделяются ключевые факторы, влияющие на возрождение туризма, такие как инвестиционные стимулы, государственная политика и международное сотрудничество. Кроме того, в статье оценивается социально-экономическое влияние туризма на местные сообщества, включая создание рабочих мест и развитие малого бизнеса.

Цель статьи-обсуждение таких проблем, как проблемы безопасности, экологической устойчивости и сохранения наследия, а также внесение предложений в этом направлении.

Посредством методологии- мульти дисциплинарного подхода подчеркивается потенциал Карабаха как главного туристического центра на Южном Кавказе и даются стратегические рекомендации по долгосрочному региональному развитию.

Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию того, как регионы, пострадавшие от конфликта, могут использовать туризм для экономического восстановления и стабильности.

Ключевые слова: Карабах, развитие туризма, региональная экономика, после конфликтное восстановление, устойчивый туризм

UOT 314

Kamran Şıxılı

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, doktorant

19kamran95@gmail.com

ORCID: 0009-0004-1846-0862

AZƏRBAYCANIN DEMOQRAFİK İNKİŞAF DİNAMİKASI: İŞĞAL FAKTORUNUN DEMOQRAFİK VƏ SOSIAL-İQTİSADI TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda demoqrafik proseslərin əsaslarının öyrənilməsinə XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlanılıb və sonradan proses davamlı xarakter daşıyıb. Demoqrafik tendensiyalar təkrar ictimai istehsalın inkişafında rol oynayan sosial normalardan, texnologiya və innovasiyaların tətbiqinin genişlənməsindən, xüsusilə də, vaxtsız ölüm hallarının sayını azaldan tibbi industriyanın və əhaliyə göstərilən səhiyyə xidmətlərinin inkişafı kimi faktorlardan daha çox təsirlənirlər. Hazırda sivilizasiyalı cəmiyyətin çox az sahəsi ola bilər ki, əhalinin sayı, onun struktur tərkibi və dəyişmə dərəcəsinin öyrənilməsi qədər fundamental əhəmiyyət kəsb etsin. Bu baxımdan, Azərbaycanda demoqrafik tendensiyalara müxtəlif dövrlərdə bir sıra amillər təsir etsə də, dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin səbəb olduğu işğal faktoru və ağır sosial-iqtisadi şərait Azərbaycanın demoqrafik inkişafına mənfi təsir edən əsas faktor kimi çıxış etmişdir.

Məqsəd – Azərbaycan Respublikasının ümumi demoqrafik inkişaf dinamikasının və Ermənistanın 30 ilə yaxın davam edən işğal faktorunun ölkənin demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişafına təsirlərini araşdırmaqla bu istiqamətdə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək və səmərəliləşdirici təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Metodologiya – araşdırma prosesində ədəbiyyat icmalı, statistik təhlil, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda son 33 ildə demək olar ki dinamik şəkildə əhali artımı baş vermişdir. Belə ki, müstəqillik illərində hər il üzrə orta hesabla 89,8 min nəfər əhali artımı qeydə alınmışdır. Bu da o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalı ilə nəticələnən I Qarabağ müharibəsi, müstəqilliyin ilk illərində baş verən sosial-iqtisadi çətinliklər və Azərbaycanın şanlı qələbəsi ilə başa çatan II Qarabağ müharibəsi kimi faktorlar əhali artımının qarşısını almamışdır.

Açar sözlər: *demoqrafik dinamika, təbii artım, sosial-iqtisadi inkişaf, işğal faktoru.*

Giriş

İnsanların digər qarşılıqlı təsir sahələri ilə müqayisədə demoqrafik nəzəriyyə müəyyənləşdirilməsi o qədər də çətin olmayan doğum və ölüm kimi empirik hadisələrlə daha çox bağlıdır. Demoqrafik nəzəriyyə populyasiyaların hansı şəraitdə və hansı səbəbdən dəyişdiyinə dair empirik sübutlar əldə etməklə onları analitik dinamik sistemlər kimi təsvir etməyə çalışır. İqtisadi demoqrafiya sosial rifah və mümkün resurslarla işlədiyi halda, ekoloji kontekstdə o daha çox resurslarla əlaqələndirilir. Populyasiya tədqiqatları və təkamül biologiyası arasında güclü bağlar vardır. Ona görə ki, hər ikisi doğum, ölüm, populyasiya artımı və müəyyən zaman ərzində müxtəlif qrupların nisbi ölçüsünü öyrənir. Əslində, bioloji təkamül doğum və ölüm hadisələrinin hər yeni nəsil üzrə xüsusiyyətləri dəyişən demoqrafik proses kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu fikri onunla qüvvətləndirmək olar ki, populyasiya artımı həm ekologiyada, həm də təkamül biologiyasında mərkəzi anlayış kimi qəbul olunur.

Məhs bununla əlaqədar ola bilər ki, təkamül nəzəriyyəsi və insanların populyasiya sistemləri XX əsrə qədər ortaq elmi köklərə malik olmuşdur. Demografiya nəzəriyyəsində istifadə olunan modellər fərdlərin davranışının həm sosial rifahla təsir etdiyini, həm də ondan təsirləndiyini fərz edir. Lakin bu təsir və motivasiyalar fərdi seçimlərlə bağlıdır və çox hallarda insanların rifahının yüksəldilməsinə ciddi təkan vermir. Buna görə də, demoqrafik sistemlərin uzunmüddətli populyasiya nəticəsi adətən əhalinin orta və ya ümumi rifahını yüksəldən amil kimi qəbul edilmir. Bu baxımdan, demoqrafik nəzəriyyədə insanların rifah səviyyəsini yüksəldən populyasiya miqdarının hesablanması çətinidir. Çünki demoqrafik dəyişikliklər ayrı-ayrı fərdlərin rifah səviyyəsindən asılı seçimlər olduğuna görə, populyasiya sistemləri global məcmu utilitar rifahla deyil, fərdin orta rifah səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir [3, s. 246-247]. Demografiya insan populyasiyasının statistik tədqiqi ilə məşğul olur. Daha dəqiq desək, demografiya əhalinin miqdarını, onun strukturunu, eləcə də, məkana və zamana görə hərəkətini izləyir və araşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, demografiya araşdırma prosesində tarix, iqtisadiyyat, antropologiya, sosiologiya və digər elmlərin tədqiqat metodlarından istifadə edir. Demografiya əhali ilə bağlı sosial, mədəni və iqtisadi meylləri təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq və bunun əsasında qabaqlayıcı tədbirlər görmək üçün həm ayrı-ayrı hökumətlər, həm də özəl sahibkarlıq subyektləri üçün olduqca faydalıdır. Demoqrafik proqnozlaşdırma vasitəsilə sahibkarlar perspektiv tələb və təklifi müəyyənləşdirməyə çalışır və ya bizneslərini genişləndirməyə cəhd edirlər.

İnsan biologiyasında populyasiya anlayışı müəyyən ərazidə, məsələn hər hansı bir ölkədə və ya ümumilikdə yer kürəsində yaşayan insanları ifadə edir. Populyasiya doğum və immiqrasiya kimi artım prosesləri, eləcə də, ölüm və emiqrasiya kimi azalma prosesləri vasitəsilə davamlı olaraq yenilənməyə məruz qalır. Digər bioloji populyasiyalarda (heyvanlar və s.) olduğu kimi insan populyasiyası da resurs potensialı, qida təminatı, sanitariya-epidemioloji və digər xarici mühit amillərindən təsirlənir. Bundan əlavə, demoqrafik tendensiya təkrar ictimai istehsalın inkişafında rol oynayan sosial normalardan, texnologiya və innovasiyaların tətbiqinin genişlənməsindən, xüsusilə də, vaxtsız ölüm hallarının sayını azaldan tibbi industriyanın və əhaliyə göstərilən səhiyyə xidmətlərinin inkişafından daha çox təsirlənirlər. Sivilizasiyalı cəmiyyətin çox az sahəsi ola bilər ki, əhalinin sayı, onun struktur tərkibi və dəyişmə dərəcəsinin öyrənilməsi qədər fundamental əhəmiyyət kəsb etsin. Qeyd olunan faktorlar iqtisadi tərəqqiyə, təhsilin səviyyəsinə, ailənin struktur tərkibinə, cinayət hadisələrinin miqyasına, dil və mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İnsan cəmiyyətinin bu qədər elmi və təcrübəvi əhəmiyyət kəsb edən sahəsi ilə “demografiya” adlanan elm sahəsi məşğul olur [4]. Tədqiqatçılar Hauser və Duncan demografiyanı “ərazi bölgüsü və oradakı əhalinin tərkibinin dəyişməsi və bu dəyişikliklərin miqyasının və tərkib hissələrinin öyrənilməsi” kimi müəyyənləşdirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Hauser və Duncanın (1959) yanaşmasının uğur qazanmasına səbəb onların öz demografiya təriflərinə “əhalinin tərkibini” və “ondakı dəyişiklikləri” açıq şəkildə daxil etmələri olmuşdur. Ona görə ki, tədqiqatçılar təqdim etdikləri bu yanaşma ilə demografiyanı “rəsmi demografiya” və “populyasiya araşdırmaları” adı altında iki növə ayırdılar və onun əhatə dairəsini genişləndirdilər. Rəsmi demografiyanın kökü 1662-ci ilə, daha dəqiq desək John Graunta qədər gedib çıxır və o fertil yaşda olanların sayı, yaş strukturu, ölüm və insan populyasiyalarının məkan paylanması ilə əlaqədardır. Populyasiya araşdırmaları istər sosioloji, istər iqtisadi, istər bioloji və istərsə də antropoloji prizmadan baxdıqda əhalinin tərkibi və ondakı dəyişikliklərlə əlaqədardır. (Populyasiya mənşəyinə görə latın sözü olub, xalq və ya əhali mənasını verir). Populyasiya araşdırmaları demografiyasının yaranma tarixi isə 1798-ci ildə baş vermişdir və Tomas Maltusun adı ilə bağlıdır. Onun fikrinə görə, əhali araşdırmaları elmlərarası xarakter daşıyır, lakin əsaslı sosial elm kimi qəbul edilmir [1, s. 670]. Fikrimizcə, əhali araşdırmalarının yeganə problemi onun adı ilə bağlı təklif olunan yanaşma olsaydı, o zaman onun digər sosial elmlərlə əlaqəsi daha sadə təhlil oluna bilərdi.

Məsələ burasındadır ki, istinad edilən müəlliflərin baxışlarını nəzərdən keçirdikdə maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Aydın olur ki, demoqrafiyanın nə olması və demoqrafların hansı məsələlərin həlli ilə məşğul olmalı olduğu təkcə peşəkar tədqiqatçıları maraqlandırmır, eyni zamanda, tələbələr üçün nəzərdə tutulan tədris proqramlarında nələrin əhatə olunması və bu sahədə fəaliyyət göstərən akademik nəşrlər üçün konkret hansı məsələlərin uyğun olması hələ də tam dəqiqləşdirilməmiş qalır.

“Demoqrafik keçid” nəzəriyyəsinə görə, demoqrafik inkişafı təcəssüm etdirən “əhali partlayışı”nın ilkin şərti doğum sayının artması ilə deyil, sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşması hesabına qeydə alınan ölüm sayının kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Bu müddəanı daha dəqiq ifadə etsək, “demoqrafik keçid” nəzəriyyəsi iddia edir ki, iqtisadi böyümənin ilkin mərhələlərində yeni doğulan körpələrin sayı kifayət qədər sabitlik nümayiş etdirir, əksinə ölüm sayı azalır və nəticə etibarilə əhalinin artım tempi yüksəlir. Nəzəriyyədə irəli sürülən bu iddianın iki müddəə üzərində dayandığı görünür. Birinci müddəaya görə, demoqrafik keçid modeli inkişaf etmiş ölkələrə, xüsusilə də, Qərbi Avropa ölkələrinə və bu ölkələrdə baş vermiş “sənaye inqilablarının” birinci onilliyi üçün xarakterikdir. İkinci müddəaya görə, bu ölkələrin uğurlu təcrübəsi hazırda inkişaf etməkdə olan Afrika, Asiya və Latın Amerikasına ölkələrinin cari və perspektiv inkişafı üçün tətbiq oluna bilər. Aydındır ki, birinci müddəanın mövcudluğu ikinci müddəanın reallaşması üçün zəruri şərt kimi çıxış edir. Sonuncu müddəanın arqumentlərlə əsaslandırılması istisna təşkil etməklə, o hələ də tarixi analogiyadan asılı olmayan əlavə dəlillərlə genişləndirilməmişdir. Demoqrafik keçid nəzəriyyəsi ilkin formalaşdığı zaman onun ehtiva etdiyi fikirlər iqtisadiyyat tarixçiləri tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilmiş və bu fikir vahidliyi XX əsrin 50-ci illərinə qədər davam etmişdir [2, s. 257]. Hesab edirəm ki, uzun müddət geniş auditoriya tərəfindən qəbul edilməsinə və müddəaların kifayət qədər əsaslı olmasına baxmayaraq demoqrafik keçid nəzəriyyəsi tam olaraq razılaşmaya bilərik. Ona görə ki, nəzəriyyədə demoqrafiya inkişafının inkişaf etmiş ölkələrdə olması haqqında müddəə olmasına və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhali artımı baxımından geri qaldığı iddia olunsa da, praktik baxımdan Hindistanda əhalinin sürətli artımı bu iddianı inkar etmək üçün əsas kimi qəbul oluna bilər. Belə ki, Hindistanın iqtisadi inkişaf və rifah səviyyəsi baxımından çox geri qalmasına baxmayaraq, onun əhalisi uzun müddətdir ki, sürətli şəkildə artmağa davam edir. Belə nəticəyə gəlirik ki, ölkənin demoqrafik inkişafının iqtisadi inkişafı ilə bağlılığı elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılarsa da, praktiki baxımdan paradoksal təcrübələr də mövcuddur.

Azərbaycanda demoqrafik proseslərin əsaslarının öyrənilməsinə 19-cu əsrin 20-30-cu illərindən başlanılıb və hazırda bu proses davamlı xarakter daşımaqdadır. Qeyd edək ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində daxil idi və imperiyanın regionla bağlı demoqrafik siyasətinin təsirindən kənar qala bilmirdi (19-cu əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilədək) [6]. Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra isə müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması (1918-1920) regionda demoqrafik proseslərə yeni istiqamət verdi və Azərbaycanda demoqrafik inkişafın müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirən əsas amil oldu [5]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil edilməsindən (1920) sonra isə ölkənin sovetləşdirilməsi prosesi başlandı [6]. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra ölkədə baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər öz növbəsində bütün sahələrə, o cümlədən ölkənin demoqrafik vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ölkənin hələ SSRİ tərkibində olduğu 1988-ci ildən başlayan erməni təcavüzü və müstəqilliyin bərpasından sonra ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi nəticəsində demoqrafik proseslərdə balansın pozulması müşahidə edilmiş, işğal faktoru ölkənin 20% ərazisində infrastrukturun və demoqrafik proseslərin pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, Respublikamızda həmin dövrdə demoqrafiya sahəsində həyata keçirilən ayrı-ayrı tədbirlər sistem halında

olmadığından nəticə olaraq səmərə də lazımı səviyyədə olmamışdır. Sonrakı illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi və bunun nəticəsində ölkədə dövlətçiliyin əsaslarının bərqərar olunması digər sahələrə də müsbət təsirini göstərmiş oldu. Bu dövrdə iqtisadiyyatda olan geriləmənin qarşısı alındı və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsaslar yaradıldı. Bu da öz növbəsində demoqrafik vəziyyətin stabilləşməsinə və sonrakı dövrlərdə isə yaxşılaşmasına təsir etdi. Beləliklə, Azərbaycanda baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi sahədəki dəyişikliklər demoqrafik inkişafa öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, ölkəmizdə ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması, gəlirlərin artırılması hesabına əhalinin layiqli həyat şəraitinin təmin olunması, nikah və boşanma ilə əlaqədar vəziyyət, əhalinin artımı, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və digər amillər ölkəmizdə demoqrafiyanın inkişafına təsirini göstərir.

Azərbaycanın demoqrafik inkişaf dinamikası

Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişiklikləri Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında qiymətləndirə bilərik. Statistik məlumatların verildiyi 1897-ci ildən hazırkı zamanadək Azərbaycanda böyük kəskin demoqrafik çətinliklər baş vermişdir. Bu isə həmin dövrlərdə ölkəmizdə baş vermiş müəyyən hadisələrlə bağlı olmuşdur.

Statistik məlumatlardan da aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 1897-1997-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə, yəni 4,3 dəfə artaraq 1806,7 min nəfərdən 7799,8 min nəfərə bərabər olmuşdur. Bu illər ərzində Azərbaycanda əhalinin artım dinamikası davamlı olmamış və müəyyən hadisələrin təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, 20-ci əsrin əvvəllərində baş vermiş Birinci Dünya Müharibəsi, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı və sair hadisələr nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sayı 1913-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 270,3 min nəfər və ya 11,6 faiz azalaraq 2339,2 min nəfərdən 2068,9 min nəfərə düşmüşdür.

Statistik məlumatları qiymətləndirsək, 1917-ci ilin sonuna olan Azərbaycan əhalisinin sayının 2353,7 min nəfərdən 490,7 min nəfər azalaraq 1923-cü ildə 1863 min nəfər təşkil etmişdir. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti mövcud olmuş, bundan sonra isə bolşeviklərin müdaxiləsi nəticəsində müstəqilliyin itirilməsi ilə sovet respublikasının yaradılması, bu dövrdə insanların repressiyaya uğraması, eyni zamanda dövrün əsas hadisələrdən olan ermənilərin ölkəmizə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin nəticələri əhalinin sayının azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda əhalinin azalmasına təsir göstərmiş digər mühüm hadisələrdən biri də İkinci Dünya Müharibəsi olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan SSRİ tərkibində olduğundan bu müharibədə 1941-1945-ci illərdə həmin dövr üçün SSRİ-də adı verilmiş Böyük Vətən Müharibəsində iştirak etmişdir. Müharibənin nəticələri əhalinin sayına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Belə ki, müharibədə nəinki ölümlə əlaqədar azalma olmuş, həmçinin bu dövrdə yeni qurulan ailələrin sayının azalması, doğumun kəskin sürətdə aşağı düşməsi də əhalinin sayına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Bunu statistik məlumatlardan da aydın şəkildə görmək olar. Belə ki, statistik məlumatlara əsasən Azərbaycanda mövcud əhalinin sayı 1941-ci ildə 3331,8 min nəfərdən 1945-ci ilədək 626,2 min nəfər və 18,8%-dək azalaraq 2705,6 min nəfərə bərabər olması bunu bir daha təsdiqləyir. Müharibənin nəticələri sonrakı illərdə də özünü göstərmiş və əhalinin artım dinamikasının aşağı olmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla yanaşı 20-ci əsrin əvvəllərində olduğu kimi sonrakı illərdə də ermənilərin ölkəmizə qarşı apardığı siyasət təsirsiz ötürməyibdir. Belə ki, bu siyasət nəticəsində 1948-1953-cü illərdə Ermənistan ərazisindən 150 min nəfərdən çox azərbaycanlının öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunaraq Azərbaycana gəlməsini xüsusilə qeyd edə bilərik [7]. Sonrakı illərdə Azərbaycanda demoqrafik proseslər sabit olmuş və 1988-ci ilədək artım dinamikası göstərmişdir. 1988-ci ildən başlayaraq

ermənilərin ölkəmizə qarşı təcavüzü başlamış və bununla torpaqlarımızın 20%-i işğal edilmişdir. Bu təcavüzün nəticəsində ölkəmizdə bir milyon nəfərdək insan qaçqın və məcburi köçkün olmuş, o cümlədən 250 min nəfərdən artıq azərbaycanlı sırf erməni siyasətinin nəticəsində Ermənistandan qovularaq Azərbaycana deportasiya edilmişdir. Ümumilikdə ermənilərin təcavüzü nəticəsində 20-ci əsrdə azərbaycanlılar dəfələrlə öz tarixi torpaqlarından məcburi surətdə qovulmuşlar. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin səbəb olduğu işğal faktoru və ağır sosial-iqtisadi şərait Azərbaycanın demoqrafik inkişafına mənfi təsir göstərsə də, müstəqillik illərində əhali sayında müsbət artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi 1991-ci ildə əhalinin sayı 7218,5 min nəfər olmuşdursa, 2024-cü ildə 10180,8 min nəfərə bərabər olmuşdur. Bu dövr ərzində əhalinin sayı 41% və ya 2962,3 min nəfərdək artmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycanda əhalinin sayının dəyişməsi

İllər	Əhalinin sayı - cəmi	İl ərzində ümumi artım		o cümlədən:		Əhalinin ümumi sayına nisbətən, faizlə	
		min nəfər	faizlə	şəhər yerləri	kənd yerləri	şəhər yerləri	kənd yerləri
1897	1806.7	...	...	305.1	1501.6	16.9	83.1
1908	2014.3	...	...	...	...	...	...
1911	2056.5	75.1	3.7	...	...	...	...
1912	2131.6	207.6	9.7	237.4	1894.2	11.1	88.9
1913	2339.2	-270.3	-11.6	555.9	1783.3	23.8	76.2
1914	2068.9	239.2	11.6	438.2	1630.7	21.2	78.8
1915	2308.1	77.8	3.4	...	...	...	...
1916	2385.9	-32.2	-1.3	...	...	...	...
1917	2353.7	...	...	560.2	1793.5	23.8	76.2
1920	1952.2	...	...	405.8	1546.4	20.8	79.2
1923	1863.0	265.7	14.3	486.0	1377.0	26.1	73.9
1924	2128.7	34.2	1.6	...	...	...	...
1941	3331.8	-174.7	-5.2	1239.8	2092.0	37.2	62.8
1942	3157.1	-239.0	-7.6	1195.5	1961.6	37.9	62.1
1943	2918.1	-141.4	-4.8	1138.1	1780.0	39.0	61.0
1944	2776.7	-71.1	-2.6	1105.8	1670.9	39.8	60.2
1945	2705.6	28.9	1.1	1118.5	1587.1	41.3	58.7
1990	7131.9	86.6	1.2	3847.3	3284.6	53.9	46.1
1991	7218.5	105.6	1.5	3858.3	3360.2	53.5	46.5
1992	7324.1	115.9	1.6	3884.4	3439.7	53.0	47.0
1993	7440.0	109.6	1.5	3928.5	3511.5	52.8	47.2
1994	7549.6	93.9	1.2	3970.9	3578.7	52.6	47.4
1995	7643.5	82.7	1.1	4005.6	3637.9	52.4	47.6
1996	7726.2	73.6	1.0	4034.5	3691.7	52.2	47.8
1997	7799.8	76.9	1.0	4057.8	3742.0	52.0	48.0
1998	7876.7	76.7	1.0	4082.5	3794.2	51.8	48.2
1999	7953.4	79.4	1.0	4064.3	3889.1	51.1	48.9
2000	8032.8	81.5	1.0	4107.3	3925.5	51.1	48.9
2010	8997.6	113.5	1.3	4774.9	4222.7	53.1	46.9
2019 ²⁾	9951.4	22.6	0.2	5440.3	4511.1	54.7	45.3
2020	9974.0	52.1	0.5	5476.8	4497.2	54.9	45.1
2021	10026.1	37.2	0.4	5494.4	4531.7	54.8	45.2
2022	10063.3	63.8	0.6	5502.5	4560.8	54.7	45.3
2023	10127.1	53.7	0.5	5527.2	4599.9	54.6	45.4
2024	10180.8	x	x	5547.8	4633.0	54.5	45.5

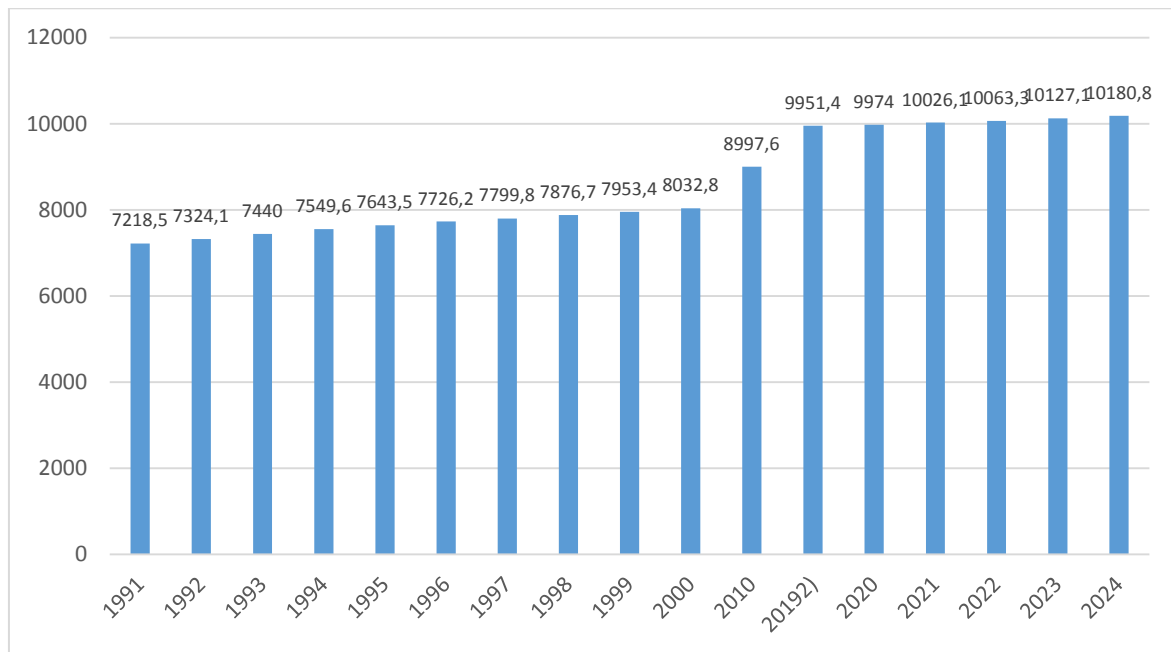
¹⁾ 1897,1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009, 2019-cu illərin məlumatları həmin illərdə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınması tarixinə, 1913, 1917, 1920-ci illərin məlumatları ilin axırına, qalan illərin məlumatları isə ilin əvvəlinə göstərilmişdir.

²⁾ Əhalinin siyahıyaalınması dövründə işğal altında olmuş ərazilərdəki əhali istisna olmaqla.

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əhalinin demoqrafik göstəriciləri 2024

1991-2024-cü illərdə əhalinin artım dinamikasına baxdıqda görə bilərik ki, əgər əvvəlki illə müqayisədə 1991-ci ildə əhalinin artımı 1,5% təşkil edirdisə, sonrakı illərdə bu artım tempi aşağı düşərək 2023-cü ildə 0,5%-ə bərabər olmuşdur. Statistik məlumatların təhlilinə əsasən Azərbaycanda əhalinin ən sürətli artımı 60-cı illərin əvvəllərində özünü büruzə vermişdir. Hal-hazırda ölkədə əhalinin 5547,8 min nəfəri və ya 54,5%-i şəhər yerlərinin, 4633 min nəfəri və ya 45,5%-i kənd yerlərinin payına düşür. Halbuki 1991-ci ildə bu 3858,3 min nəfər və 53,5% olmaqla şəhər, 3360,2 min nəfər və 46,5% olmaqla kənd yerlərinin payına düşürdü.

Diagram 1. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf dinamikası

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Diagramı təhlil etdikdə aydın olur ki, son 33 ildə demək olar ki dinamik şəkildə əhali artımı qeydə alınmışdır. Müstəqillik illərində hər il üzrə ortalama 89,8 min nəfər əhali artımı baş vermişdir. Bu da o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası ərəzilərinin işğalı ilə nəticələnən I Qarabağ müharibəsi, müstəqilliyin ilk illərində baş verən sosial-iqtisadi çətinliklər və Azərbaycanın şanlı qələbəsi ilə başa çatan II Qarabağ müharibəsi kimi faktorlar ölkədə əhali artımının qarşısını almamışdır.

Əhalinin cins bölgüsünə nəzərdən keçirdikdə burada da dəyişikliklərin baş verdiyi aydın görünür. Belə ki, 1991-ci ildə əhalinin 3524,1 min nəfərini və ya 48,8%-ni kişilər, 3694,4 min nəfərini və ya 51,2%-ni isə qadınlar təşkil edirdi. Bu isə hər min nəfər kişiye düşən qadınların sayının 1048 nəfər olduğunu deməyə əsas verir. Beləliklə, 1991-2024-cü illər ərzində qeyd olunan nisbət arasında fərq xeyli azalmışdır. 2024-cü ilin statistik məlumatlarına əsasən respublika əhalisinin 49,8%-i və ya 5067,2 min nəfər kişilər, 50,2%-i və ya 5113,6 min nəfəri isə qadınlardan ibarətdir (cədvəl 2).

Əhalinin artmasına təsir göstərən əsas göstəricilərə nəzərə salsaq görərik ki, 2023-cü ildə 112620 nəfər doğulmuş, 60150 nəfər ölmüş və bunun nəticəsində 52470 nəfər təbii artım olmuşdur. Bu ildə əhalinin hər min nəfərinə doğulanların sayı 11,1 nəfər, ölənlərin sayı 5,9 nəfər olmaqla təbii artım 5,2 nəfər təşkil etmişdir. Ölkədə əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlərin sayı da təhlil olunan illərdə xeyli dəyişmişdir. Belə ki, ən yüksək artım sovet

dövründə, yəni 1963-cü ildə 175033 nəfər doğulanlar, 30230 nəfər ölənlər olmaqla 144803 nəfər təbii artım qeydə alınmışdır. Buradan əhalinin hər min nəfər hesabı ilə doğulanların sayının 40,8 nəfər, ölənlərin sayının 7 nəfər və təbii artımın 33,8 nəfər olduğunu deyə bilərik. Əsasən də müstəqillik illərində bu göstəricilərdə ciddi dəyişikliklər baş vermiş və nəticədə əhalinin təbii artım göstəricisi xeyli azalmışdır. Xüsusi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikada doğum səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsi fertil yaşda olan qadınlar arasında (15-49) bütün yaş qruplarında özünü göstərir.

Cədvəl 2. Əhalinin cins üzrə bölgüsü¹⁾, min nəfər

İllər	Əhalinin sayı - cəmi	o cümlədən:		Əhalinin ümumi sayına nisbətən, faizlə		Hər 1000 kişiye düşən qadınların sayı
		kişilər	qadınlar	kişilər	qadınlar	
1991	7218.5	3524.1	3694.4	48.8	51.2	1048
1992	7324.1	3579.2	3744.9	48.9	51.1	1046
1993	7440.0	3641.2	3798.8	48.9	51.1	1043
1994	7549.6	3702.5	3847.1	49.0	51.0	1039
1995	7643.5	3754.6	3888.9	49.1	50.9	1036
1996	7726.2	3802.7	3923.5	49.2	50.8	1032
1997	7799.8	3845.3	3954.5	49.3	50.7	1028
1998	7876.7	3883.2	3993.5	49.3	50.7	1028
1999	7953.4	3883.1	4070.3	48.8	51.2	1048
2000	8032.8	3927.0	4105.8	48.9	51.1	1046
2005	8447.4	4156.2	4291.2	49.2	50.8	1032
2010	8997.6	4455.5	4542.1	49.5	50.5	1019
2015	9593.0	4775.8	4817.2	49.8	50.2	1009
2016	9705.6	4835.6	4870.0	49.8	50.2	1007
2017	9810.0	4891.2	4918.8	49.9	50.1	1006
2018	9898.1	4938.0	4960.1	49.9	50.1	1005
2019 ²⁾	9951.4	4948.5	5002.9	49.7	50.3	1011
2020	9974.0	4960.6	5013.4	49.7	50.3	1011
2021	10026.1	4986.5	5039.6	49.7	50.3	1011
2022	10063.3	5007.2	5056.1	49.8	50.2	1010
2023	10127.1	5039.6	5087.5	49.8	50.2	1010
2024	10180.8	5067.2	5113.6	49.8	50.2	1009

¹⁾ qalan illərin məlumatları isə ilin əvvəlinə göstərilmişdir.

²⁾ Əhalinin siyahıyaalınması dövründə işğal altında olmuş ərazilərdəki əhali istisna olmaqla.

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əhalinin demoqrafik göstəriciləri 2024

İşğal faktorunun demoqrafik və sosial-iqtisadi nəticələri

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı 1988-1993-cü illərdə həyata keçirdiyi hərbi təcavüzü nəticəsində böyük potensiala malik ərazilər zəbt edilmiş, regionun demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişafına ağır zərbə dəymişdir. İndiki Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük hissəsi), Füzuli (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük bir hissəsi) inzibati rayonları Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunmuşdur. Nəticədə 30 ildən də çox müddətdə Azərbaycan dünya miqyasında əhalisinin sayına görə ən çox qaçqın və məcburi köçkünə malik olan ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Bundan əlavə, münəfiqənin başladığı 1988-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan, indiki Ermənistan Respublikasının 22 rayonundan 250 min nəfər azərbaycanlı öz doğma yurdlarından zorla qovulmaqla didərgin düşmüşlər. Həmin köçürülmə illərində ermənilərin işgəncələrinə məruz qalmış 410 azərbaycanlı, o cümlədən 57 qadın, 23 uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, müxtəlif bədən xəsarəti almış, onların yaşayış evləri və əmlakları qarət olunmuşdular. Nəticə etibarilə, Ermənistanda azərbaycanlılar yaşayan

9 min kv. km ərazi zəbt olunmuşdu. Müstəqilliyin ilk illərində artıq Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiası, hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazilərinin 20%-i işğal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq insan yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bu təcavüz nəticəsində 6 mindən çox Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş və hələ də bu vətəndaşların çoxu haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın keçmiş “Dağlıq Qarabağ”, eləcə də, ona bitişik olan 7 rayonunun ərazisi işğal olunmuş, bu ərazilərdən 700 min nəfərədək vətəndaşımız öz daimi yaşayış yerlərindən qovularaq məcburi köçkün düşmüşdür. Həmin dövrdə bu insanlar Azərbaycan Respublikasının 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır [8]. “Ermənistanda aparılan etnik təmizləmə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın 20% ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat (1988-2005-ci illər)” adlı kitabda qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı ilə bağlı məlumatlar verilmişdir. Belə ki, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən əraziləri işğal olunmuş və ya zərər çəkmiş, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan Azərbaycan rayonları barədə məlumata əsasən məcburi köçkünlərin sayı Xocavənd rayonu üzrə 2271 ailə və ya 9542 nəfər, Xocalı rayonu üzrə 3156 ailə və ya 12200 nəfər, Şuşa rayonu üzrə 5992 ailə və ya 24165 nəfər, Laçın rayonu üzrə 16255 ailə və ya 66646 nəfər, Kəlbəcər rayonu üzrə 16042 ailə və ya 61947 nəfər, Ağdam rayonu üzrə işğal olunmuş ərazilərindən 32315 ailə və ya 132493 nəfər, Cəbrayıl rayonu üzrə 16140 ailə və ya 62519 nəfər, Qubadlı rayonu üzrə 7711 ailə və ya 31619 nəfər, Füzuli rayonu üzrə 25986 ailə və ya 106543 nəfər, Zəngilan rayonu üzrə 8862 ailə və ya 36335 nəfər, Tərtər rayonu üzrə 698 ailə və ya 2865 nəfər, Ağcabədi rayonu üzrə 826 ailə və ya 3389 nəfər, Qazax rayonu üzrə 1668 ailə və ya 6841 nəfər, Naxçıvan üzrə 237 ailə və ya 975 nəfər, eyni zamanda cəbhə xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrindən geri çəkilən 38024 ailə və ya 128199 nəfər olmuşdur [9]. 1988-1993-cü illərdə Ermənistanın həyata keçirdiyi təcavüzün nəticəsində ölkəmizə qarşı çoxlu sayda dağıntılar və ziyanlar vurulmuşdur. Belə ki, işğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və məhv edilmiş, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər obyektlər məhv edilmiş, ümumi yaşayış sahəsi 9 mln m²-dən artıq olan 150 min yaşayış binası dağıdılmış, 4366 sosial mədəni obyekt, eyni zamanda 695 tibb ocağı məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır. Son qiymətləndirmənin nəticələrinə görə dağıntılar nəticəsində iqtisadiyyata 300 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəymişdir. Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatrı və konsert studiyası dağıdılaraq məhv edilmişdir. İşğal zamanı talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanaraq mənimlənməmişdir [10]. Ümumilikdə götürdükdə, işğal faktoru ölkənin iqtisadi potensialının zəifləməsinə, sosial infrastrukturun dağılmasına, bazar iqtisadiyyatına keçid siyasətinin reallaşdırılması prosesində milli iqtisadiyyatın zəngin xammal və resurs bazasından məhrum olmasına gətirib çıxarmışdır.

Ümumi uzunluğu 25 min km olan avtomobil və torpaq yolları, ümumi uzunluğu 3984 metr olan 160 ədəd körpü, 14500 km uzunluğunda elektrik xətləri, 2500 ədəd transformator, 2300 km su kəməri xətləri, 2 min km qaz kəməri, ümumi uzunluğu 240 km olan kanalizasiya xətləri, 160 ədəd su tutarları, 34 ədəddən çox qaz paylayıcı qurğuları, 35 min nömrəlik telefon stansiyaları, eyni zamanda 4 aeroport, Bakı-Ağdam və Horadiz-Ordubad dəmiryolu xətləri, Bakı-Xankəndi-Naxçıvan qaz kəməri və s. dağıdılmışdır. Ermənistanın işğal etdiyi rayonlarda 310-dan çox sənaye və tikinti obyekti qalmışdı. Bu obyektlər Azərbaycanda istehsal edilən divar materiallarının 11%-ni, ayaqqabı istehsalının 11%-ni, inək yağının 25,2%-ni, şərab

materiallarının 35%-ni, xam ipəyin 13,5%-ni, mineral suların 15%-ni və s. verirdilər [12]. Beləliklə, Ermənistanın həyata keçirdiyi hərbi təcavüz strategiyası bütün azərbaycanlıların işğal olunmuş ərazilərdən etnik təmizlənməsi və mülki şəxslərin, o cümlədən qadınların, ahlı insanların və azyaşlıların vəhşicəsinə öldürülməsi və ya yaralanmasına səbəb olmaqla bərabər, torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal olunması həm də, burada yaşamış əhali üçün çox ciddi problemlər yaratmışdı. Ərazilərin işğalı, böyük insan itkiləri və yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri ölkənin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına da ciddi maneə yaratmışdır. Maliyyə və digər resursların qaçqın və məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi və həyat şərtlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində yönləndirilməsi iqtisadi inkişafın sürət templərini də müəyyən müddət aşağı salmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı 30 ilə yaxın davam etmiş hərbi təcavüzü ciddi humanitar nəticələrlə müşayiət olunmuşdur. 30 illik hərbi təcavüz zamanı Ermənistan tərəfindən azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz evlərinə və mülkiyyətlərinə geri dönməsinin qarşısını almaq üçün məqsədyönlü tədbirlər görüldü. Bunlar, digər əməllər ilə yanaşı, işğal olunmuş ərazilərə ermənilərin köçürülməsi, infrastruktur dəyişiklikləri, tarixi və mədəni irsin məhv və dağıdılmasından ibarət olmuşdur.

Şəkil 1. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün nəticələrini əks etdirən xəritə

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi [11].

İşğalın olduğu dövrdə baxımsız qalmış Azərbaycan-İran sərhədlərinin həmin sahələrdə sərbəst şəkildə qaçaqmalçılıq və bəzi hallarda narkotik maddələr daşınması əməliyyatının həyata keçirilməsi faktlarını xüsusilə qeyd etməliyik. İşğal altında olan bu sərhədlərdən eyni zamanda Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində olan yaşayış və ictimai binaların tikinti materialları, kəsilmiş meşə ağacları İrana və Ermənistana daşınırdı.

Azərbaycanın 30 illik işğal altında qalan bu ərazilərdə sənaye və tikintidə istifadə

cəhətdən böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Bu baxımından Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 milyon ton və gillər 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və s. yataqları böyük ehtiyatlara malikdir. Xankəndində isə iri tikinti daş yataqları, Harovda isə mərmər yataqları mövcuddur.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikası əraziləri işğal olunmamışdan əvvəl ehtiyatları təsdiq olunmuş 163 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 daş kömür, 6 gəc, 4 vermikulit, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 əlvan və bəzək daşları (obsidian, mərmərləşmiş oniks, yəşəm və s.), 10 mişar daşı, 21 üzvlük daşı, 9 gil, 20 sement xammalı, 8 müxtəlif növ tikinti daşları, 6 əhəng xammalı, 10 qum-çınqıl, 4 tikinti qumu, 1 perlit, 8 pemza-vulkan külü, 16 yeraltı şirin su və 11 mineral su yatağı mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə isə, Azərbaycan Respublikasının erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində 561 yataq, təzahür və perspektivli minerallaşma sahəsi müəyyən edilmişdi [12]. İşğal zamanı mövcud filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatlarının istismarı nəticəsində onların sənaye əhəmiyyətinin hazırda hansı səviyyədə olmasının monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin aparılması vacibdir. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Hələ 20-ci əsrin 80-ci illərində Kəlbəcər rayonunun İstisu bulağı üstündə iri kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmiş və həmin zavod sutkada 800 min litr su istehsal edilirdi.

27 sentyabr 2020-ci il tarixində Ermənistanın növbəti hücumuna cavab olaraq Ermənistanın hərbi təcavüzünü dəf etmək, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin dərinliyində mülki şəxslərin və əhalinin sıx məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri özünümüdafiə hüququ çərçivəsində əks-hücum tədbirləri görərək işğal altında olan əraziləri azad etməyə başlamışdır. Əks-hücum əməliyyatı nəticəsində 44 gün ərzində Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl və Zəngilan rayonları, Şuşa şəhəri, Azərbaycanın 300-dən çox şəhər, qəsəbə və kəndi işğaldan azad edilmiş və sonda 10 noyabr 2020-ci il tarixində imzalanmış Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı ilə Ermənistan sülhə məcbur edilmişdir. Bu razılaşmanın həyata keçirilməsi ilə Azərbaycanın Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarının işğaldan azad edilməsi təmin edilmişdir.

İşğalı dövründə ermənilər tərəfindən Azərbaycan ərazilərində külli miqdarda minalarla çirkləndirilmişdir. Eyni zamanda 10 noyabr 2020-ci il tarixli Üçtərəfli Bəyanata əsasən Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdən məcburi şəkildə boşaldarkən həmin ərazilərdə xeyli miqdarda yeni minalar yerləşdirmişdir. Nəticədə, Azərbaycan dünyada ərazilərinin mina və digər tərkibində partlayıcı olan digər qurğularla ən çox çirklənmiş ölkələrdən hesab olunur. Ermənistan mümkün qədər insan tələfatını artırmaq məqsədilə təkcə döyüş meydanlarını deyil, eyni zamanda əkin sahələri, məzarlıqları, bağları və digər ictimai və iqtisadi obyektləri də minalamışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin kütləvi şəkildə minalarla çirkləndirilməsi Azərbaycan Hökumətinin genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma planlarının həyata keçirilməsinə ciddi şəkildə maneə yaradır [13]. Ən əsası isə, bu təxminən otuz illik etnik təmizləmədən sonra yüz minlərlə məcburi köçkünün öz evlərinə təhlükəsiz və layiqli şəkildə qayıtması kimi ayrılmaz hüququnun reallaşdırılmasına mənfi təsir göstərir.

Əmək bazarının sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyası

Ölkədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, dinamik iqtisadi inkişafa nail olunmuşdur. Əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da

yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək üçün yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda islahatların aparılması, xüsusilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi dövlət və qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun bölgüsündə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

2023-cü ildə ölkədə işçi qüvvəsinin sayı 2010-cu illə müqayisədə 14,4% və ya 662,3 min nəfər artaraq 5249,7 min nəfər olmuşdur. İşçi qüvvəsinin 94,5%-i və ya 4963,3 min nəfəri iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 5,5%-i və ya 286,4 min nəfəri isə işsiz əhalinin payına düşmüşdür. Eyni zamanda, ölkənin əmək bazarında da əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayı 14,6% artmışdır. 2023-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayında 21,4% və ya 1064,4 min nəfər dövlət sektorunda çalışanlar, 78,6% və ya 3898,9 min nəfər qeyri-dövlət sektorunda işləyənlər təşkil etmişdir. 2010-2023-cü illərdə iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayında dövlət sektorunda çalışanların sayı 6,9% azalmış, qeyri dövlət sektorunda çalışanların sayı isə 22,4% artmışdır. Bu isə ölkədə bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapması və bunun nəticəsində sahibkarlığın inkişafı ilə bağlıdır.

Cədvəl 3. Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
İşçi qüvvəsinin sayı, min nəfər	4587.4	4915.3	5037.7	5089.9	5141.6	5194.4	5249.7
Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	4329.1	4671.6	4785.6	4721.2	4831.1	4901.1	4963.3
o cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:							
dövlət	1142.7	1176.1	1146.1	1116.4	1089.2	1075.7	1064.4
qeyri-dövlət	3186.4	3495.5	3639.5	3604.8	3741.9	3825.4	3898.9
İşsiz əhalinin sayı, min nəfər	258.3	243.7	252.1	368.7	310.5	293.3	286.4
Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilmiş şəxslər, nəfər	38966	28877	81272	...	...	...	217608
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	87	1543	540	727	1615	2332	2797
Məşğul qadınların sayı - min nəfər	2101.7	2263.4	2274.5	2244.5	2304.3	2344.6	2375.6
Muzdlu işçilərin sayı – min nəfər	1382.9	1502.5	1646.6	1698.7	1709.1	1738.7	1745.5
Orta aylıq nominal əmək haqqı - manat	331.5	466.9	635.1	707.7	732.1	840.0	933.9

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əmək bazarı 2024

2023-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin ümumi sayından 1745,5 min nəfəri və yaxud 35,2%-i muzdlu işləyənlər təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, muzdlu işləyənlərin əsas hissəsi iri və orta müəssisələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlardır. 2023-cü ildə ölkədə muzdlu işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 933,9 manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 11,2% çoxdur. Təhlil etdiyimiz 2010-2023-cü illərdə muzdlu işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı hər il artım dinamikası ilə dəyişmiş və bu artım 2,8 dəfəyə bərabər olmuşdur.

İqtisadi artım əhalinin rifahına təsir göstərən başlıca amillərdən biri hesab olunur. Ölkədə

davamlı olaraq iqtisadi artıma nail olunması öz növbəsində yeni iş yerlərinin açılmasını şərtləndirir və burada məşğulluğun təmin olunması əhalinin həyat səviyyəsinin ilbəil yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və yüksək templərlə artması ölkədə adambaşına düşən milli gəlirin də artmasına öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2023-cü ildə əhalinin nominal gəlirləri 78,1 milyard manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 12,8% çoxdur. 2010-2023-cü illərdə isə bu artım 3 dəfə təşkil etmişdir. Bütün bunların nəticəsidir ki, orta aylıq əmək haqqında da artım müşahidə olunur.

Bununla yanaşı 2023-cü ildə əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri əvvəlki ilə nisbətən 12,8% artaraq 69,3 milyard manat olmuşdur. Əhalinin nominal gəlirlərində olduğu kimi əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirlər də 2010-2023-cü illərdə 3 dəfə artmışdır. Ölkədə inflyasiyanın həm əhalinin nominal gəlirlərinə, həm də əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirlərinə təsir edir. Lakin buna baxmayaraq, əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlərinin artım dinamikası nəzərə çarpır. Belə ki, əvvəlki ilin qiymətlərində əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 3,7% artaraq 63,7 milyard manat olmuşdur.

Cədvəl 4. Əhalinin nominal və real gəlirləri

	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	25607.0	41744.8	56769.0	55754.1	57206.8	69163.0	78050.2
Əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri, milyon manat	23405.0	38200.0	52188.3	50525.4	51221.9	61453.7	69341.2
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri, milyon manat*	22142.9	36730.8	50865.8	49149.2	48005.5	53954.1	63732.7
əvvəlki ilə nisbətən faizlə							
Əhalinin nominal gəlirləri	113.3	105.8	106.9	98.2	102.6	120.9	112.8
Əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri	114.2	106.3	106.5	96.8	101.4	120.0	112.8
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri	108.1	102.2	103.8	94.2	95.0	105.3	103.7
İstehlak qiymətləri indeksi	105.7	104.0	102.6	102.8	106.7	113.9	108.8

* Əvvəlki ilin qiymətlərində

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əmək bazarı 2024

Müasir dövrdə yaranmış demoqrafik vəziyyətə təsir edən mühüm amillərdən biri də əhalinin miqrasiyasıdır. Müstəqilliyin ilk illərində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməməsi keçid dövründə yaranmış sosial-iqtisadi çətinliklər, MDB ölkələri ilə sərhədlərin dəqiq tənzimlənməməsi və s. nəticəsində respublikada əhali miqrasiyasının saldosunun mənfi olaraq tərəddüd etməsinə gətirib çıxarmışdır. Əsasən reproduktiv yaşda olan kişilərin miqrasiyası ölkə əhalisinin yaş-cins strukturunun pozulması və bununla da əhalinin artım sürətinin azalması ilə nəticələnmişdir. Bütün bunlar isə öz növbəsində respublikanın başlıca məhsuldar qüvvələrini təşkil edən əmək potensialının formalaşmasına və artımına, habelə onun quruluşuna öz mənfi təsirini göstərmişdir. Lakin ölkədə sosial-iqtisadi istiqamətdə aparılan uğurlu siyasət nəticəsində iqtisadi inkişafın yaxşılaşması ilə əlaqədar burada da müsbət dinamika müşahidə olunur.

Nəticə

Müasir demoqrafik vəziyyətə təsir edən başlıca amillər sırasına miqrasiya və əhalinin yaş-cins strukturunda baş verən dəyişikliklər daxildir ki, bu da müvafiq istiqamətdə strateji fəaliyyətlərin optimallaşdırılmasını aktuallaşdırır. Apardığımız tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda son iki əsr ərzində baş verən demoqrafik dəyişikliklər mühüm sosial, iqtisadi və siyasi faktorlarla sıx bağlı olmuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycanın əhali artımı dinamikası göstərir ki, müstəqillik dövründə baş vermiş sosial-iqtisadi çətinliklərə, Ermənistanın hərbi təcavüzünə və 30 ilə yaxın davam edən işğal faktoruna baxmayaraq, ölkədə əhali artımı dinamik şəkildə davam etmiş, hər il ortalama 89,8 min nəfərlik təbii artım qeydə alınmışdır. Bununla belə, işğal faktorunun demoqrafik və sosial-iqtisadi təsiri əhalinin məcburi köçü, regionların infrastrukturunun məhv edilməsi, sənaye və təbii resursların talan olunması ölkənin iqtisadi potensialının zəifləməsinə və əhalinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Əmək bazarındakı tendensiyalar isə göstərir ki, 2010-2023-cü illərdə işçi qüvvəsinin və məşğulluğun artımı müşahidə olunmuş, qeyri-dövlət sektorunun payı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir ki, bu da özəl sektorun inkişafı və iqtisadi liberallaşma siyasəti ilə əlaqələndirilə bilər. Əhalinin gəlirlərinin və rifah səviyyəsinin artımı, nominal və real gəlirlərdə yüksəliş iqtisadi inkişafın davamlılığına müsbət təsir etmişdir. Öldə olunan nəticələrə əsaslanmaqla aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınması tövsiyə olunur.

1. Azərbaycanın regionları üzrə demoqrafik monitoring və reabilitasiya proqramlarının hazırlanması. Bu siyasət işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin yenidən məskunlaşdırılması və sosial infrastrukturun bərpası üçün bölgələrdə uyğunlaşdırılmış demoqrafik monitoring sistemlərinin yaradılmasını və sosial-iqtisadi reabilitasiya layihələrinin tətbiq olunmasını zəruri edir.
2. Əhalinin məşğulluğunun və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə əmək bazarında islahatların reallaşdırılması təmin edilməlidir. Bunun üçün işçi qüvvəsinin struktur dəyişiklikləri nəzərə alınaraq peşə təhsili və regional məşğulluq proqramları genişləndirilməli, əhalinin əmək bazarına inteqrasiyası asanlaşdırılmalı və qeyri-formal məşğulluğun azaldılmasına yönəlik tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Xie, Y. (2000). Demography: Past, present, and future. *Journal of the American Statistical Association*, 95(450), 670-673.
2. Tabbarah, R. B. (1971). Toward a theory of demographic development. *Economic Development and Cultural Change*, 19(2), 257-276.
3. Kolk, M. (2021). Demographic Theory and Population Ethics-Relationships between Population Size and Population Growth.
4. <https://www.britannica.com/science/population-biology-and-anthropology/Geographical-distribution-and-urbanization#ref60678>
5. Isgenderli, A. (2011). *Realities of Azerbaijan 1917–1920*. Xlibris Corporation.
6. Çağla, C. (2019). Nation-Building in Southern Caucasus: The Case of Azerbaijan (1900-1920). *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, (2), 31-55.
7. <https://lhri.az/en/library-download/800>
8. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=8822&pno=6>
9. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=8822&pno=3>
10. https://genocide.preslib.az/az_a3-3.html
11. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. (2025). <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-fesadlari/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-neticelerini-eks-etdiren-xerite>
12. <https://azerbaijan.az/information/907>
13. <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-fesadlari/humanitar-neticeler>

Камран Шихили

ДИНАМИКА ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА: ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ ФАКТОРА ОККУПАЦИИ

Резюме

Изучение демографических процессов в Азербайджане началось в 20-30-х годах XIX века и в настоящее время приобрело устойчивый характер. Демографические тенденции в значительной степени формируются под влиянием социальных норм, определяющих развитие воспроизводства населения, а также под воздействием расширяющегося применения технологий и инноваций - особенно развития медицинской индустрии и систем здравоохранения, способствующих снижению уровня преждевременной смертности. Вряд ли найдётся другая область в цивилизованном обществе, изучение которой имело бы такое фундаментальное значение, как численность населения, его структура и темпы изменения. Хотя на демографические тенденции в Азербайджане в разные периоды оказывали влияние различные факторы, оккупация азербайджанских территорий Арменией и тяжёлая социально-экономическая ситуация в первые годы независимости стали основными причинами, оказавшими негативное влияние на демографическое развитие страны.

Цель исследования - проанализировать общую динамику демографического развития Азербайджанской Республики и определить влияние почти тридцатилетней оккупации со стороны Армении на демографическое и социально-экономическое развитие страны, а также подготовить предложения по оптимизации в данной области.

Методология-в исследовании использованы методы обзорной литературы, статистического анализа, сравнительного анализа и логического обобщения.

Результаты исследования - анализ диаграммы показывает, что за последние 33 года в Азербайджане наблюдается устойчивая тенденция роста численности населения. В годы независимости среднегодовой прирост населения составил около 89,8 тыс. человек. Это позволяет сделать вывод, что такие факторы, как Первая Карабахская война, социально-экономические трудности первых лет независимости и Вторая Карабахская война, завершившаяся блестящей победой Азербайджана, не смогли остановить рост численности населения в стране.

Ключевые слова - демографическая динамика, естественный прирост, социально-экономическое развитие, фактор оккупации

Kamran Shikhili

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT DYNAMICS OF AZERBAIJAN: DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC IMPACTS OF THE OCCUPATION FACTOR

Summary

The study of demographic processes in Azerbaijan began in the 1820s–1830s and has since evolved into a continuous area of inquiry. Demographic trends are increasingly shaped by social norms that influence the development of social reproduction, as well as by the expansion of technological and innovative applications-particularly the advancement of medical industries and healthcare services that reduce premature mortality rates. Few areas in a civilized society are as fundamentally significant as the study of population size, structural composition, and rate of change. Although various factors have influenced demographic trends in Azerbaijan across different historical periods, the occupation of Azerbaijani territories by Armenia and the resulting difficult socio-economic conditions during the early years of independence had a particularly negative impact on the country's demographic development.

Purpose - to analyze the overall demographic development dynamics of the Republic of Azerbaijan and assess the effects of Armenia's nearly three-decade-long occupation on the country's demographic and socio-economic development is the aim of this research. Based on this analysis, the study proposes recommendations to improve current demographic policy.

Methodology - the research employs several methods, including literature review, statistical analysis, comparative analysis, and logical generalization.

Study Findings - an analysis of the data diagram shows that over the past 33 years, Azerbaijan has experienced consistent population growth. During the years of independence, the average annual population increase was approximately 89,800 people. This supports the conclusion that factors such as the First Karabakh War, the socio-economic difficulties in the early independence period, and the Second Karabakh War—despite their significance—did not hinder the overall population growth of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *demographic dynamics, natural increase, socio-economic development, occupation factor*

Asəf Zeynalov

Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi,

2 Saylı BDM, şöbə müdiri

asefzeynal5555@gmail.com

ORCID: 0009 0009 2267 5918

ƏMƏK BAZARININ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİNDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN ROLU

Xülasə

Müasir dövrdə texnologiya, rəqəmsallaşma və qloballaşma əmək bazarında ciddi struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Məqalədə həm dünyada, həm də Azərbaycanda əmək bazarının transformasiyası, yeni peşə istiqamətləri və bu sahələrdə tələb olunan əsas bacarıqlar araşdırılır. Rəqəmsal iqtisadiyyat, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və yaşıl texnologiyalar kimi yüksələn sahələrdə kadr çatışmazlığı fonunda texniki və yumşaq bacarıqların birgə əhəmiyyəti vurğulanır.

Tədqiqatda dövlət siyasətləri, təhsil islahatları və əmək bazarı trendlərinin qarşılıqlı təsiri təhlil edilir. Eyni zamanda regionlarda rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi, gənclərin məşğulluğu və davamlı peşə hazırlığına dair məsələlər qiymətləndirilir. Məqalədə əmək bazarının struktur dəyişikliklərində müasir texnologiyaların geniş rolu tədqiq edilir və bu istiqamətdə müvafiq təkliflər verilir.

***Məqalənin məqsədi** – global əmək bazarındakı dəyişiklikləri nəzərə alaraq Azərbaycanın insan kapitalı strategiyasına dair tövsiyələr təqdim etməkdir.*

***Metodologiya** – statistika, beynəlxalq hesablar və yerli təhlillərə əsaslanan kompleks yanaşma ilə çağdaş əmək bazarının tələbləri araşdırılmışdır.*

***Nəticə** – tədqiqat müasir peşə yönümlü siyasətlərin formalaşdırılmasına, təhsil və məşğulluq sahəsində strateji qərarların verilməsinə töhfə verir.*

***Açar sözlər:** əmək bazarı, müasir peşələr, rəqəmsallaşma, insan kapitalı, texniki və yumşaq bacarıqlar*

Giriş

Son onilliklərdə texnologiyanın sürətli inkişafı, rəqəmsallaşma və qloballaşma prosesi dünya əmək bazarında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi peşə sahələri getdikcə öz aktuallığını itirir, onların yerini isə yüksək texnoloji biliklər tələb edən müasir ixtisaslar tutur. Bu dəyişikliklər təkcə inkişaf etmiş ölkələrlə məhdudlaşmır, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərin əmək bazarlarında da əksini tapır. İqtisadiyyatın yeni realılıqlara uyğunlaşması, işəgötürənlərin gözləntilərinin dəyişməsi və bazarda rəqabətin artması peşə strukturunda çevikliyə və adaptasiya bacarığına malik yeni insan kapitalına ehtiyac yaradıb.

Müasir əmək bazarında rəqabətə davamlı olmaq üçün texnoloji savadlılıq, analitik düşünmə qabiliyyəti və yaradıcılıq kimi bacarıqlar ön plana çıxmışdır. Bu xüsusiyyətlərə sahib olan peşələr daha çox tələb görməkdədir. İxtisaslaşmış sahələr üzrə – xüsusilə süni intellekt, proqram təminatı, rəqəmsal marketinq, data analitikası, kiber təhlükəsizlik və yaşıl texnologiyalar kimi istiqamətlərdə – işçi qüvvəsinə artan tələbat bu peşələri əmək bazarının aparıcı istiqamətlərinə çevirmişdir.

Azərbaycan da global əmək bazarında baş verən bu tendensiyalardan kənarda qalmamışdır. Son illərdə ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, texnologiya yönümlü

layihələrin dəstəklənməsi və təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi əmək bazarında yeni peşələrin formalaşmasını sürətləndirmişdir. Rəqəmsal bacarıqların artırılması və əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verən kadrların hazırlanması ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyalarında əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir.

Bu cür dəyişikliklər fonunda əmək bazarında tələb olunan müasir peşələrin müəyyənləşdirilməsi təkcə statistik təhlil deyil, həm də sosial-iqtisadi planlaşdırma baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşə strukturunun yenidən qurulması təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında əlaqələrin gücləndirilməsini və yeni bacarıqların təşviqini zəruri edir. Əmək bazarına daxil olan gənclər və ixtisasını dəyişmək istəyən şəxslər üçün bu istiqamətdə məlumatlı qərarlar vermək üçün aydın və sistemli analizə ehtiyac vardır.

Bu məqalə əmək bazarında baş verən dəyişikliklərin əsas meyllərini müəyyən etmək, tələb olunan müasir peşələri xarakterizə etmək və bu sahədə həm Azərbaycanda, həm də dünyada mövcud olan imkan və çağırışları təhlil etmək məqsədi daşıyır. Tədqiqat həmçinin, gələcək dövrdə əmək bazarının inkişaf istiqamətlərinə dair strateji yanaşmaların formalaşdırılmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

Material və metodlar

Son illərdə həm qlobal, həm də Azərbaycan əmək bazarında peşə strukturunda köklü dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Rəqəmsallaşma, süni intellekt və avtomatlaşdırma kimi proseslər bir çox ənənəvi peşələrin sıradan çıxmasına, eyni zamanda yeni və yüksək ixtisas tələb edən peşələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu transformasiya daha çox texnologiya, informasiya, enerji və xidmət sahələrində özünü göstərməkdədir (World Economic Forum, 2023; Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022).

Dünya İqtisadi Forumu və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatlarına əsasən, 2025-ci ilə qədər 85 milyon ənənəvi iş texnologiya ilə əvəz olunacaq, eyni zamanda 97 milyon yeni peşə növü yaradılacaqdır. Bu yeni sahələrə süni intellekt mütəxəssisləri, məlumat analitikləri, robot texnikası mühəndisləri və kibertəhlükəsizlik üzrə ekspertlər kimi yüksək texnologiyalı ixtisaslar daxildir (World Economic Forum, 2023; International Labour Organization, 2020).

Azərbaycan əmək bazarında da bu tendensiyalar özünü qabarıq şəkildə göstərir. Rəqəmsal iqtisadiyyat və informasiya texnologiyalarına olan maraq artır, dövlət sektorunda elektron hökumət sistemlərinin tətbiqi genişlənir və özəl sektorda rəqəmsal bacarıqlara malik kadrlara olan ehtiyac yüksəlir. Proqram təminatı, şəbəkə təhlükəsizliyi və texniki dəstək sahələrində ixtisaslaşmış kadr çatışmazlığı bu dəyişikliklərin əsas göstəricisidir (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, 2022; Guliyev & Abbasova, 2022).

Buna cavab olaraq, Azərbaycan təhsil sistemində də bir sıra islahatlar həyata keçirilir. Modul əsaslı peşə təhsili kurikulumlarına keçid, işəgötürənlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində dual təhsil proqramlarının tətbiqi əmək bazarının real tələblərinə uyğun kadr hazırlığını gücləndirməkdədir. Bu yanaşmalar logistika, avtomatika və enerji sahələrində praktik bilik və bacarıqların inkişafını stimullaşdırır (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, 2021; UNEVOC, 2023).

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yalnız texniki biliklər deyil, eyni zamanda “yumşaq bacarıqlar” – kritik düşünmə, ünsiyyət, emosional intellekt və adaptasiya qabiliyyəti – də peşəkar uğurun əsas komponentləri kimi çıxış edir. OECD və UNDP tərəfindən hazırlanan hesabatlarda bu bacarıqların əmək bazarına daxilolma və karyera inkişafında mühüm rol oynadığı vurğulanır (OECD, 2022; UNDP, 2021).

Eyni zamanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində alternativ enerji, tullantıların idarə olunması, iqlim texnologiyaları və ekoloji mühəndislik kimi yeni peşə kateqoriyaları meydana çıxır. Bu sahələr həm iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə, həm də iqtisadi strukturun

diversifikasiyasında əsaslı rol oynayır (European Commission, 2021; Cəfərov & Hacıyev, 2023).

COVID-19 pandemiyasından sonra səhiyyə və sosial xidmət sektorlarında da peşə strukturunda dəyişikliklər baş vermişdir. Epidemioloqlar, ictimai sağlamlıq mütəxəssisləri, psixoloji dəstək işçiləri və yaşlılara qulluq üzrə xidmət personalına olan tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu eyni zamanda texnologiya ilə inteqrasiya olunmuş humanitar yanaşmaların vacibliyini artırmışdır (World Health Organization, 2022; Əliyeva & Quliyeva, 2023).

Nəhayət, kreativ sənayelər də əmək bazarının inkişaf edən istiqamətləri arasında yer almaqdadır. Rəqəmsal dizayn, kontent yaradıcılığı, oyun inkişafı və sosial media menecmenti kimi peşələr, xüsusilə gənc nəsil üçün həm innovativ, həm də iqtisadi baxımdan cəlbedici sahələrə çevrilmişdir. Bu sahələrin inkişafı transmilli əmək bazarı modelinin yayılmasına da tökan verir (UNESCO, 2021; Brynjolfsson & McAfee, 2014).

Təhlil və Müzakirə

Qlobal əmək bazarında struktur dəyişikliklər süni intellekt, avtomatlaşdırma və yaşlı texnologiyaların geniş tətbiqi ilə əlaqədar ciddi transformasiya mərhələsinə qədəm qoyub. Dünya İqtisadi Forumunun 2023-cü il “Future of Jobs” hesabatına görə, 2027-ci ilə qədər 69 milyon yeni iş yeri yaradılacaq, eyni zamanda 83 milyon tradicional vəzifə azaldılacaq. Bu dəyişikliklər ən çox texnologiya, analitika, süni intellekt və ekoloji sahələrdə peşə tələbatını artıracaq (World Economic Forum, 2023).

Azərbaycan kontekstində rəqəmsal transformasiya sahəsindəki nailiyyətlər diqqət çəkicidir. Məsələn, 2019–2023-cü illərdə ölkədə İKT sektoruna cəlb olunan kadrların sayı 19 mindən 22,5 minə yüksəlmişdir. Bu artım eyni zamanda rəqəmsal xidmətlərin — xüsusilə e-hökumət sistemlərinin — genişləndirilməsilə müşahidə olunur (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, 2024).

İnfrastruktur və iqtisadi inkişaf arasında əlaqəyə gəldikdə, Dünya Bankının rəsmi araşdırmaları göstərir ki, internet istifadəçilərinin sayında hər 10% artım ÜDM-də 1,4–1,8% civarında müsbət təsir göstərir. Bu xüsusilə regionlarda yaşayanlar üçün onlayn məşğulluq və sosial xidmətlərə çıxış imkanlarını artırır (Jiménez et al., 2014).

Rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin yayılması Azərbaycanda əmək müqavilələrinin rəqəmsallaşdırılmasına təsir göstərüb. 2019–2024-cü illər ərzində rəsmi əmək müqavilələrinin sayı 450 000-dən çox artaraq 1,85 milyona çatmışdır. Yəni bu göstərici orta hesabla tədqiqat dövründə 4,1 dəfə şoxalmışdır. Bu da sektorda şəffaflıq və səmərəliliyin yüksəldiyini nümayiş etdirir (Ministry of Digital Development and Transport of Azerbaijan, 2024).

Müasir əmək bazarında texniki bacarıqlarla yanaşı, yumşaq bacarıqların (soft skills) kombinasiyası da kritik rol oynayır. Dünyanın qabaqcıl işlə təmin etmə orqanlarının təhlilləri göstərir ki, işçilərin 44%-nin bacarıqlarında gələcək beş il ərzində ciddi dəyişiklik olacaqdır (cədvəl).

Bu isə öz növbəsində işəgötürənlərin əksər hissəsinin (77%) əməkdaşlarının bacarıqlarını yenidən formalaşdırmağı planlaşdırır (World Economic Forum, 2023).

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, yeni peşələrin yaranması nəticəsində 2027-ci ilə kimi sadalanan peşələrdə 69 milyon yeni iş yerinin yaranması proqnozlaşdırılır. Bu sahələr sırasında İKT və rəqəmsal xidmət sahələrində yaranacaq iş yerlərinin sayında 18,4% və ya 3,5 min iş yeri artacaqdır.

Hazırda dünya və Azərbaycan əmək bazarında ənənəvi peşələrə meylin azalması tendensiyası gözlənilir. Belə ki, dünyada 83 milyona yaxın ənənəvi peşələrin itirilməsi təhlükəsinin proqnozu verilməkdədir.

Cədvəl. Dünya və Azərbaycan Əmək Bazarında Müasir Peşə Trendləri və Bacarıq Tələbləri

Sahə / Trend	Qlobal Əmək Bazarı	Azərbaycan Əmək Bazarı
Yeni peşələrin yaranması	2027-ci ilə qədər müxtəlif sahələrdə 69 milyon yeni iş yeri (AI, analitika, yaşıl texnologiyalar sahəsində)	İKT və rəqəmsal xidmət sahələrində işçi sayında artım (19 min → 22.5 min)
Ənənəvi peşələrin azalması	83 milyon ənənəvi vəzifə itiriləcək	Avtomatlaşdırma və rəqəmsal-laşma ilə bəzi peşələr sıradan çıxır
Texniki bacarıqlar	Süni intellekt, data analitikası, kibertəhlükəsizlik, avtomatlaşdırma	Proqram təminatı, texniki dəstək, şəbəkə təhlükəsizliyi üzrə kadr çatışmazlığı
Yumşaq bacarıqlar	Ünsiyyət, problem həll etmə, uyğunlaşma, kreativlik əsas bacarıqlar kimi qəbul edilir	Təhsil islahatlarında yumşaq bacarıqların inkişafına yönələn proqramlar həyata keçirilir
Rəqəmsallaşma təsiri	İnfrastrukturun inkişafı ÜDM-i artırır; onlayn məşğulluq genişlənir	2019–2024-cü illərdə rəsmi əmək müqavilələrinin sayı 450 000 artaraq 1.85 milyona çatıb
Sektorlar üzrə tələb	Süni intellekt, yaşıl texnologiyalar, səhiyyə, kreativ sənayelər	E-hökumət, enerji, səhiyyə və rəqəmsal texnologiyalarda artan tələbat
Regional inkişaf	Rəqəmsal texnologiyalar regionlara yayılır	Regionlarda rəqəmsal bacarıqlar üzrə təlim proqramları genişləndirilməlidir

Mənbə: (1; 2; 4) əsasında müəllif tərtib etmişdir

Rəqəmsallaşmanın rəsirindən əmək bazarında artımın yaranması infrastrukturun inkişafını təmin etməklə ÜDM-in yüksəlməsinə təsir edəcək və əhəlinin məşğulluğunun artımına təsir göstərəcəkdir. Belə ki, tədqiqat dpvrü olan 2019-2024-cü illərdə işəgötürənlərlə işəqəbul edilənlər arasında rəsmi əmək müqavillələrinin artım tendensiyası yaranmış və bu artım 4,1 dəfə təşkil etmişdir.

Sektorlar üzrə tələbə fikir versək görürük ki, qlobal əmək bazarında süni intellektə, yaşıl texnologiyalara, səhiyyəyə və kreativ sənayelərə üstünlük veriləcəyi proqnozu mövcuddur. Bu istiqamətdə əmək bazarında əsasən E-hökumət, enerji, səhiyyə və rəqəmsal texnologiyalara tələbat artımı daha çox olmaqla əmək bazarında iş yerlərinin sayının yüksəlməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Regional inkişaf baxımından müzakirə etdikdə görmək olar ki, regionlarda da rəqəmsal texnologiyalardan istifadə göstəriciləri getdikcə müsbət meylə istiqamətlənir. Belə ki, rəqəmsallaşmanın ölkəmizin regionlarında artımı məqsədi ilə dövlət, marifləndirmə işləri ilə məşğul olan digər qurumlar və QHT-lər, fərdi sahibkarlıq müəssisələrinin təşkil etdikləri marifləndirmə mexanizmlərinin geniş tətbiqi iqtisadi rayonlarda bu göstəricinin getdikcə artımına dəstək olmaqla rəqəmsallaşma göstəricilərinin də yüksəlməsində mühüm rol oynayır. Bu gələcəkdə ölkəmizin əmək bazarında bu texnologiyaların bütün iqtisadi sahələrə tətbiqini və transformasiyasını təmin edə biləcəkdir.

Nəticə və Təkliflər

Qlobal əmək bazarında müşahidə olunan sürətli texnoloji dəyişikliklər və rəqəmsallaşma prosesi müasir peşələrə olan tələbatı əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Rəqəmsal bacarıqlar, süni intellekt, məlumatların analizi, kibertəhlükəsizlik və avtomatlaşdırma kimi sahələr ön plana çıxaraq əmək bazarının strukturunu formalaşdırmaqdadır. Ənənəvi peşələrin bir qismi aktuallığını itirərkən, yeni ixtisaslar meydana çıxır və işçi qüvvəsindən daha çevik, texnoloji yönümlü biliklər tələb olunur.

Azərbaycan da bu prosesin təsirindən kənarda qalmamış, həm dövlət təşəbbüsləri, həm də beynəlxalq əməkdaşlıqlar sayəsində müasir peşələrin formalaşması və bu sahələrdə ixtisaslaşmış kadrların hazırlanması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Rəqəmsal savadlılıq üzrə keçirilən təlimlər, İKT sahəsində yaradılan iş yerləri və əmək bazarının rəsmi şəkildə strukturlaşdırılması milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığına töhfə vermişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, əmək bazarında uğurlu adaptasiya üçün yalnız texniki biliklər deyil, eyni zamanda yumşaq bacarıqlar – ünsiyyət, problem həll etmə, komandada işləmək və çevik qərar vermək – mühüm rol oynayır. Rəqəmsallaşmanın regionlar səviyyəsində də inkişaf etdirilməsi, kadr potensialının paytaxt mərkəzliyindən çıxarılması üçün hədəflənmiş siyasətlər tələb olunur.

Bütövlükdə, Azərbaycan əmək bazarında global tendensiyalara uyğun şəkildə inkişaf edir, lakin bu prosesi davamlı və inklüziv etmək üçün təhsil, idarəetmə və innovasiya sahələrində sistemli yanaşma vacibdir. Əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğun çevik kadr strategiyalarının tətbiqi ölkənin iqtisadi dayanıqlığını və rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

Təkliflər

- Peşə və ali təhsil proqramları yenilənməli, texnoloji ixtisaslara dair kurikulumlar təkmilləşdirilməlidir.
- Regionlarda rəqəmsal bacarıq təlimləri təşkil olunmalı, ucqar ərazilərdə yaşayan gənclərin əmək bazarına integrasiyası təmin edilməlidir.
- Əmək bazarı təhlili üçün çevik monitoring sistemləri qurularaq real tələbatın öyrənilməsinə əsaslanan kadr siyasəti həyata keçirilməlidir.
- İşəgötürənlərlə təhsil müəssisələri arasında əlaqələr gücləndirilməli, praktiki təcrübəyə əsaslanan təlim modelləri tətbiq olunmalıdır.
- Texnoloji peşələrə marağı artırmaq üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər, təqaüdlər və startap dəstəkləri verilməlidir.
- Gender balansı təmin edilməli, qadınların rəqəmsal sahələrdə iştirakını artıran təşviq proqramları hazırlanmalıdır.
- Davamlı öyrənmə imkanları genişləndirilməli, mövcud işçi qüvvəsinin bacarıqlarını mütəmadi yeniləməsi üçün şərait yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). *Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri*. Bakı: İqtisadiyyat Nazirliyi. <https://www.economy.gov.az>
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. (2021). *Peşə təhsilində islahatlar və dual təhsil proqramları*. Bakı: Təhsil İnstitutu. <https://www.iit.edu.az>
3. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. W. W. Norton & Company.
4. Cəfərov, F., & Hacıyev, R. (2023). Yaşıl iqtisadiyyat və əmək bazarında yeni peşələr: Azərbaycan təcrübəsi. *Azərbaycan İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 9(2), 45–57.
5. Guliyev, M., & Abbasova, T. (2022). Rəqəmsal bacarıqlara tələbat və kadr çatışmazlığı: Azərbaycanın IT sektoru nümunəsində. *Azərbaycan Sosial Elmlər Dərgisi*, 8(1), 33–41.
6. International Labour Organization. (2020). *The future of work: Employment and social trends 2020*. Geneva: ILO. <https://www.ilo.org>
7. OECD. (2022). *Skills for the future: Reshaping adult learning and training systems*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>

8. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2022). *Azərbaycan rəqəmsal bacarıqlar üzrə milli strategiyası*. Bakı: Nazirlik. <https://www.mincom.gov.az>
9. UNDP. (2021). *Human development report 2021/2022: Uncertain times, unsettled lives*. United Nations Development Programme. <https://hdr.undp.org>
10. UNESCO. (2021). *Cultural and creative industries in the digital era*. Paris: UNESCO. <https://www.unesco.org>
11. UNEVOC. (2023). *TVET country profile: Azerbaijan*. UNESCO-UNEVOC International Centre. <https://unevoc.unesco.org>
12. World Economic Forum. (2023). *The Future of Jobs Report 2023*. Geneva: WEF. <https://www.weforum.org>
13. World Health Organization. (2022). *Health workforce policy and management in the context of the COVID-19 pandemic response*. Geneva: WHO. <https://www.who.int>
14. Əliyeva, S., & Quliyeva, L. (2023). Pandemiya sonrası səhiyyə sektorunda insan resursları siyasəti. *Azərbaycan Tibb və İctimai Sağlamlıq Jurnalı*, 11(1), 22–30.
15. Jiménez, P., Behnezhad, S., & Martínez, J. (2014). The demographic and economic features: the nexus with internet use. *BMC Public Health*, 14, 1103. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-1103>
16. Ministry of Digital Development and Transport of Azerbaijan. (2024). *Azerbaijan digital development: facts & figures 2023*. Bakı: MDDT.
17. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2024). *Strategic roadmap for ICT sector in Azerbaijan (2024 Update)*. Bakı: RİNN.
18. World Economic Forum. (2023). *Future of Jobs Report 2023*. Geneva: WEF. <https://www.weforum.org/publications/future-of-jobs-report-2023>

Asaf Zeynalov

THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE STRUCTURAL CHANGES OF THE LABOR MARKET

Abstract

In the modern era, technology, digitalization, and globalization have led to significant structural changes in the labor market. This article examines the transformation of the labor market both globally and in Azerbaijan, focusing on emerging professions and the key skills required in these fields. The importance of both technical and soft skills is emphasized, especially in high-demand sectors such as the digital economy, artificial intelligence, cybersecurity, and green technologies.

The study analyzes the interaction between government policies, education reforms, and labor market trends. It also evaluates regional efforts to develop digital competencies, youth employment, and sustainable vocational training. The article examines the broad role of modern technologies in the structural changes of the labor market and provides relevant proposals in this direction.

Purpose – to offer recommendations for Azerbaijan’s human capital strategy in light of global labor market shifts.

Methodology – a multidisciplinary approach based on statistics, international reports, and local analyses to identify current labor market demands.

Conclusion – the research contributes to the development of modern labor-oriented policies and supports strategic decision-making in education and employment.

Keywords: labor market, modern professions, digitalization, human capital, technical and soft skills

Асаф Зейналов

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЯХ РЫНКА ТРУДА

Аннотация

В современную эпоху технологии, цифровизация и глобализация привели к существенным структурным изменениям на рынке труда. В статье рассматривается трансформация рынка труда как в мире, так и в Азербайджане, с акцентом на появление новых профессий и необходимых навыков. Подчеркивается важность как технических, так и мягких навыков, особенно в таких востребованных сферах, как цифровая экономика, искусственный интеллект, кибербезопасность и зеленые технологии.

В исследовании анализируется взаимосвязь государственной политики, образовательных реформ и тенденций на рынке труда. Также рассматриваются региональные усилия по развитию цифровых компетенций, обеспечению занятости молодежи и устойчивой профессиональной подготовки. В статье исследуется широкая роль современных технологий в структурных изменениях рынка труда и даются соответствующие предложения в этом направлении.

Цель статьи – предложить рекомендации по стратегии развития человеческого капитала Азербайджана с учетом изменений на глобальном рынке труда.

Методология – комплексный подход на основе статистики, международных отчетов и местных аналитических данных.

Вывод – исследование способствует формированию современной политики в сфере труда и поддерживает стратегическое планирование в образовании и занятости.

Ключевые слова: рынок труда, современные профессии, цифровизация, человеческий капитал, технические и мягкие навыки

YAZI QAYDALARI

1. Məqalələr **Times New Roman**, 1 interval və 12 şriftlə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:
Sağ - 3sm
Sol - 1,5 sm
Yuxarı - 2 sm
Aşağı - 2 sm
3. Abzas 1 sm olmalıdır.

Başlıq:

Yuxarı sağ küncdə UOT kodu, sol küncdə Müəllifin **Adı, soyadı** qara verilməli, altında iş yeri, vəzifəsi, email, ORCID, DOI varsa *kursivlə* yazılır.

Altı ortada 12 şriftlə **qara** məqalənin adı verilir.

Altı xülasə *kursivlə* verilir, onun strukturunda - **məqsəd, metodologiya, tədqiqatın nəticəsi** olmaqla 200-250 sözdən ibarət olur və alt sətirdə **4-5 sözdən ibarət açar sözlər** verilir.

Nümunə:

UOT 379

Fərid Abbaszadə

*Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat institutu, doktorant
fabbaszada2019@gmail.com*

YAŞIL İQTİSADIYYAT: “YENİ KONSEPSİYA VƏ YENİ İNVESTİSİYA MODELİ

Xülasə

Məqələdə yaşıl iqtisadiyyatın cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətində rolu, sosial investisiya kimi verdiyi töhfələrin əhəmiyyəti göstərilir. ....

Məqsəd - Yaşıl iqtisadiyyatın .....

Metodologiya - tədqiqat işində ....metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - Yeni konsepsiya və yeni investisiya modeli .....

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat.....

Məqalənin mətni: **Giriş, 1., 2., ..bölmələr, Nəticə** və ədəbiyyat (ədəbiyyata istinad: [5,s.15-20] ədəbiyyat siyahısı ilə uyğun gəlməlidir)

Ədəbiyyat

Kitab adı:

1.Əlizadə F.K. İqtisadi artım: modellər və xüsusiyyətlər. Bakı: AƏSMA Nəşriyyatı, 2005, 198 s

Məqalə adı:

1.Əlizadə F.K. Turist axınının iqtisadiyyatın inkişafına təsiri // K.Əlizadə. ƏSM jurnalı, Bakı, 2010, №2, s.92-98

Konfrans materialı:

1. Əlizadə F.K. Qloballaşma və onun ölkə iqtisadiyyatına təsiri. AƏSMA-NIN "Heydər Əliyev Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusudur" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı, 5 may 2022-ci il, s.29-38
2. Xülasələr: üç azərbaycan, rus və ingilis dilində qəbul edilir. Yazı dili və ondan sonra iki dildə, məsələn azərbaycan dilində məqaləyə rus və ingilis dilində xülasə yazılır.

Nümunə:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики в экономической деятельности.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The role of the green economy in the economic activity.....

Purpose -

Methodology -

Research results -

Keywords:

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara **uyğun yazılmayan, orfoqrafik və üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilmir** və geri qaytarılır.
- Məqalələr **StrikePlagiarismcom** proqramında yoxlanılır, göstəricilər uyğun olmadıqda qəbul edilmir.
- Elmi dərəcəsi olmayanlar məqalələrinə **rəhbərin imzası ilə rəy əlavə edilməsi** vacibdir.
- Bütün məqalələr **bir rəy və müzakirədən keçdiyi protokoldan çıxarış** (kağız və ya elektron) variantında tədqim edilməlidir.
- Məqalə redaksiyaya daxil olduqda **kənar və yerli** (redaksiya heyətinin tərkibindən bir nəfərə) **rəyə** göndərilir, **rəylər müsbət olduqda redaksiya heyəti çap edilməsi** məsələsinə baxır.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ

1. Статьи должны быть написаны **Times New Roman**, **1** интервалом и **12** шрифтами.
2. Параметры должны быть в следующем порядке:
Справа - **3 см**
Слева - **1,5 см**
Вверх - **2 см**
Нижний - **2 см**
3. Абзац должен быть **1 см**.
4. Заголовок:

В правом верхнем углу **код УДК**, в левом углу **имя автора, фамилия** должны быть выделены **черным цветом**, под ним **курсивом**, место работы, должность, e-mail, ORCID, если есть DOI.

Внизу название статьи **черным цветом с 12 шрифтами** посередине.

Внизу выделяется **курсивом резюме**, в его структуре-**200-250 слов** вместе с **целью, методологией, результатом исследования, а в нижней строке приводятся ключевые слова**, состоящие из **4-5 слов**.

Пример:

УДК 379

Фарид Аббасзаде

*Институт экономики Министерства науки и образования, докторант
fabbaszada2019@gmail.com*

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: “НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ”

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики .....

Цель-Зеленая экономика .....

Методика-в исследовательской работе ....были использованы методы.

Результаты исследования-новая концепция и новая инвестиционная модель .....

Ключевые слова: зеленая экономика.....

Текст статьи: **Введение, 1.,2.,...разделы,заключение и литература** (ссылки на литературу: [5, с.15-20] должен соответствовать списку литературы)

Литература

Название книги:

1.Ализаде Ф.К. Экономический рост: модели и особенности. Баку: издательство , 2005, 198 С.

Название статьи:

1.Ализаде Ф.К. Влияние туристского потока на развитие экономики // Ф.Ализаде.
Журнал АСМ, Баку, 2010, №2, с.92-98

Материалы конференции:

1. Ализаде Ф.К. Глобализация и ее влияние на экономику страны. Международная научно-практическая конференция на тему: “Тейдар Алиев-основатель современного

Азербайджанского государства". Баку, 5 мая 2022 года, С.29-38

2. Резюме: принимаются на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Письменный язык, а после него на двух языках, например на азербайджанском языке к статье пишется резюме на русском и английском языках.

Пример:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The role of the green economy in the economic activity.....

Purpose -

Methodology -

Research results -

Keywords:

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с настоящими Правилами, с орфографическими и стилистическими ошибками, не принимаются и он не подлежит возврату.

- Статьи проверяются в программе **StrikePlagiarismcom**, если показатели не совпадают, то не принимаются.

- Тем, у кого нет ученой степени, важно, чтобы к их статьям добавили **отзывы за подписью руководителя**.

- Все статьи должны быть представлены в **виде одной рецензии и выписки из протокола** обсуждения (бумажного или электронного) .

- При поступлении статьи в редакцию она направляется **на внешнее и местное** (одному человеку из состава редакции) рецензирование, при положительных **отзывах редакция** рассматривает вопрос о публикации.

RULES OF WRITING

1. Articles should be written in **Times New Roman**, 1 interval and **12** fonts.

2. The parameters should be in the following order:

Right - 3cm

Left - 1.5 cm

Up - 2 cm

Bottom - 2 cm

3. The paragraph should be **1** cm.

4. Title:

In the upper right corner, the **JEL** code, in the **left corner**, the **author's name, surname should be highlighted in black, under it in italics**, place of work, position, e-mail, **ORCID**, if there is a DOI.

At the bottom, the title of the article is in black with **12** fonts in the middle.

The summary is italicized at the bottom, in its structure **200-250 words** together with the purpose, methodology, research result, and in the bottom line there are keywords consisting of **4-5 words**.

Example:

JEL CODE A1.A13.

Farid Abbaszade

*Institute of Economics of the Ministry of Science and Education, doctoral student
fabbaszada2019@gmail.com*

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The article shows the role of the green economy .....

Purpose - .....

Methodology - in the research work .... methods were used.

Research results - a new concept and a new investment model .....

Keywords: green economy.....

Text of the article: **Introduction, 1.,2,...sections, conclusion and literature** (references to literature: [5, pp.15-20] must correspond to the list of references)

References

Title of the book:

1. Alizade F.K. Economic growth: models and features. Baku: Publishing House , 2005, 198 P.

Title of the article:

1. Alizade F.K. The influence of the tourist flow on the development of the economy // F.Alizade. AFM Magazine, Baku, 2010, No. 2, pp.92-98

Conference materials:

1. Alizade F.K. Globalization and its impact on the country's economy. International scientific and practical conference on the topic: "Heydar Aliyev is the founder of the modern Azerbaijani state". Baku, May 5, 2022, pp.29-38

Пример:

Фарид Аббасзаде

**ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ
ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»**

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL "

Summary

The role of the green economy in the economic activity.....

Purpose -

Methodology -

Research results -

Keywords:

IMPORTANT NOTES:

- Articles written not in accordance with these Rules, with spelling and stylistic errors, are not accepted and it is non-refundable.

- Articles are checked in the **StrikePlagiarismcom** program, if the indicators do not match, they are not accepted.

- **For those who do not have an academic degree, it is important that reviews signed by the head** be added to their articles.

- All articles should be submitted in **the form of one review and an extract from** the discussion protocol (paper or electronic).

- When an article is **submitted to the editorial office, it is sent for external and local (to one person from the editorial staff)** review, with positive reviews, the editorial board considers the issue of publication.

“ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR”

Elmi-praktik jurnal

№ 1 (24), 2025

Nəşriyyatın direktoru: M.Şəfiyev
Texniki redaktor: S.Mamoyeva

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

Yığılmağa verilib: 26.12.2024
Çapa imzalanıb: 23.01.2025
Kağız formatı: 60x84^{1/8} 20,75 ç.v.